

S A M E N L E V I N G I N P E R S P E C T I E F

Een **FILOSOFIE** van de **MAATSCHAPPELIJKE** **PRAKTIJK**

HENK DIEPENMAAT

Een filosofie van de maatschappelijke praktijk

Een filosofie van de maatschappelijke praktijk

Henk Diepenmaat

*Samenleving in perspectief.
Een aanpak voor de verbetering
van maatschappelijke praktijken, deel 1*

Dit boek is mede mogelijk gemaakt door KSI (Kennisnetwerk Systeeminnovaties en Transitities).

Gedrukt op zuurvrij en ongebleekt papier.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan, dient men de wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in readers en andere compilatiewerken dient men zich tot de uitgever te wenden.

© 2008 H. Diepenmaat. Alle rechten voorbehouden. Niets van deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbenden.

© 2008 H. Diepenmaat. All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without prior permission in writing from the proprietors.

OMSLAG: Löss grafisch ontwerpers, Amsterdam

TREFWOORDEN: filosofie, management

NUR: 730, 801

ISBN/EAN:

Truth gains more even by the errors of one who, with due study and preparation, thinks for himself, than by the true opinions of those who only hold them because they do not suffer themselves to think. Not that it is solely, or chiefly, to form great thinkers, that freedom of thinking is required. On the contrary, it is as much, and even more indispensable, to enable average human beings to attain the mental stature which they are capable of. There have been, and may again be, great individual thinkers, in a general atmosphere of mental slavery. But there never has been, nor ever will be, in that atmosphere, an intellectually active people.

John Stuart Mill, *On Liberty*

Voor Hilda
Voor Frank en Chris

Inhoud

Voorwoord	15
Persoonlijke inleiding	17
Wat wij doen maakt uit	17
De noodzaak van wereldverbetering	18
De centrale vraag	20
Oogmerk	22
Een steen in de rivier	23
Eclecticisme en consistentie	24
Bronnen	25
Opbouw van ‘Samenleving in perspectief’	27
Algemene opbouw	27
Perspectief en de radicale actorthese	28
Filosofische gedachten	31
Ethische repercussies	34
Pragmatische consequenties	36
De praktische aanpak	39
De serie in zijn geheel	40
1. Filosofie	41
Samenvattende leeswijzer Deel 1	43
1.a Kwartiermaken	51
Barst	53
Onze wereld 53, Nijmegen 54, Toveren 54, Zeno 55, Zürich en zo 56, Chocola 56, Creativiteit 56, Cultuur 57,	

Knikkers 57, Schaken 57, Taart 58, Logisch 58, Toeval 60,
Van orde, chaos en schepping 60, Tijd 62, Kei 63, Stemmingen 63,
Op de kermis 65, Bos 65, Bos (2) 65, Kei (2) 66, Spiegel 67,
Jonge hond 67, Baby 67, Contrast 68, Rafeltjes 69, De uitdaging 71

Wij en de wereld	73
Eén gedeelde wereld	73
Ieder zijn wereld	74
Iedere wereld zijn bestaansrecht	74
Van eekhoorntjes en taakvlucht	75
Mijn relatie met de wereld bestaat door mij én de wereld	76
Het wereldspectrum	77
Dansen op het slappe koord	78
Fundamenten van het wereldspectrum	78
 Geef mij een plek...	 81
Verankering van het slappe koord	81
Het individuele haakje	81
Wie ben ik, wat ben ik, waar stop ik?	81
Particulariteit in zijn limiet	82
Het gedeelde haakje	83
De gedeelde wereld in zijn limiet	83
Overeenkomst tussen de limieten	84
Het samen zijn in deze wereld	84
Wie ben ik dan en wat is de wereld?	85
Relativisme en positivisme schieten tekort	86
Eerste schets van de filosofie van de praktijk	88
 Perspectief en bewustzijn	 91
Terugkijken	91
Bouwen	92
Perspectivisme en de definitie van een perspectief	92
Perspectief en ervaren	94
Perspectief en bewustzijn	94

1.b Perspectivisch structuralisme	97
Filosofische noties in perspectief	99
Copernicaanse wendingen	99
De begrippen fysiek, mentaal en sociaal	105
<i>De materiële wereld</i>	105
<i>De mentale wereld</i>	105
<i>De sociale wereld</i>	106
Ervaren – doorlopen van perspectief – leren	106
Dingen	107
Concepten, denken en kennis	110
Van denken en handelen	112
Popperiaanse sinaasappels	114
Tijd en ruimte	115
Ruimte	116
Tijd	118
Tijd-ruimte	119
Het onderscheid tussen tijd en ruimte	120
Situaties en veranderingen	121
Het ervaren van situaties en veranderingen	122
Is iets een situatie of juist een verandering?	123
Situaties bestaan mede uit veranderingen	125
Twee keer op dezelfde plek?	125
Tijd en ruimte, materie en geest, situatie en verandering	126
Ervaren vooronderstelt intentionaliteit, gerichtheid	127
De objectieve en subjectieve beschouwer	127
Beschouwen	128
Objectief en subjectief	129
Focussen	131
Kijken, zien en weten	132
Het modelbegrip	135
Definities	136
Modelrelaties	136
Abstractie	137
Representatie	139
Het modelbegrip in perspectief	139

Modelleren in perspectief	141
Nieuwe definities	142
Heden	145
Optrekkend stof	145

Leven 147

Leef je filosofie	147
Leven op het scherpst van de snede	149
Opmaat	149
Een verhaal van een gezin	149
Terugblik	153
Intermezzo: schaalsprongen	154
Leven als modelleren	155
Het grootste en het kleinste perspectief	155
Definitie van bewustzijn	155
De mens en de wereld als emergente eigenschappen	157
Pluriformiteit maar dan anders	158
Zelfbewustzijn en omgevingsbewustzijn	158
Een spectrum van menselijk bewustzijn	160
Onderbewust en onbewust zijn	162
Bewustzijn en entropie	164
Het leven als modelleerproces	167
Bewustzijn als heden	168
Wat is verleden, wat is heden en wat toekomst?	168
Bewustzijn als bias	168
Bewustzijn als gevangenis	169
De centrale rol van emergentie voor wereldverbeteren	169

1.c Een filosofie van de maatschappelijke praktijk 171

Kantelpunt 173

Alle vastigheid aan flarden	173
Wereldverbeteren is een menselijke notie	173
Kantelen	174

Een fenomenaal conflict 175

Twee filosofische oerthema's	175
------------------------------	-----

Wat is de mens, wat is zijn wereld?	176
Zijn de dingen of worden ze?	177
Oplossingen voor de oerthema's	179
Oplossing voor de definitie van mens en wereld	179
Oplossing voor de kwestie zijn of worden	180
Onversneden universalisme	180
Structuur en betekenis in deze filosofie	181
De oerthema's op ramkoers	184
Wolken temmen	187
De mens als wolkentemmer	187
1a Tijd-ruimte in het materiële domein	190
1b Formele en informele instituties in het sociale domein	191
2a Plukvorming	192
2b Padvorming	193
2c Hybriden van plukjes en paadjes	193
3a Abstractie	193
3b Specificatie	194
4a Categorisering	195
4b Specialisering	195
5 Het wereldspectrum	195
Een magistrale paradox	197
Een bijzondere onzekerheidsrelatie	197
Het wereldspectrum als meesterdompteur	198
Oplossing: het conflict is een magistrale paradox	200
Maatschappelijkheid vereist pluriformiteit én uniformiteit	202
Intuïtieve vertaling van het conflict	203
De oplossing van het conflict in formulevorm	204
Voorbeelden van Proces = Identiteit	205
Samenvatting van conflict en oplossing	206
De maatschappij als multi-actor praktijk	207
Van mens en wereld	207
De wereld die er is	207
De gedeelde wereld en het wereldspectrum	208
Van rechts naar links scheurt het wereldspectrum	209
De mens die er is	209

De individuele mens en het werldspectrum	209
Van links naar rechts sluit het werldspectrum zich	211
Bevolkt de mens de wereld?	212
De intuïtieve mens ontleed	212
De intuïtieve gedeelde wereld ontleed	213
Metafysisch geklets?	213
De vergissing als venster op de objectieve werkelijkheid	214
Mens en wereld gaan langzaam in elkaar over	216
Perspectivische positionering van deze filosofie	217
Definitie van het actorbegrip	219
Het intuïtieve actorbegrip	220
Perspectivische fundering van het actorbegrip	221
Perspectivische definitie van een actor	225
De maatschappelijke multi-actor praktijk	225
De pragmatische kracht van het actorbegrip	226
De radicale actorthese	227
Maatschappelijke praktijken emergeren uit actoren	228
De maatschappij als multi-actor praktijk	229

Maatschappelijk perspectief	231
Maatschappelijk perspectief	231
Een uitdagend perspectief	231
Vier niveaus van inzicht	233
Voorbeelden van maatschappelijk perspectief	234
De hamvraag	235
Maatschappelijk potentieel	236
 De frontier van het ervaren	 239
Een verkenning van de grenzen	239
Filosofie en ethiek	240
In het brandpunt	240
Aan de rand	243
Anticiperend en confronterend ervaren	244
Emergent bewustzijn ervaart zich reorganiserend perspectief	245
De kwintessens van tijd	246

Intentioneel handelen	247
De vrije wil	249
Wat we nog niet ervaren	250
Snuffelen over de grens	250
Zijn er dingen die we niet ervaren?	251
Het lampje van de koelkast	252
De schipperende agnost	252
Waarom is er iets, veeleer dan niets?	253
De maatschappelijke frontier	254
Kracht en zwakte van het gangbare wereldbeeld	254
Het gangbare wereldbeeld in perspectief	255
Mens en wereld	256
Verleden, heden en toekomst	256
Actorspecifieke en maatschappelijke tijd	258
Het heden is maatschappelijk	260
Het ontbreken van een maatschappelijk moreel besef	260
Het ontwikkelen van maatschappelijk moreel besef	262
1.d Afronding	265
Perspectivisme vergeleken	267
De waarheid in het midden?	267
De positivistische en relativistische premisse	267
De positivistische en relativistische drogreden	268
Perspectivisme omsluit positivisme en relativisme	268
Perspectivisme biedt maatschappelijk perspectief	269
De perspectivistische premisse	271
Evolutietheorie	271
Neurologisch connectionisme	273
Valt het perspectivisme te bewijzen?	276
Het perspectivisme is axiomatisch	276
Het perspectivisme is pre-ontologisch	277
Het perspectivisme is pre-empirisch	277
Wereldverbeteren overstijgt wetenschappelijke vermogens	278
De rol van wetenschap in wereldverbeteren	279
Hoe is het perspectivisme dan wel te bewijzen?	280

Sluitsteen	283
Twee onbegrepen actoren	283
Maatschappelijke situaties en dynamiek in 3D	286
Het sluiten van het wereldspectrum	288
De sluitsteen als bron van tijd en leven	289
 Barst weg	 291
Nijmegen 291, Toveren 291, Zeno 292, Zürich en zo 293, Chocola 293, Creativiteit 294, Cultuur 294, Knikkers 295, Schaken 295, Taart 295, Logisch 296, Toeval 296, Van orde, chaos en schepping 296, Tijd 297, Kei 297, Stemmingen 297, Op de kermis 297, Bos (1+2) 298, Kei (2) 298, Spiegel 298, Jonge hond 298, Baby 298	
 Grondslagen voor de wereldverbeteraar	 301
 Dankwoord	 305
 Index	 309

Voorwoord

De serie Samenleving in perspectief stelt een even relevante als lastige vraag centraal: hoe kunnen we sociaal samenleven, als pluriforme mensen in een gedeelde wereld? Voor bruikbare antwoorden op deze vraag bestaat veel interesse en emplot. Het gaat om verbetering van onze maatschappelijke praktijken op het gebied van milieu, de bouw- en woonpraktijk, de zorg, onderwijs, armoedebestrijding, mobiliteit, energie- en klimaatvraagstukken, en de financiële wereld. We zetten gestaag stappen in een goede richting maar de praktijk is soms weerbarstig en het kan zoveel beter.

Op de grens van verschillende disciplines werkt Henk Diepenmaat al vele jaren als *practitioner* in complexe spelersvelden. Hij doet dat vanuit een nieuwe kijk op deze problematiek en die is volgens hem hard nodig. Willen we maatschappelijke praktijken verder verbeteren, zo stelt hij, dan moeten we een ander begrip ontwikkelen over hoe deze praktijken in elkaar zitten, hoe ze zich ontwikkelen en vooral hoe ze *doelgericht* ontwikkeld kunnen worden.

In deze serie presenteert hij zijn bijdrage aan deze problematiek: het 'recursief perspectivisme'. Afwisselend met penseel en verfröller schetst hij aspecten van onze sociale werkelijkheid in nieuwe perspectivistische kleuren. Door herhaald gebruik van het fenomeen *perspectief* ontstaat een pragmatische kijk op de verbetering van onze maatschappelijke praktijken. Zijn integrale blikveld omvat daarbij filosofische grondslagen, ethische gevolgen en pragmatische consequenties. Praktische werkwijzen voor de maatschappelijke verbeterpraktijk van alledag ontsluit hij in een bijpassend werkboek.

Het eerste deel van de serie, *Een filosofie van de maatschappelijke praktijk*, introduceert het model van het 'recursief perspectivisme' en biedt filosofische positionering. Verschillende dualiteiten worden perspectivistisch geanalyseerd en van hun ontologische voetstuk ontdaan: mens-wereld, situatie-verandering, bèta-gamma, feit-mening, beeld-werkelijkheid, tijd-ruimte, sociaal-particulier. Uit de resulterende inzichten construeert hij een nieuw en activerend beeld van ons mensen in de wereld. Daarin staan uitsluitend perspectivistische actoren centraal, die elkaar ontmoeten in concrete maatschappelijke samenhangen. Het resultaat is nieuw zicht op een pragmatische maatschappelijke

verbeterpraktijk. Het recursief perspectivisme staat hiermee in het brandpunt van de maatschappelijke 'maakbaarheidsdiscussie'. Het boek combineert alledaagse voorvallen met grote abstracties en uiterst persoonlijke ervaringen. In Henk Diepenmaats eigen woorden is dat een bijzonder mengsel van eclecticisme, *common sense* en nieuwe inzichten. Dat rijgt hij consequent aan een tot één draad van perspectief, met één doel voor ogen: het verbeteren van onze maatschappelijke praktijken.

Een filosofie van de maatschappelijke praktijk opent nieuwe vensters op de maatschappelijke verbeterpraktijk en het geboden uitzicht is zeer de moeite waard.

Jacqueline Cramer
Minister van VROM

Persoonlijke inleiding

Wat wij doen maakt uit

Ik ben een wereldverbeteraar. Ik weet het, het is een boude uitspraak die tot fronsende wenkbrauwen zal leiden. Ik ben overigens ook een levensgenieter en een optimist. Maar de waarheid moet gezocht, gezegd en weer opnieuw worden gezocht. En spoken moeten op tafel. Wereldverbeteraar, dat is wat ik in essentie ben.

Dat klinkt wellicht wat naïef, mogelijk zelfs pedant, en dat is niet mijn bedoeling. Ik geef daarom meteen en grif toe dat ik maar al te vaak helemaal niet tot daden kom. En de daden waar ik wél toe kom resulteren vaak in iets anders of zelfs het tegendeel van wat ik verwachtte. Die wereld is immers wel héél erg complex. Een preciezere omschrijving is daarom dat ik regelmatig de aan-drang bezit mijzelf en de wereld om mij heen te verbeteren. Mijn intenties zijn die van een wereldverbeteraar.

Daarbij ben ik me scherp ervan bewust dat noties als evolutie¹, zelforganisatie², emergentie³ en autonomie⁴ een groot stempel drukken op de wijze

1 Evolutie: het als vanzelf, geleidelijk onder druk van omstandigheden een beter op deze omstandigheden toegesneden mate van organisatie krijgen (vergelijk de evolutietheorie).

2 Zelforganisatie: grotere organisatorische verbanden ontstaan als consequentie van de aanwezigheid van kleinere die elkaar weten te vinden, zoals het ontstaan van gilden of het groeien van markten.

3 Emergentie: het oprijzen, opdoemen van een verschijnsel in een bewustzijn. Dit kan doordat zich iets nieuws aandient (iemand komt tevoorschijn van achter een huis) of door het in samenhang interpreteren of opereren van vele reeds aanwezige kleinere zaken (zoals het beschouwen van vele individuen met individuele eigenschappen als een groep, met groeipseigenschappen; het ontstaan van een klimaatprobleem uit vele emissies van broeikasgassen; het ontstaan van een beeld uit pixels, het ontstaan van grotere maatschappelijke praktijken uit de acties van individuele actoren). Het omgekeerde proces, het verdwijnen van een verschijnsel uit een bewustzijn, is overigens zeker zo relevant. Zie ook *vanishing properties* in mijn proefschrift: *Trinity, Model-based support for multi-actor problem solving*, Henk Diepenmaat 1997, beschikbaar via het internet op url <http://dare.uva.nl/en/record/24151>.

4 Autonomie: het vanzelf ontstaan of aanwezig zijn van dingen of krachten, zonder wil of beïnvloedingsmogelijkheden of bestuur vanuit een ander standpunt.

waarop onze maatschappelijke praktijken – de meest complexe systemen die we kennen – (zich) ontwikkelen en veranderen. Vele dingen overkomen ons, of we willen of niet. Een enorme komeetinslag op aarde kan een einde maken aan het menselijk bestaan, dat is zonneklaar, maar ook een door en door menselijk fenomeen als racisme lijkt soms volslagen autonoom om zich heen te grijpen. Vele andere dingen hebben we toch echt zelf in de hand, al is het maar ten dele. Het leven is één groot samenspel van intentie en emergentie, van anticipatie en confrontatie. Daarom voor mij geen fatalisme of escapisme. U en ik, we leven ons leven in de ons omringende wereld en de wijze waarop we dat doen – u, ik, wij met zijn allen – bepaalt in hoge mate hoe onze maatschappelijke wereld er uit ziet.

Ik wil hier dan ook stevig positie kiezen. Ik ben verre van een rabiaat maakbaarheidsadept⁵. Ik vind echter wel dat het enorm uitmaakt wat ik en andere mensen doen in de wereld. En niet alleen dat: ik acht onze samenleving in veel grotere mate maakbaar dan dat we als mensheid op dit moment laten zien. Er is veel ruimte voor verdere wereldverbetering. De serie ‘Samenleving in perspectief’ is een bijdrage aan de benutting van dit potentieel.

De noodzaak van wereldverbetering

18

Behoeft onze wereld dan zoveel verbetering? Ons eigen land is immers rijk, in relatieve en absolute termen. We leven in een complexe westerse democratie. We zijn gewoonlijk welvarend en leven goed georganiseerd. Toch knaagt er iets bij velen van ons. Of u nu politicus bent, onderwijzer, bankier of programma-manager; u zult dat gevoel herkennen. Het gevoel dat onze maatschappelijke praktijken het vaak toch nét niet helemaal zijn – neem de zorg of het onderwijs in ons eigen land, zaken die op mondiale schaal soms ronduit slecht functioneren, tot aan hongersnoden en grootschalig bruut geweld toe.

Kijken we dichtbij, dan zien we praktijken als een fragmenterende politiek, scheuren in het onderwijs, een te weinig menselijke en steeds minder goed betaalbare zorg, de soms bizarre realiteit van ziek zijn tussen medische disciplines in, een bouw die moeite heeft in samenwerking de vraag van gebruikers goed te raken, wetenschap die nog te veel met de rug naar maatschappelijke noden staat, stagnerende en vervuilende mobiliteit, schaarste en eenzaam-

5 Maakbaarheid: een positie die vooronderstelt dat ook maatschappelijke praktijken gewoon te ontwerpen en implementeren zijn, zoals dat gebeurt bij ontwerp en bouw van een huis.

heid, ongelijke kansen waar dat niet nodig is, criminaliteit en onveiligheid in onze wijken.

Kijken we naar de wereld in zijn geheel, dan zien we ook bruto geweld op grote schaal, hongersnood, armoede en ziekte, in arme maar zelfs ook in welvarende staten, broeikasproblematiek in combinatie met toenemende problemen in de mondiale energievoorziening, een groeiende aanslag op onze leefomgeving, de soms perverse consequenties van economische concurrentie tussen naties en wereldhandelsblokken, marginale aandacht voor dierenwelzijn, terrorisme, toenemende spanningen tussen de Islam en het westen, een behoefte aan emancipatoire tendensen op vele fronten, een te lage kwaliteit van onderwijs op diverse schalen, een te veel op korte termijn en eigen voordeel gericht handelen van vele ondernemers, werknemers, politici, ambtenaren en consumenten. De wereld heeft onmiskenbaar verbetering nodig, op kleine en grote schaal. Ik noem hierboven slechts een aantal voorbeelden, maar kijk zelf om u heen.

Hier tegenover staan de vele wonderlijke vormen van menselijke eendracht en samenwerking die we samen ervaren in al hun diversiteit. Zoals wederzijdse verliefdheid, een hechte moeder-kind relatie, een verpletterend concert van Beethovens Negende of een verstilde uitvoering van het Stabat Mater van Pergolesi, een sprankelende stad, een sterk cluster van bevlogen en betrokken politici, ondernemers en klanten, Nederland in tijden van een sterk Oranje, een regering die daadwerkelijk het voortouw neemt in het verbeteren van een land, Europa in tijden van wederopbouw, of het oprichten van de Verenigde Naties. En dan laat ik nog na de vele positieve effecten van zorg, onderwijs, bouw, mobiliteit, energievoorziening, wetenschap, al die maatschappelijke praktijken die ik zojuist in een wel erg eenzijdig daglicht stelde, te prijzen. Want die wegen nog steeds het zwaarst. Ik put uit deze laatste voorbeelden (en vele meer) de rotsvast overtuiging dat verdere wereldverbetering niet alleen nodig, maar ook daadwerkelijk mogelijk is⁶. Maar hoe dan te werk te gaan?

6 Of ze nu goed of slecht zijn, sterke maatschappelijke praktijken lijken meer op elkaar dan dat ze van elkaar verschillen. Je moet je niet afwenden van de slechte maatschappelijke praktijken om er goede te kunnen realiseren. Je moet juist kijken naar de oorzaken van hun robuustheid; daar kun je enorm veel van leren. Zie ook de delen Ethiek en Pragmatiek in deze serie.

De centrale vraag

Vele maatschappelijke praktijken kunnen veranderen en verbeteren, en dit boek is een fundamentele verkenning hoe dat kan. Ik schaar, en dat doen velen met mij, de inspanningen die hierop gericht zijn onder de brede noemer duurzame ontwikkeling. De commissie Brundtland⁷ heeft in het rapport *Our common future* (1987) een bondige definitie aangedragen. Het bijzondere aan deze definitie is dat ook de belangen van de generaties ná ons uitdrukkelijk op de kaart worden gezet:

Sustainable development is development that meets the needs for the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs.

De definitie geeft feitelijk antwoord op de vraag of invulling van behoeften door eerdere generaties duurzaam was. Iedere generatie formuleert immers zijn eigen behoeften. Maar een scherp oog voor de mogelijke behoeften van generaties na ons is nu eenmaal het maximaal haalbare. Verleggen we de definitie naar het heden⁸, dan blijkt deze uiterst praktisch. Ook aan mensen en partijen in het nu (de een én de ander) kan immers gewoon een oordeel worden gevraagd. Als de een zijn eigen behoeften vervult en daarbij de ander niet ontoelaatbaar hindert in het vervullen van zijn behoeften, is er sprake van duurzaamheid aldus Brundtland.

Brundtland geeft in essentie een spelregel. De definitie geldt voor de behoeften van alle mensen, nu en straks, hier en daar. Hij is wellicht nog wat mager-tjes, wat weinig sociaal. Waarom immers volstaan met 'niet hinderen'? Duurzaamheid omvat voor mij juist ook het actief gericht zijn op het mede invullen van de behoeften van anderen. Verder is er soms onmiskenbaar sprake van schaarste op deze wereld, wat leidt tot competitie. Dan verwordt samenleven al snel tot een *zero sum game*⁹.

Maar de spelregel staat recht overeind, scherp voor de mensen naar wier behoeften we kunnen vragen in het heden, kwetsbaar en broos in zijn repre-

7 Officieel de WCED: World Commission on Environment and Development.

8 Ik ga ervan uit dat de definitie zich ook richt op de relaties tussen betrokkenen en anderen binnen een generatie, ook al laat de definitie zich daar alleen impliciet ('needs for the present') over uit.

9 Zero sum game: winst voor de een is verlies voor de ander, zoals in een voetbalwedstrijd. Ghandi observeerde ter zake overigens scherp: 'Earth provides enough to satisfy every man's need, but not every man's greed.'

sentatie van toekomstige generaties en wat dan toelaatbaar wordt gevonden. Het is een heldere spelregel met een brede toepasbaarheid. Een aanzet tot spelregels voor verbetering is er dus al. Maar iedere maatschappelijke praktijk kent zijn eigen spelers, van veel tot weinig; en iedere maatschappelijke praktijk kent zijn eigen speelveld, van groot tot klein. We leven als pluriforme¹⁰ mensen in een gedeelde wereld. Met heel veel pluriforme mensen in een hele complexe, gedeelde wereld, om precies te zijn. Hoe zit het daar dan mee? Over welke gedeelde wereld ('het speelveld') hebben we het dan en welke pluriforme mensen ('de spelers') mogen het oordeel vellen? De Brundtland definitie laat zich er niet expliciet over uit.

Iedere maatschappelijke problematiek kent zijn eigen afwegingen. Spelregels, spelers en speelveld, alle drie in samenhang¹¹ zijn ze nodig voor een wervelend maatschappelijk spel. Een spel dat dusdanig aantrekkelijk is voor de toeschouwers dat zijzelf en hun kinderen het ook gaan spelen, er steeds meer bekwaam in raken en er steeds meer mensen bij betrokken raken. Want dit spel, het spel voor een betere wereld, is het spannendste dat er is. Daarom omvat de centrale vraag van deze serie alle drie de elementen: spelregels, spelers en speelveld. Hij luidt als volgt:

Hoe kunnen we sociaal samenleven, als pluriforme mensen, in een gedeelde wereld?

21

Sociaal samenleven vereist het samengaan van hoofd, hart, buik en handen, of – in termen van een verwant vierluik – weten, willen, voelen en kunnen. Dat is mooi verwoord, maar versluiert ook enigszins de mijnenvelden waar de wereldverbeteraar doorheen loopt. En die zijn er vele. Hoe breed het onderwerp ook is en hoe lastig het antwoord ook te geven mag zijn: heb je de ambitie de wereld te verbeteren, dan krijg je deze vraag erbij! Ik zal haar daarom in deze serie stevig en grondig verkennen en te lijf gaan, met alles wat ik in me heb. Ik zal haar onderdelen trachten te verduidelijken. Ik zal splinters en brokstukken aandragen, en ook de contouren van het gehele antwoord trachten te belichten. Want de centrale vraag vereist een grondig antwoord.

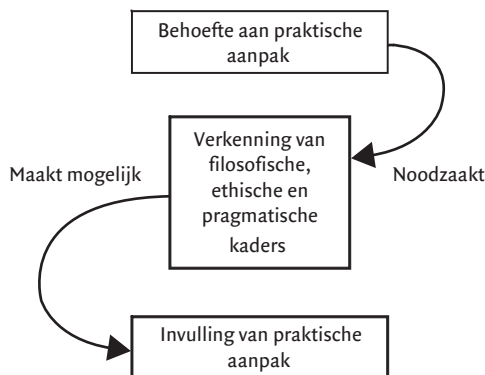
10 Pluriformiteit is veelvormigheid. Ik hanteer hier het begrip pluriform als betrekking hebbend op mensen: er bestaan vele individuen en groepen, en ieder daarvan wordt gekarakteriseerd door diens eigen ideeën, inzichten, eigenschappen, activiteiten, eigenaardigheden. Pluriformiteit is overigens een essentiële eigenschap voor een maatschappij, maar daarover verderop meer.

11 Een samenhang waar ik nog veel over te zeggen zal hebben!

Oogmerk

Antwoorden op bovengenoemde centrale vraag, daar gaat het om in de serie Samenleving in perspectief. Concreet oogmerk daarbij is een aanpak voor het verbeteren van onze maatschappelijke praktijken. Dit doel is even ambitieus als op zijn plaats. De centrale vraag blijkt namelijk een centrale levensvraag. Het antwoord raakt aan de kern van ons mens-zijn in deze wereld. We begrijpen maar weinig van het antwoord. Dat komt omdat de zelfs zo gangbare begrippen als (pluriforme) mens en (gedeelde) wereld rammelen in hun filosofische fundamenten, zo zal ik in het eerste deel van de serie betogen. En toch stellen mens en wereld onze maatschappij samen. Beantwoording van de centrale vraag vooronderstelt dat deze begrippen een heldere inhoud en betekenis hebben.

Vereist is ook een nieuwe verkenning van de vraag wat onze maatschappelijke praktijk – als bijzonder mengsel van pluriforme mensen en gedeelde wereld – eigenlijk is, hoe deze kan bestaan uit maatschappelijke deelpraktijken, hoe we die kunnen veranderen, wat maatschappelijke verbetering inhoudt en hoe we dat kunnen realiseren. Zo leidt een in essentie praktisch oogmerk (een aanpak) als vanzelf tot een verkenning van filosofische, ethische en pragmatische grondslagen. Op basis daarvan kan dan aansluitend de praktische aanpak worden ontwikkeld om verbetering van maatschappelijke praktijken daadwerkelijk te ondersteunen:

De gehele serie Samenleving in Perspectief heeft een fundamenteel uitgangspunt: Perspectief is de recursieve¹² bouwsteen van alle¹³ verandering. De filosofische, ethische en pragmatische kaders, en ook de wijze van aanpak ontstaan alle in een recursief web van perspectief. Methodologisch zijn de delen van de serie daarom nauw verwant, ze zijn het resultaat van hetzelfde perspectivische DNA.

In wezen presenteert Samenleving in perspectief een recursief perspectivisch maatschappijbeeld. Het perspectivische maatschappijbeeld wijkt in zijn fundamenteen radicaal af van het gangbare dualistische mens-wereld denken. Het staat tegelijkertijd erg dicht bij onze intuïtieve beleving van hoe maatschappelijke praktijken functioneren en veranderen. Centraal staat een perspectivisch actorbegrip¹⁴. Juist door de centrale plaats van perspectivische actoren staat het perspectivische maatschappijbeeld bol van de aanknopingspunten voor verbetering. Dit leidt tot de gezochte praktische aanpak.

Een steen in de rivier

U vindt hier geen steen der wijzen, geen feilloos kompas, geen kant-en-klare toolbox om eens stevig en succesvol te gaan wereldverbeteren. Daarvoor is onze maatschappelijke praktijk simpelweg veel te weerbarstig. Toch is mijn claim dat het recursief perspectivisme bijdraagt aan een beter begrip van (het verbeteren van) onze samenleving en dat de resulterende aanpak degenen die ermee aan de slag gaan in concrete situaties van praktische methoden en wenken kan voorzien. Die claim maak ik in het volle besef van de enormiteit, veelzijdigheid en complexiteit van onze maatschappelijke praktijken. Ik ben hierin overigens op geen enkele wijze volledig, maar werp wel vol overtuiging een steen in de maatschappelijke rivier.

12 Recursief: zich herhalend, ook op verschillende niveaus. Zoals een onderdeel bestaat uit samenstellende onderdelen en deel uitmaakt van een omvattend onderdeel.

13 Alle verandering. Verandering in je omgeving, verandering in jezelf en de combinatie van beide.

14 Actor: traditioneel een individu of groep mensen die in een gedeelde wereld ingrijpt; daar doelgericht invloed op uitoefent. Voor dit moment voldoet deze definitie; althans, het perspectivische actorbegrip kan pas verderop in dit boek uiteengezet worden. De traditionele interpretatie gaat echter uit van een dualistisch mens-wereld beeld dat door het recursief perspectivisme radicaal wordt verworpen.

Eclecticisme en consistentie

Deze serie is allereerst pragmatisch georiënteerd en niet strikt wetenschappelijk. Filosofie, ethiek, pragmatiek, onze maatschappij, het leven zelf laten zich niet zoveel gelegen liggen aan zaken als herleidbaarheid en traceerbaarheid.

Het thema is breed en dat maakt het moeilijk te grijpen. Ik adresseer vele onderwerpen in samenhang. Deze onderwerpen worden vanuit vele stromingen en disciplines, door vele gepassioneerde en weldenkende mensen, vollediger en meer diepgravend aan de orde gesteld dan dat ik het kan. Ik ben me er terdege van bewust dat ik niet op alle deelgebieden even belezen en ervaren ben; zonder mij aan één bestaand stelsel te binden, heb ik vooral gekeken naar wat het best en meest bruikbaar is voor ons doel. Daarbij komt dat ik één eigenschap nog verwerpelijker vind dan misplaatste bescheidenheid, en dat is een tot voorbij pragmatische grenzen uitvergroot zelfvertrouwen. Dat heeft me soms doen aarzelen bij het steeds maar verder werken aan deze serie. Is het onderwerp niet gewoon te breed en te groot voor mij?

Tegelijkertijd denk ik vaak dat het bijna *common sense*, of beter: een integrerende *educated guess* is, wat ik schrijf; ik herken althans zoveel verwante elementen in het werk van filosofen, ethici, pragmatici en wetenschappers. Waar ik zaken als bijzonder opschrijf die in andere disciplines allang gemeengoed zijn, had ik dit wellicht moeten weten. Laat ik van dit alles op deze plaats, aan het begin van dit boek, éénmaal uitbundig rekenschap geven. Vindt u dat ik over de schreef ga, dan heeft u wellicht gelijk... Niettemin meen ik dat ik het verbeteren van ons handelen in onze wereld, de maatschappelijke praktijk, als vele gebieden in samenhang moet beschrijven: de wereld, de maatschappij heeft enorm veel facetten en het is voor een mens onmogelijk al de facetten en samenhangen, mede zoals gezien door anderen, te doorzien. Verder krijg ik veel steun van veel mensen met wie ik samenwerk, als *practitioner* en als onderzoeker, en ook van mensen aan wie ik cursussen geef in multi-actor procesmanagement. De koers is goed, zo voel ik in het diepst van mijn wezen.

Het bijzondere mengsel van eclecticisme, *common sense* en nieuwe inzichten dat u hier aantreft is de moeite waard, zo is mijn slotsom. Dat komt vooral omdat deze drie eigenschappen, ieder in isolement dodelijk voor de ambities van een serie als deze, in een consistente samenhang gebracht worden: met recursief perspectief als wapen en een actorgebaseerde aanpak voor het verbeteren van onze wereld als integraal resultaat.

Bronnen

Vele geschriften, overpeinzingen en wenken van anderen, en vele situaties en ervaringen uit mijn eigen leven waar anderen een belangrijk aandeel in hadden, vormen de grondstof voor deze voorgenomen reeks publicaties. Van mijn oma zaliger tot Kant, van bèta- en gammastudies via de sprankelende pieken en droeve dalen in mijn privé-leven tot mijn professionele praktijk in het bevorderen van processen met vele partijen, het is allemaal aanwezig in dit boek. Het is vrijwel onmogelijk de vele draden te traceren naar hun meest oorspronkelijke bronnen. Ik heb dat uiteindelijk ook niet geprobeerd. Van vele bronnen weet ik het niet meer. En van de situaties uit mijn eigen leven is veel voor u niet interessant genoeg en andere dingen zijn juist weer te privé, of zo bijzonder dat ik niet zou weten hoe ik zou moeten beginnen ze met u te delen. Je kunt van alles weten over een vleermuis, maar daarmee begrijp je nog niet hoe het voelt diezelfde vleermuis te zijn. Ik denk in ieder geval dat je niet echt dingen kunt overnemen. Je vormt je eigen versie, interpretatie ervan, je neemt zaken op in je eigen levensverhaal en identiteit¹⁵.

Dat laatste mag zo zijn, maar maakt de grote inbreng van anderen natuurlijk niet minder belangrijk, ook al kan dat niet overal vermeld worden. Waar ik bewust leun op inzichten van anderen staat dat vermeld in voetnoten. Deze bronnen zijn erg bepalend geweest voor de oriëntatie van dit boek, dat staat op gedachten van anderen. Ik hoop oprecht dat dit boek zijn steentje bij zal dragen aan het verbeteren van onze maatschappelijke praktijken.

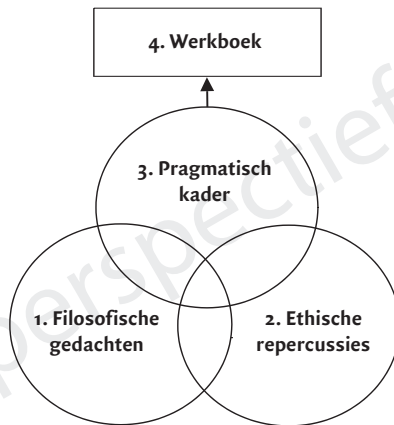
Henk Diepenmaat
oktober 2008, Zeist

15 Een gedachte mede ontleend aan Heidegger.

Opbouw van ‘Samenleving in perspectief’

Algemene opbouw

De serie Samenleving in perspectief bestaat uit vier delen: een onderbouwende trilogie en een werkboek. Primair oogmerk is een praktische aanpak om maatschappelijke praktijken te kunnen verbeteren. In het drieluik worden vanuit dit oogmerk filosofische gedachten (dl. 1), ethische repercussies (dl. 2) en pragmatische vertrekpunten (dl. 3) ontwikkeld voor verbeteren op maatschappelijke schaal. Daar bovenop rust een werkboek (dl. 4) dat deze aanpak op praktische wijze beschrijft en ontsluit.

Wat is maatschappelijk waar (filosofie), wat is goed (ethiek) en hoe verbeteren wij (pragmatiek)? Dat zijn de onderliggende kwesties in de drie delen van de trilogie, in grote maar heldere woorden. Het werkboek vertaalt dit naar een praktische toepassing in de maatschappelijke praktijk.

Het drieluik is bedoeld voor mensen met filosofische en theoretische interesse voor maatschappelijke fenomenen en de verbetering daarvan. Het werkboek

vereist deze interesse niet en richt zich op mensen die werken in de complexe dagelijkse multi-actor¹⁶ praktijk van maatschappelijke verbetering.

Perspectief en de radicale actorthese

De serie presenteert het recursief perspectivisme: een wereldbeeld dat zorgvuldig gepositioneerd wordt tussen een relativistisch¹⁷ en een positivistisch¹⁸ wereldbeeld. Het recursief perspectivisme verwerpt beide zienswijzen als inadequate maatschappijbeelden. Het berust op de introductie van één centraal begrip, dat als een rode draad door deze serie loopt: Perspectief. Dit begrip wordt in zijn isolement van een eenvoudige definitie en in samenhang van een bijzondere eigenschap voorzien. Perspectief is driedelige bouwsteen van verandering. Een beginsituatie (1) verandert (2) in een eindsituatie (3):

Zo'n verandering kan als positief of negatief ervaren worden, waarmee tevens een primitieve (ethische) notie van beter en slechter opdoemt. Bedoelde bijzondere eigenschap is zijn recursieve karakter: perspectief is samengesteld uit perspectiefen stelt ander perspectief mede samen. Vergelijk het met LEGO: blokken vormen grotere blokken en kunnen uiteen genomen worden in kleinere blokken. Perspectief als drager van verandering is structureel scherp gedefinieerd (als bouwsteen en als netwerk). Inhoudelijk is het als drager welhaast leeg. Het kan op allerlei verschillende manieren met betekenis en ethiek geladen zijn. Juist de paradoxale combinatie van primitieve bouwsteen en recursieve aard leidt tot een intrigerend verschijnsel: eenvoudige én complexe veranderingen kunnen niet alleen ondergaan, gewaardeerd en beschre-

- 16 Multi-actor: veel partijen. In deze serie zal de betekenis van deze term op fundamentele wijze herschreven worden.
- 17 Volgens het relativisme bestaat er geen objectiviteit: niets staat op zichzelf en iets is altijd afhankelijk van een subject (een waarnemer) en de karakteristieken van dit subject. Twee interessante vormen van relativisme zijn: cultuurrelativisme (iedere cultuur is even goed; je kunt geen objectief onderscheid maken in beter en slechter) en het ontkennen van de mogelijkheid van universele waarheid.
- 18 Volgens het positivisme is alleen kennis mogelijk over de wereld van de objectief geachte verschijnselen. Alleen empirische waarneming in combinatie met logische argumentatie leidt tot geldige kennis. Al het andere is niet valide.

ven worden, maar ook teruggehaald, bewerkt, voorbereid en uitgevoerd als weefsels, als recursieve netwerken van perspectief.

Perspectief wordt gepresenteerd als primitieve bouwsteen van ervaren. Perspectief kan immers op verschillende schaalniveaus en in willekeurige dimensies als bouwsteen dienen. Alles¹⁹ wat ervaren wordt is perspectief, in welke samenstelling of op welke schaal dan ook. In de eerste, tweede of derde persoon²⁰. Wijzelf, een atoom, de appel voor ons op tafel, een willekeurige appel, medemensen, onze fysieke omgeving, het heelal, tijd, ruimte. Mens én wereld. Vandaar de naam van dit wereldbeeld: recursief perspectivisme.

Alles is perspectief, dus ook maatschappelijke praktijken. Het recursief perspectivisme unificeert; het plaatst bijvoorbeeld het mens-wereld onderscheid op een gezamenlijke grondslag. Hiermee positioneert het recursief perspectivisme zich in het hart van de bèta-gamma discussie. Het biedt juist hierdoor een intrigerend instrumentarium om de centrale vraag van deze serie – waar pluriforme mens en gedeelde wereld beiden in figureren – onder handen te nemen. Zo kan zich op perspectivische grondslag een venster openen voor wie maatschappelijke praktijken wil verbeteren.

Resultaat is een maatschappijbeeld dat openstaat voor verbetering. Centraal in dit maatschappijbeeld staat een perspectivisch actorbegrip. Dat een of ander actorbegrip centraal staat in een maatschappelijke aanpak ligt volgens mij in de rede, omdat het immers actoren zijn die (onderdelen van) maatschappelijke praktijken ervaren, interpreteren en verbeteren. Het zijn ook actoren wier maatschappelijke interpretatie en verbeterwens kunnen veranderen. Zonder actorbegrip is een maatschappij, een maatschappelijke ethiek en een maatschappelijke pragmatiek nauwelijks denkbaar.

Maar het perspectivische actorbegrip wijkt radicaal af van het breed gangbare actor-in-context begrip. Het actor-in-context begrip plaatst de (menselijke) actor tegenover én in een (fysieke) gedeelde wereld als context²¹. De perspectivische actor daarentegen omvat zowel een notie van de mens als een notie van de wereld; het is een mens-in-de-wereld notie. Het perspectivische actor-

19 Alles? Dat zou een universele verklaring betekenen. Verderop in dit boek zal blijken dat ik met universele claims niet zo heel veel op heb. Een juistere omschrijving is daarom: voor de doelstellingen van dit boek blijkt dat relevante ervaringen als perspectief begrepen kunnen worden.

20 Vanuit het ik-standpunt, het jij-standpunt, of het hij/zij/het standpunt (en in meervoud). Dit betekent concreet dat het recursief perspectivisme zowel relatieve als objectieve noties, meningen als feiten dekt. Maar daarover verderop meer.

21 Met een omvangrijke mind-matter problematiek als resultaat!

begrip verzoent daardoor het vaak als fundamenteel vooronderstelde mens-wereld onderscheid.

Als consequentie hiervan kunnen maatschappelijke praktijken en processen opgevat worden als bestaand uit perspectivische actoren in samenhang. Alleen actoren in samenhang. Dit inzicht staat aan de basis van de aanpak die oogmerk is van deze serie. Ik benoem haar daarom als een centrale stelling: de radicale actorthese²². Dat is meer dan semantisch gegoochel; het impliceert een geheel andere houding ten aanzien van het verbeteren van maatschappelijke praktijken. De pragmatische consequentie van de radicale actorthese is deze: Wil je maatschappelijke praktijken verbeteren, richt je dan niet op pluriforme mensen²³ in een gedeelde wereld²⁴. Richt je in plaats daarvan op perspectivische actoren, hun samenhang en hun verandering. Dat is beter en genoeg. Beter, omdat je dan twee reusachtige valkuilen vermijdt. De valkuil van de relativist, die van patstelling naar patstelling struikelt omdat hij niet weet te kiezen tussen de verschillende standpunten (ze zijn immers allemaal even goed). En de valkuil van de positivist, die verzandt in eindeloze pogingen een universele gedeelde waarheid vast te leggen. Genoege, omdat die valkuilen volstrekt onnodig zijn waar het de verbetering van maatschappelijke praktijken betreft.

30

Heel concreet wordt zo, in gestage stappen, een route ontsloten om maatschappelijke praktijken te kunnen verbeteren. Filosofische, ethische en pragmatische maatschappelijke kaders worden louter op basis van recursief perspectief ontwikkeld en op basis hiervan ontstaat een actorgerichte aanpak voor het verbeteren van maatschappelijke praktijken. Methodologisch zijn de vier delen van de serie daarom uiterst nauw verwant. Ze zijn immers gebaseerd op eenzelfde funderende notie (perspectief), eenzelfde bijzondere structuur (recursiviteit) en een hieruit voortkomende bouwsteen voor maatschappelijke praktijken en processen (perspectivische actoren). De route kan daarom in zijn meest bondige vorm als volgt beschreven worden: Ontwikkel maatschappelijk multi-actor perspectief. Hieronder worden de vier delen van Samenleving in perspectief apart toegelicht.

22 Het zijn niet de actoren die radicaal zijn, maar de opvatting dat maatschappelijke praktijken en processen bestaan uit perspectivische actoren; en slechts actoren alleen, in samenhang.

23 Zoals de relativist zou doen; het recursief perspectivisme staat verre van een onversneden (cultuur)relativisme.

24 Zoals de positivist of de fysicist zou doen; het recursief perspectivisme staat echter verre van een onversneden fysicisme of positivisme.

Filosofische gedachten

Deel 1: Een filosofie van de maatschappelijke praktijk beschrijft de grondslag van het geheel. Centraal staat de vraag wat het betekent als pluriforme mensen samen te leven in een gedeelde wereld. (Het attribueert sociaal laat ik vooralsnog even voor wat het is.)

Dat blijkt een filosofische vraag. Want wat is immers de mens en wat is zijn wereld? Wat is samenleven? Wat is een maatschappelijke praktijk en hoe verandert deze? Deze en verwante vragen worden vanuit een recursief perspectivische grondslag beantwoord en de antwoorden worden geïntegreerd tot een maatschappelijke filosofie.

Deel 1 is door en door filosofisch in zijn vraagstelling: het betreft een speculatieve verkenning van fundamentele en algemene concepten en principes rond denken, handelen en de maatschappelijke werkelijkheid waarin wij leven. In zijn methode wijkt het echter af van veel hedendaags filosofisch werk²⁵. Zo is deel 1 expliciet gericht op fundering van een maatschappelijke verbeterpraktijk. Verder betreft het meer een associatief en recursief ontwerp, dan een doorwrocht in het filosofische discours ingebedde systematische en kritische argumentatie. Hoe het ook zij, de vragen krijgen samenhangende antwoorden met veel pragmatische potentie; en daar is het in dit bestek om te doen.

31

Eerst ontwikkel ik – na enig kwartier maken – een funderende filosofie. Centraal concept hierin is het recursieve perspectief. Het is daarom een perspectivische filosofie. Alles is perspectief.

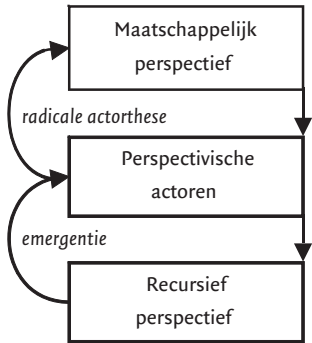
Van daaruit wordt de cruciale stap naar een maatschappelijke filosofie gezet: de filosofie van de maatschappelijke praktijk. Eerst worden de begrippen zijn en worden in perspectief geplaatst. Dan gebeurt hetzelfde met het al even paradoxale²⁶ onderscheid tussen individuen en een gedeelde wereld: fundamenteel-filosofisch zijn mens en wereld niet tot elkaar herleidbaar, maar vanuit de wens de wereld te verbeteren heb je van het verschil juist helemaal geen last.

25 In dit tijdsgewricht wordt vooral de analytische filosofie breed beoefend, met een accent op taal en uitdrukking, en een voorkeur voor logische argumentatie als methode.

26 Paradox: schijnbare tegenspraak

Het begrip dat deze paradoxen opheft is de emergente actor. Niet in zijn traditionele opvatting als min of meer capabel mens, in en omgeven door een fysieke wereld, maar in een radicaal maatschappelijke en dynamische interpretatie als perspectivische mens-in-de-wereld.

Vanwege zijn oriëntatie op actoren bruist de maatschappelijke filosofie van de aanknopingspunten voor wereld verbeteren. Het is immers de actor die zijn wereld ervaart, interpreteert en verbetert. En het is de actor wiens interpretatie en verbeterwens veranderen kunnen. Hiermee is een filosofische grondslag gelegd om ook complexe maatschappelijke praktijken en processen niet alleen te kunnen beschrijven, modelleren, begrenzen, doordenken en bespreken, maar ook te voorzien, te realiseren en te verbeteren.

Actoren rijzen op uit perspectief. En perspectivische actoren in samenhang (alleen actoren in samenhang) vormen maatschappelijke praktijken (de radicale actorthese). Heel concreet wordt zo de route ontsloten om het al in de persoonlijke inleiding genoemde maatschappelijke verbeterpotentieel te verzilveren. Zij luidt: ontwikkel maatschappelijk multi-actor perspectief. Want dit is de drager van doelgerichte maatschappelijke verandering, dus ook maatschappelijke verbetering.

Filosofisch gesproken staat dit boek op het kruispunt van twee tradities: de Europese fenomenologie²⁷ en het Noord-Amerikaanse pragmatisme²⁸. Deze bijzondere worteling verklaart wellicht waarom sommige gevestigde en gangbare interpretaties en denkwijzen flink overhoop gehaald worden (ontmaskerd is wellicht een betere term).

Daarbij gaat het om begrippenparen als kennis en materie, mens en wereld, subjectiviteit en objectiviteit, autonomieit en intentionaliteit, situaties en veranderingen, model en referent²⁹. De filosofie van de praktijk stelt dat deze dualiteiten weliswaar handig zijn in het gebruik, maar dat de verschillen tussen de twee samenstellende delen helemaal niet fundamenteel van aard zijn. Verschillende grondtonen van het pragmatisme, zoals anticartesianisme³⁰ en het verwerpen van de spectator interpretatie van kennis³¹ zijn hier luid en duidelijk hoorbaar. De filosofie van de maatschappelijke praktijk gaat echter een duidelijke stap verder dan deze grondtonen te herhalen, door ook aan te geven wat dan de gezamenlijke basis van deze dualiteiten is; inderdaad: recursief perspectief. Ook doorgaans als op voorhand aanwezig vooronder-

- 27 Kant onderscheidt in zijn *Kritik der reinen Vernunft* de begrippen 'fenomeen' en 'noumenon'. Fenomenen beschrijven de ervaringswereld (de dingen *für sich*); noumena verwijzen naar een wereld die onafhankelijk is van onze ervaringen (de dingen *an sich*). Hieruit is de fenomenologie voortgekomen: een stroming die zich richt op het directe ervaren van verschijnselen, in plaats van de rede (rationalisme) of een externe wereld die waargenomen wordt (empirisme) aan de ervaring ten grondslag te leggen. Grondleggers zijn Brentano en Husserl, maar ook Heidegger kan hiertoe worden gerekend. Het recursief perspectivisme is een bijzondere fenomenologische stroming, omdat iedere ervaring mede wordt samengesteld uit zowel perspectief dat particulier is (een rationalistisch trekje), als perspectief dat van elders komt (een empirisch trekje). Het zet zich dus niet zozeer af tegen rationalistische en empirische invloeden, maar betwist in hoofdzaak het a priori van ratio of een externe wereld. Het gaat om het tussengebied; zie ook de paragraaf over het *wereldspectrum*. Ratio en externe wereld zijn de uiteinden van dit wereldspectrum. Dat integrale wereldspectrum, zo ook al zijn onderdelen zijn emergent: de ervaren werkelijkheid is een voortdurend oprijzen en wegzinken van als rationeel, sociaal of extern ervaren patronen in het recursieve web van perspectief. De ratio en de externe wereld zijn dus ook emergent.
- 28 Pragmatisme stelt dat waarheid (van een wet, theorie of zelfs van een religie) erin bestaat dat ze bevestigd wordt in de praktijk. Waar is wat werkt. De filosofie van de praktijk zou stellen: maatschappelijk waar is wat maatschappelijk werkt. Omgekeerd is waarheid daarmee aan maatschappelijke verandering onderhevig! Het pragmatisme heeft protagonisten als Peirce, James, Dewey en Rorty.
- 29 Referent: het onderwerp van modellering
- 30 Descartes onderscheidde het materiële en het mentale als fundamenteel van elkaar verschillende sferen.
- 31 De spectatortheorie onderscheidt een kenner en het gekende als twee fundamenteel van elkaar verschillende sferen, vergelijk ook (mentaal) model en (fysieke of talige) referent, en mind and matter.

stelde noties als ruimte en tijd ontkomen niet aan deze behandeling: ze rusten, ze ontstaan bovenop de notie van recursief perspectief.

De filosofie van de maatschappelijke praktijk staat hiermee in het hart van de bètagamma discussie en biedt een nieuwe kijk op deze dualiteit, dit cartesiane schisma. Het recursief perspectivisme slaat, als alternatief maatschappijbeeld, de brug tussen positivistisch en relativistisch denken, en wijst tegelijkertijd deze beide extreme alternatieven af als volwaardige maatschappelijke denkbeelden.

Een andere filosofische twistappel heeft betrekking op bewustzijn, ervaren en intentionaliteit. Vaak worden deze noties gezien als aan individuen gekoppeld en te onderscheiden van een wereld om die individuen heen. De recursieve aard van de filosofie van de maatschappelijke praktijk, die vertrekt vanuit een fenomenologisch standpunt, leidt als vanzelf tot het inzicht dat ook collectieve vormen van bewustzijn, ervaren en intentionaliteit bestaan en – wat meer is – dat juist deze ook cruciaal zijn in processen om de wereld te verbeteren. Al met al biedt de filosofie van de maatschappelijke praktijk, met zijn recursief perspectivische grondslag, veel stof tot discussie. Die zal gevoerd moeten worden. Maar wat meer is: hij biedt ook een fundament voor wereldverbeteraars. En daar gaat het juist om.

Ethische repercussies

Deel 2 van deze serie, dat handelt over maatschappelijke ethiek, tracht een ander essentieel element van het recursief perspectivische raamwerk verder in te vullen: een ethisch kompas. Daar bestaat grote behoefte aan. Want wat is immers sociaal samenleven?³² Hoe weet je in complexe maatschappelijke processen of er sprake is van goed of slecht; van verbetering? De een zijn droombeeld is immers de ander zijn nachtmerrie. Hedonisten, conservatieven, liberalen en socialisten, religieuzen en atheïsten, wereldverbeteraars en

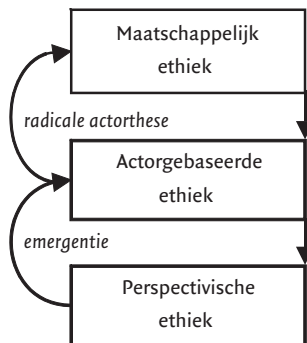
32 Onder sociaal versta ik het beschikken over een begrip van en gevoel voor de behoeften van de medeleden van de samenleving; en daar ook consequenties aan te verbinden door er maatschappelijk naar te handelen. Dat zie ik overigens volstrekt los staan van politieke stromingen. Socialisten, conservatieven en liberalen hebben ieder hun eigen ideeën ten aanzien van sociaal samenleven. Het recursief perspectivisme leidt onmiskenbaar tot een maatschappijbeeld waarin samenleven centraal staat, waarin het gegeven dat actoren elkaar beïnvloeden leidend beginsel is. Maar los van deze maatschappelijke grondslag is het in principe vrij van ideologische voorkeursrichtingen. Wat een liberaal en een socialist anders maakt is de keuze welke maatschappelijke relaties ze onderkennen als relevant en welke relevantie ze daar vervolgens aan toekennen. Niet of ze dit wel of niet doen.

kapitalisten zijn beslist anders geworteld in dit verband. Pluriformiteit viert hoogtij.

Wij kunnen natuurlijk oordelen dat onze eigen kleine levenspraktijkjes verbetering behoeven, dat bewijzen we dagelijks in ons individuele leven. We richten onze woning in, veranderen van baan, gaan relaties aan of verbreken en vermijden andere. Vaak ook passen we onze appreciatie van zaken aan. Daaraan gaan even zovele – soms vrij impliciete – oordelen vooraf.

Maar op steeds grotere schaal blijkt dat oordelen toch steeds lastiger te zijn. Hoe werkt dat op maatschappelijke schaal? Wat betekenen de begrippen beter en slechter, goed en kwaad binnen de context van maatschappelijke praktijken? Wanneer is voltrekking van een maatschappelijk perspectief gewenst? En aan wie is dan het oordeel? Het zijn lastige vragen. Maar opnieuw zal ik proberen om passende antwoorden te formuleren, zo goed en zo kwaad als dat gaat.

U vindt hier geen vaste en onveranderlijke reeks van geboden en verboden. Een consequentie van de filosofie van de praktijk (deel 1) is dat iedere actor steeds zijn eigen noties van beter en slechter ontwikkelt. Een perspectivische maatschappelijke ethiek kan slechts accepteren dat dit zo is, en op basis hiervan maatschappelijke spelregels voorstellen over hoe met deze enorme en dynamische pluriformiteit om te gaan.

Voor deze spelregels biedt het recursief perspectivisme een begin van een houvast. De bijzondere relatie tussen maatschappelijk perspectief, maatschappelijk bewustzijn en maatschappelijk moreel besef wordt op basis van een weefsel van perspectief toonbaar en bediscussieerbaar gemaakt. Hoe maatschappelijke systemen te onderscheiden en begrenzen (het probleem van maatschappelijke systeemgrenzen) wordt en passant opgelost.

De methodologische route is hetzelfde als in deel 1 (filosofie) van deze serie. Vanuit een basale perspectiefgebaseerde ethiek ontstaat, via de tussenstap van een actorgebaseerde ethiek, zicht op een steeds weer opnieuw vast te stellen maatschappelijke ethiek. Dit nadrukkelijk voorzien van alle mitsen en maren die gegeven het onderwerp op hun plaats zijn. Maar de deur staat op een kier.

Pragmatische consequenties

Deel 3, Maatschappelijke pragmatiek, gaat over daadwerkelijk doelgericht verbeteren op de schaal van maatschappelijke praktijken. Die maatschappij lijkt zich op sommige momenten welhaast autonoom te ontwikkelen, als een gestaag stampende supertanker zonder roer. Vaak worden we meegevoerd. Soms worden mensen daarbij als vanzelf tot grote hoogten opgestuwd, bijvoorbeeld op het schild getild of onderworpen aan voorspoed en succes. En soms worden mensen ook als vanzelf in grote getale vermalen, zoals in oorlogen, door bureaucratie of door een ongeluk. Sturing is dan nauwelijks aan de orde. Dan past slechts stilte in het zicht van de overweldigende complexiteit en overrompelende massa van maatschappelijke krachten.

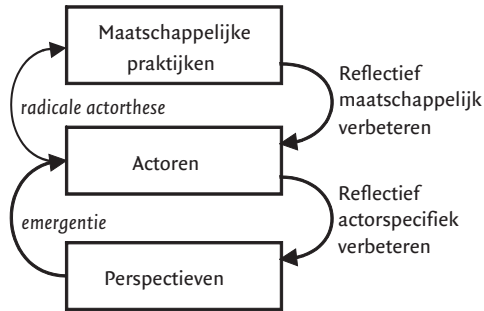
Een moment van stilte, dat is genoeg. Het bovenstaande wil namelijk zeker niet zeggen dat we slechts hoeven af te wachten wat ons maatschappelijk overkomt. In tegendeel. Onze integrale maatschappij is weliswaar niet maakbaar, maar we maken haar met ons allen voor grote delen wel. We hebben dus invloed en die invloed kunnen we maar beter maximaal benutten.

Filosofie (deel 1) en ethiek (deel 2) bieden latent een vertrekpunt om doelgerichte maatschappelijke veranderingen en maatschappelijke verbetering te ondersteunen. Er schemert een enorme verbeterpotentie doorheen. Maar hoe vertalen we deze potentie door naar waarachtige maatschappelijke daadkracht? Hoe is het mogelijk hen in te zetten opdat dit gaat leiden tot coherent of ten minste in enige mate samenhangend handelen in de richting van een betere wereld? Deze vragen staan centraal in dit deel.

Consistent met de methodologische opzet van de andere delen van de serie staan ook hier perspectieven, actoren en maatschappelijke praktijken centraal. Maatschappelijke praktijken vloeien grotendeels als vanzelf voort uit samenhang tussen actoren die elkaar vinden; deze actoren op hun beurt ontstaan uit perspectief. Dat is de passieve interpretatie.

Maar het zijn tegelijkertijd actoren die betekenis geven aan maatschappelijke praktijken. Die bewust met elkaar kunnen werken aan, vorm kunnen

geven aan nieuw maatschappelijk multi-actor perspectief. Het ontwikkelen van maatschappelijk perspectief leidt tot een plek van waaruit je de wereld kunt bewegen. Maatschappelijk verbeteren. Actorenspecifiek verbeteren. Dat is de actieve interpretatie.

Allereerst wordt een pragmatische basis gelegd. Filosofie, ethiek en pragmatiek, zoals onderscheiden in deze serie, hebben veel met elkaar te maken. Pragmatiek heeft wel iets van een synthese: in het daadwerkelijke doelgerichte verbeteren vallen immers filosofie en ethiek in concrete maatschappelijke situaties samen. Maar de relaties moeten scherper benoemd worden dan dit. Daarom worden filosofie, ethiek en pragmatiek met elkaar in een methodologisch verband geplaatst. Ook worden de verschillende samenstellende elementen van een pragmatiek benoemd die nadere invulling vereisen.

Aansluitend wordt de perspectivische opbouw van onze maatschappij, zoals op hoofdlijnen uiteengezet in deel 1, aan een nader onderzoek onderworpen. We weten inmiddels dat spelers en speelveld maatschappelijk samenvallen in de notie van samenhangende perspectivische actoren (de radicale actorthese). Maar wat is dan precies een maatschappelijke praktijk en hoe (en in welke stappen) kan hij veranderen? De vrijheidsgraden van maatschappelijke verandering worden stevig verkend.

Dat is vanuit een inhoudelijke optiek behoorlijk lastig: onze maatschappij nemen wij waar als door een caleidoscoop. Maar perspectivische structuurkenmerken bieden houvast. De gehele maatschappij wordt op basis hiervan in één driedimensionale figuur geplaatst: perspectivische ruimte. Punten in deze ruimte stellen maatschappelijke praktijken voor en trajecten maatschappelijke veranderingen. Meest intrigerende eigenschap van deze ruimte is dat hij de recursieve structuur van maatschappelijke praktijken en processen transparant maakt: maatschappelijke praktijken, processen en actoren

komen op allerlei schaalniveaus voor. Onze Westerse maatschappij is een maatschappelijke praktijk, maar ook de school in de buurt. De koolstofeconomie, maar ook een ziekenhuis. De Verenigde Naties zijn een actor, China, maar u en ik ook. Statica, dynamica en systemische³³ samengesteldheid van onze maatschappelijke praktijken worden zo gevisualiseerd in één figuur.

Maatschappelijke veranderingen, dus ook verbeteringen, zijn trajecten in perspectivische ruimte. Ze veranderen een maatschappelijke beginsituatie (punt b) in een maatschappelijke eindsituatie (punt e) via een script, een route, een pad (de verandering). Samen vormen beginpunt, pad en eindpunt een maatschappelijk multi-actor perspectief.

Dit leidt tot de pragmatische hamvraag: hoe vind en bewandel je doelgericht paden? Daartoe grijp ik opnieuw terug naar de radicale actorthese uit deel 1. Deze stelt dat je je moet richten op actoren en hun samenhang. Dit inzicht wordt hier doorvertaald naar een radicale actortheorie. Deze onderbouwt hoe maatschappelijk perspectief ontwikkeld kan worden en de kwintessens: hoe dit op zijn beurt dan leidt tot concrete maatschappelijke verbetering. Hiermee is de kern van de maatschappelijke pragmatiek uiteengezet. De radicale actorthese krijgt hier pragmatische onderbouwing.

De relatie tussen perspectiefontwikkeling en daadwerkelijke verbetering is intrigerend, maar in essentie ook eenvoudig. Zijn de juiste condities aanwezig, dan zal verbetering zich onvouwen. Dat is wellicht het meest paradoxale aspect: wereldverbetering, net als iedere verandering, toont zich uiteindelijk vanzelf als de randvoorwaarden daar zijn. De wereldverbeteraar richt zich daarom best op het voorzien in deze randvoorwaarden. De pragmatiek doet daartoe handreikingen.

De pragmatiek eindigt met een methodisch kader dat positie en werkwijzen van de verbeteraar van maatschappelijke praktijken op hoofdlijnen schetst. De positie beschrijft hoe de wereldverbeteraar zijn taak in zijn algemeenheid

33 Systemisch: bestaand uit systemen. Een systeem wordt onderscheiden van zijn omgeving. In het systeemdenken dat ten grondslag ligt aan het recursief perspectivisme bestaan systemen op hun beurt uit deelsystemen en kunnen zij samen met andere systemen grotere systemen vormen. Zie voor een diepgaande beschrijving van dit type systemisch denken mijn proefschrift (*Trinity, Model-based support for Multi-actor problem solving*, Chapter 4: A generic theory of qualitative modelling), en ook specifiek bladzijde 89 tabel 2 uit dit proefschrift, te vinden op <http://dare.uva.nl/record/24151>. De daar gepresenteerde interpretatie van systemisch denken is uiterst nauw verwant met het begrip recursiviteit zoals gehanteerd in het recursief perspectivisme. De (deel)systemen zijn dan allemaal perspectief.

op kan pakken. Aan de orde komen zaken als hoe zijn houding ten aanzien van het beoogde verbeterproces kan zijn, wat voor soorten processen hij tegen kan komen en hoe hij houvast kan vinden in al die maatschappelijke dynamiek om hem heen. De werkwijzen bestaat uit een beschrijving op hoofdlijnen van een aantal vereiste methoden, die in samenhang de pragmatische kracht van het recursief perspectivisme inzetbaar maken in concrete maatschappelijke situaties.

De praktische aanpak

Deel 4 *Werkboek Multi-actor Procesmanagement* vult op praktische wijze het methodische kader (zie hierboven) in, resulterend in de beoogde aanpak. Deze richt zich op het verbeteren van maatschappelijke praktijken. De aanpak is, hoewel al vaak op onderdelen getest nog verre van een feilloos recept. Maar de aftrap is verricht, de eerste deelresultaten liggen er, de koers is ingezet.

De aanpak wordt beschreven vanuit het standpunt van mensen die werken in de dagelijkse maatschappelijke multi-actor praktijk. Of dit nu de zorg, de bouw, een wijk of regio, het onderwijs, klimaatproblematiek, Noord-Zuid relaties, voedselvoorziening of een andere maatschappelijke praktijk is. Deze mensen zullen handvatten aantreffen om concreet aan de slag te gaan.

Daarbij wordt regelrecht doorvertaald en samengevat uit de inzichten zoals ontwikkeld in de onderliggende trilogie (filosofie, ethiek en pragmatiek). Er is sprake van een stijlbreuk: het theoretische vocabulaire en de zoekende en onderbouwende teneur uit de trilogie worden zoveel als mogelijk vermeden. Allereerst opdat ook mensen die de trilogie niet lezen de praktische kracht van de aanpak kunnen herkennen en ermee aan de slag kunnen gaan. Verder betreft het een werkboek: het accent ligt op pragmatisch samenvatten, bij de hand nemen, handzaam beschrijven van methoden, illustreren met voorbeelden en uitnodigen tot zelf aan de slag gaan. Het werkboek is dus op zichzelf staand te lezen en te gebruiken.

Centraal in de aanpak staat het zogenaamde actorgestuurde procesmanagement. Dit maakt voor maatschappelijke partners – waaronder bedrijven, overheden en burger-consumenten – gezamenlijke reflectie en concreet strategisch, tactisch en operationeel handelen mogelijk in complexe multi-actor velden.

Doelgroep is in principe iedereen die als individu of als team verantwoordelijk is voor, zich verantwoordelijk voelt voor, of betrokken is bij het goed func-

tioneren van maatschappelijke praktijken, van groot tot klein, zoals: politici, bestuurders, hoger en midden management en aansturende professionals bij bedrijven, overheden en intermediaire organisaties. Een goed ontwikkeld reflectief en empathisch vermogen en het kunnen bewegen tussen strategie en de werkvloer zijn onontbeerlijke eigenschappen.

De aanpak start vanuit de positie van degenen die een maatschappelijke praktijk willen verbeteren. Waar staan zij, wat komen zij tegen en welke consequenties heeft dit voor hun handelen? Dan wordt een aantal op het recursief perspectivisme toegesneden methoden gepresenteerd, geïllustreerd met voorbeelden en voorzien van oefeningen. Sommige richten zich op actoren in isolement, andere juist op actoren in samenhang. Tezamen ondersteunen zij de aanpak.

De serie in zijn geheel

Hiermee zijn alle vier de delen *filosofie*, *ethiek*, *pragmatiek* en *werkboek* geïntroduceerd. Op de onderlegger van recursief perspectief ontstaat maatschappelijke richting en verandering. Waar de wereldverbeteraar bij uitstek op koerst is het ontwikkelen van gedeeld maatschappelijk perspectief. Het samen begrijpen, beoordelen en laten ontvouwen van maatschappelijke multi-actor praktijken, met oog én plek voor maatschappelijke diversiteit; dat is de essentie van de trilogie. Daarin vloeien filosofie, ethiek en pragmatiek samen. Het werkboek maakt dit geheel operationeel.

1. Filosofie

Een filosofie van de maatschappelijke praktijk
(grondslagen voor wereldverbeteraars)

Samenvattende leeswijzer Deel 1

In essentie doorloopt dit boek vier fasen:

- a. kwartiermaken,
- b. de uiteenzetting van het *perspectivisch structuralisme* (een perspectivische basisfilosofie),
- c. de doorontwikkeling hiervan tot een *actorgebaseerde filosofie van de maatschappelijke praktijk*, en
- d. afronding.

a. Kwartiermaken

We hebben allemaal een intuïtieve, dagelijkse kijk op de wereld. Het is een kijk die de meeste mensen zo gewoon vinden, dat ze er zelden over nadenken. Dat zie ik als een groot compliment voor deze kijk; het geeft aan dat hij er mag zijn. Toch begin ik in het hoofdstuk *Barst* – na deze intuïtieve kijk op hoofdlijnen beschreven te hebben – meteen al de eerste voorzichtig ontwrichtende gedachten te ontvouwen. Ik kijk kritisch naar de houdbaarheid van een aantal gangbare percepties. Niet om aan te tonen dat de intuïtieve perceptie *helemaal* niet deugen zou. Oppervlakkig gezien functioneert hij immers uitstekend. Wat ik ook mag speculeren, als ik hier ver vandaan terecht kom schiet ik tekort. Ik waarschuw u op voorhand: uiteindelijk zoek en vind ik herkenbaarheid. Het pragmatische resultaat van al mijn denkwerk is heel anders gefundeerd, maar ook herkenbaar. Nee, wat ik zoek zijn oneffenheden, paradoxale ervaringen, barsten dus die kunnen dienen als aangrijpingspunten voor een dieper begrip van ons in de wereld. Dat is een heikele zaak. Het heikele zit hem erin dat de perceptie, het standpunt van *waaruit* ik dit doe, op dit moment nog precies dezelfde is als het standpunt wat ik kritisch *ter discussie* wil stellen. Dat is een bijzondere activiteit, hoe ik er ook naar kijk. Het lijkt op de baron van Münchhausen, die zichzelf aan zijn haren uit het moeras omhoog trekt³⁴. Maar ik zie geen andere weg.

34 Ik loop hier even flink vooruit. Deze paradoxale situatie lost op als duidelijk wordt dat iedere notie die we ervaren uiteindelijk bestaat uit een wolk perspectief en dat je wolken

Op basis van die barsten zal ik in het volgende hoofdstuk *Wij en de wereld* nog eens opnieuw naar ons in de wereld kijken. Zelfs in onze intuïtieve kijk hebben geheel verschillende wereldinterpretaties hun bestaansrecht. Ze staan zelfs haaks op elkaar! Een wervelende dans op een slap koord, van de meest intieme individuele ervaring tot aan een objectieve wereld buiten ons, is het eerste resultaat van mijn inspanning deze interpretaties met elkaar in overeenstemming te brengen. Dit geheel benoem ik als het *wereldspectrum*.

In *Geef mij een plek...* zoek ik dan, sterk geïnspireerd door werk van grote filosofen als Kant, Schopenhauer, Heidegger en Arendt, eerst de limieten³⁵ (de haakjes) op van dit slappe koord. De ene limiet is de oorsprong van er zijn, als individu. De andere limiet is de oorsprong van een wereld buiten ons om. Ik spreek met nadruk van limieten: ik kan ze als ervarende mens-in-de-wereld niet bereiken (ik treed dan letterlijk buiten de ervaring). Wat die beide oorsprongen zijn, het blijft een raadsel.

Dan richt ik me op de relatie tussen beide limieten (het koord zelf dus), hier eerst nog met de verfroller. Zijn in de wereld, ervaren, bewust leven is het noodzakelijk spel om de soms gapende kloof tussen de twee eindjes van het slappe koord gevuld te houden. Het is het fascinerende proces van enige correspondentie handhaven, zo goed en zo kwaad als dat gaat en steeds voor zolang als het duurt.

Daarmee kies ik filosofisch positie: ik beargumenteer dat zowel een positivistische als een relativistische positie fundamenteel tekort schieten als verklaringen voor het samenleven in deze wereld. De filosofie van de praktijk kenschetst juist het steeds weer opnieuw verkennen en veranderen van de grenzen tussen waarin we overeenstemmen en waarin we dingen anders zien, als de kernactiviteit van wereldverbeteren (op welke schaal dan ook).

Leven is hiermee omschreven als het steeds weer opnieuw verbinden van de oorsprong van er zelf zijn met de onbegrepen omgeving buiten ons. Deze zich steeds ontwikkelende relatie is wat je ervaart, maar hij is nog wat losjes omschreven. In het hoofdstuk *Perspectief en bewustzijn* ga ik daarom de vraag te lijf wat dat dan precies is, die ervaringsrelatie. Ik rafel hem uiteen, deconstru-

perspectief weer kunt benoemen met een notie. Dat betekent dat ik de notie en werking van perspectief uitstekend in ons reguliere jargon kan bespreken.

35 Ik gebruik hier het begrip 'limiet' in de betekenis van 'de uiterste grens opzoeken in de wetenschap dat je hem nooit bereiken zult'.

eer hem zo u wilt, tot de – volgens mij – meest basale bouwsteen van ervaren, van leven, van wat het betekent te zijn en te worden in de wereld. Dit impliceert een sterk fenomenologische grondslag: filosofische fenomenologie richt zich op de wereld zoals deze direct door ons ervaren wordt. De universele fenomenologische bouwsteen waar ik op doel is het perspectief. Ik zal het perspectief van een bondige definitie voorzien.

b. Perspectivisch structuralisme

Al dit voorgaande kwartiermaken heeft geleid tot een positionering en definitie van perspectief. In het hoofdstuk *Filosofische noties in perspectief* werk ik aansluitend een radicaal funderende fenomenologische filosofie uit: het perspectivisch structuralisme³⁶. Het perspectivisch structuralisme vult een vermoeden in dat al eerder geduid is door Spinoza. Dit vermoeden is dat er een universele basis ten grondslag ligt aan alle noties die we als mensen ervaren en met name ook het lichaam-geest (mind-body, mens-wereld) onderscheid, dat zo prominent voorkomt in de centrale vraag van dit boek. Radicaal wordt al hetgeen we ervaren op een hele concrete wijze benoemd als recursief perspectief. Kort en bondig: alles is perspectief.

Welke categorieën, entiteiten, noties we als ervarende mensen-in-de-wereld dan ook onderscheiden, ik ontvouw hier de gedachte dat die categorieën in hun basale aard helemaal niet van elkaar te onderscheiden zijn. Ik zal illustreren hoe (filosofische, maar feitelijk alle) noties ontstaan op de zich ontrollende film, op het stramien van het zich immer ontwikkelende, hoogst recursieve netwerk van perspectief. Perspectivisch structuralisme ontkent een oorspronkelijk onderscheid tussen allerlei sferen (zoals de mentale en fysieke sfeer). Het is bij uitstek een unificerende basisfilosofie.

Concreet zal ik het standpunt verdedigen dat er geen fundamenteel onderscheid bestaat tussen mentale en fysieke zaken, tussen tijd en ruimte, tussen (dynamische) causaliteit en (statische) ruimtelijke aanwezigheid, tussen situaties en veranderingen, tussen modellen en hun onderwerpen, tussen gedachten, taal en materie, om maar een paar filosofische dualiteiten en andere indelingen te noemen. Er zijn natuurlijk wel pragmatische verschillen. Maar deze zijn niet oorspronkelijk, niet fundamenteel. Noties – welke noties dan ook – ontstaan gedurende ons leven op één gemeenschappelijk stramien

36 Deze naam is mij aangedragen door Joost Quakernaat.

en dat is het zich immer ontwikkelende weefsel van perspectief. In de wortel zijn ze allen gelijk. Dat leidt tot nieuwe interpretaties van deze begrippen (die toch ook heel herkenbaar blijven).

Tegen het gangbare modelbegrip trek ik, als laatste filosofische notie, in het bijzonder van leer. Modellen, of het nu een paspop, een cognitief model, een model van het klimaat of een politieke oriëntatie betreft, zijn hoogst praktisch, zoveel is zeker. Vele mensen benoemen zelfs een integraal idee van de wereld als een wereldbeeld (*world view*): in andere woorden is ook dit niets anders dan een model. Evengoed zal ik betogen dat de gangbare definitie van modellen tekort schiet. Deze definitie rust op lemen voeten en introduceert meer verwarring dan verheldering. Hij meandert om de feitelijke kern van het modelbegrip heen.

Ik stel hiervoor een nieuwe interpretatie van het modelbegrip in de plaats, die rust op perspectief. Het eigen maken van deze nieuwe interpretatie vergt enig omdenken, afwerpen van gebruikelijke denkpatronen, wellicht leest u hier nog een keer terug. Maar dat is alleszins de moeite waard, zo denk ik.

In het hoofdstuk *Leven* gebruik ik namelijk het perspectivische modelbegrip als kader voor een integrale theorie van wat het betekent te leven als mens in de wereld. Dat klinkt misschien wat technisch. Maar het is op geen enkele manier mijn intentie het leven in al zijn rijkheid en veelzijdigheid plat te slaan tot zoiets banaals en beperkts als 'een model' in zijn gangbare betekenis. Het is juist omgekeerd: ik zie modelleren als een enorm rijke notie, zo rijk als het leven zelf. Als ik gelukkig ben, of juist verdrietig, als mensen eendrachtig ergens naar streven, of elkaar juist competitief benaderen, of negeren, welke ervaring dan ook, zodra we daarover reflecteren past het allemaal onder het nieuwe, rijke modelbegrip dat rust op perspectief.

Ik heb dat zelf ook daadwerkelijk zo beleefd en geleefd op hele aangrijpende en existentiële momenten in mijn leven. Ik weet niet of het kan, maar ik zal ook dat proberen over te dragen in dit hoofdstuk. Een funderende filosofie moet uiteindelijk niet alleen beschouwend en afstandelijk zijn, maar je ook direct kunnen treffen in je hart. Dat geldt overigens ook voor wereldverbeteren.

c. De filosofie van de maatschappelijke praktijk

De hoofdstukken tot nu toe vormen welbeschouwd één grote omkering. Vanuit een starre dualistische beschouwing van de maatschappij als mentale mensen in een materiële wereld ben ik stapsgewijs steeds dieper gaan graven. Alles wat er is, alles wat ervaren wordt, is ook ontstaan, en wordt steeds samen-

gesteld uit perspectief, zo is het resultaat. Alle vastigheid lijkt aan flarden. Dat geldt niet alleen voor filosofische noties, dat geldt voor *alle* noties, zelfs voor de mens en zijn wereld.

In het hoofdstuk *Kantelpunt* constateer ik dat we als mens weer vaste grond moeten gaan vinden om op te staan, om de wereld te kunnen verbeteren. Maar op welke fundamenteën kunnen we als mens nog staan? Hoe ontstaat uit het perspectivisch structuralisme een borgende maatschappelijke filosofie? Die fundamenteën te vinden, dat valt niet mee. Dat is ook niet vreemd. In het hoofdstuk *Een fenomenaal conflict* wordt toegelicht dat de centrale vraag van dit boek twee filosofisch uiterst problematische oerthema's in zich draagt: wat is de mens en wat is zijn wereld; en zijn de dingen, of worden ze? Die twee oerthema's worden ieder voor zich netjes opgelost door de perspectivische filosofie, zo zal ik uiteenzetten. Dat is op zich al een verdienste en leidt tevens tot een heldere positionering van de perspectivische filosofie. Maar juist *samengenomen* leiden de oerthema's tot een principiële onoplosbaar filosofisch conflict en dat zal ik scherp benoemen. Dat principiële conflict moet hanteerbaar gemaakt worden, willen we een schijn van kans hebben de centrale vraag van dit boek te beantwoorden. Donkere wolken pakken zich daarom samen boven de ambitie van dit boek.

Ik leg het conflict eerst nog even aan de kant en definieer in het hoofdstuk *Wolken temmen* de mens uit de losse pols als een temmer van de grote wolk van perspectief. Dat leidt tot vele herkenbare temmechanismen. Ze helpen ons correspondentie te handhaven, grip te houden op de wereld om ons heen. Daarop aansluitend neem ik het conflict weer ter hand en zal het hanteerbaar maken in het hoofdstuk *Een magistrale paradox*. Het al eerder beschreven wereldspectrum is één van de verschillende temmechanismen. Maar wel een bijzondere. Het wereldspectrum loopt vanuit de individuele ervaring van het zelf (in ieder van ons) naar de collectieve ervaring van een gedeelde wereld (om ons allen heen). Het verbergt hierdoor zowel een sleutel voor omgaan met het fundamentele conflict, als de grondslagen voor de gezochte filosofie van de maatschappelijke praktijk. Het temt immers de integrale perspectievenwolk, de integrale maatschappelijke wereld die we als mensheid ervaren. Het wereldspectrum plaatst ons daadwerkelijk als mensheid in de wereld.

Het conflict blijkt even onoplosbaar als irrelevant voor maatschappelijke praktijken. In een aantal stappen wordt het ten principale onoplosbare conflict ontmaskerd als een magistrale paradox. Hiermee vind ik tevens de basis voor een maatschappelijke filosofie. Een pragmatische filosofie die begrip van onze maatschappelijke praktijken ondersteunt en intrinsiek openstaat

voor wereldverbetering. Die filosofie van de maatschappelijke praktijk ontwikkel ik aansluitend in het hoofdstuk *De maatschappij als multi-actor praktijk*. Ik wandel door het wereldspectrum, eerst vanuit het individu naar de gedeelde wereld en dan ook weer eens terug. Dat leidt tot ronduit paradoxale overwegingen ten aanzien van wat dan eigenlijk de mens is en wat zijn wereld, en hoe het mogelijk is dat het wereldspectrum bewandeld kan worden. Overwegingen die daardoor overigens passen bij de paradoxale ontmaskering van het onoplosbare conflict uit het vorige hoofdstuk. De redenering laat ondubbelzinnig zien dat het harde onderscheid tussen mensen en hun (fysieke) omgeving kraakt in al zijn filosofische voegen. De overwegingen accumuleren, geheel congruent met de eerdere verwerping van het *mind-body* dualisme, in een radicale verwerping van dit dualistische maatschappijbeeld. Daarvoor in de plaats wordt een al even radicale interpretatie van actoren als mensen-in-de-wereld gesteld. Door deze interpretatie is het nu mogelijk maatschappelijke praktijken op te vatten als samenhangende stelsels van actoren. Alleen actoren. Willen we maatschappelijke praktijken doelgericht verbeteren, dan is juist deze interpretatie op zijn plaats. Dit inzicht noem ik de *radicale actorthese*.

Zoals het perspectivisch structuralisme slechts één bouwsteen kent, te weten perspectief, geldt dit nu ook voor de filosofie van de maatschappelijke praktijk. De maatschappelijke bouwsteen is een radicale perspectivische interpretatie van het actorbegrip. Het perspectivisch structuralisme heeft dan nog één laatste consequentie voor de filosofie van de maatschappelijke praktijk. Alles is perspectief. *Mutatis mutandis* moet dit ook gelden voor maatschappelijke praktijken, als samenhangende stelsels van actoren. En zo rolt ons als vanzelf het gezochte gereedschap voor het verbeteren van onze wereld in de schoot. Dat is *maatschappelijk perspectief*.

In het hoofdstuk *De frontier van het ervaren* wordt dan nog specifiek ingegaan op een aantal intrigerende aspecten van het denken over de grenzen van het ervaren. Dat cumuleert in de constatering dat onze integrale maatschappij zich in principe op amorele wijze ontwikkelt, maar dat wij als mensen daar zeker niet ongewapend tegenover staan.

d. Afronding

In het hoofdstuk *Perspectivisme vergeleken* vergelijk ik het recursief perspectivisme met een aantal verwante noties en ga ik in op zijn bewijsbaarheid. Allereerst ga ik in de paragraaf *De waarheid in het midden?* in op de vraag waarom juist die perspectivische middenpositie op het gehele wereldspectrum van

belang is en zowel relativisme als positivisme – op de eindjes – als integrale maatschappelijke filosofieën tekort schieten. Feiten, meningen en hun overgang in elkaar, dat thema staat in deze discussie centraal. Aansluitend wordt in de paragraaf *Evolutie* de relatie tussen perspectivisme en de evolutietheorie belicht. Vanwege zijn ‘om te’ karakter zijn er vele evolutionaire trekjes te herkennen in de ontwikkeling van perspectief. Dan komt in de paragraaf *Neurologisch connectionisme* de vergelijking met het connectionisme aan bod. Hersenonderzoek neemt een steeds grotere vlucht in ons tijdsgewricht. De immer herarrangerende netwerkstructuur van het perspectivisme toont veel verwantschap met een zichzelf aanpassend netwerk van met elkaar verbonden neuronen. Maar in hele cruciale opzichten staan beide paradigma’s juist haaks op elkaar. Het recursief perspectivisme vat vele zaken die ervaren worden in één unificerend en consistent kader. Dat vind ik een verdienste op zich. Maar valt het perspectivisme te bewijzen? Deze hele relevante vraag zal ik in de laatste paragraaf van dit hoofdstuk van een antwoord voorzien. Dan kom ik aan het hoofdstuk *Sluitsteen*. Hierin zal ik aangeven hoe de meest raadselachtige delen van het wereldspectrum, te weten zijn beide limieten, in essentie niet van elkaar te onderscheiden zijn. En met deze sluitsteen wordt de ring gesloten. In het hoofdstuk *Weg barst* bespreek ik dan alle rafeltjes uit het eerdere hoofdstuk *Barst stuk voor stuk* en verklaar ze in perspectief.

Dat leidt me tot het laatste hoofdstuk van dit boekdeel *Grondslagen voor wereldverbeteraars*. De wereld is eerst en vooral een sociaal speelveld, een maatschappelijke praktijk. De praktische filosofie fundeert de intuïtieve opvatting dat in die maatschappelijke praktijk verschillende partijen met elkaar samenwerken en strijden voor hun plek op deze aarde. Het oppervlakkige resultaat is dus een wereldbeeld dat sterke verwantschap vertoont met en door velen gedeelde beeld. Ik waarschuwde u op voorhand, ik zoek fundamenten, maar ook herkenbaarheid, vertrouwdheid.

Maar in zijn diepere aard en in zijn consequenties is de resulterende filosofie van de maatschappelijke praktijk structureel en fundamenteel anders. Actoren delen geen wereld, maar actoren vormen de wereld. Alles wat is, wordt ook, en is hiermee ook voor verbetering vatbaar inclusief onze integrale maatschappelijke praktijk. En er is een heel concreet nieuw filosofisch fundament voor het verbeteren van onze wereld. Het ontwikkelen van maatschappelijk perspectief. Aan het eind van dit boekdeel vat ik de essenties van het voorgaande samen in de vorm van nieuwe antwoorden op de fundamentele vragen, waarmee ik deze filosofische zoektocht begon. Het integrale resultaat is maatschappelijk perspectief.

Het recursief perspectivisme biedt zo een filosofische basis voor de wereldverbeteraar en tevens een opstap naar de volgende twee boekdelen: ethiek en pragmatiek.

1.a Kwartiermaken

Barst

Onze wereld

Onze wereld is de wereld waarin wij elkaar tegenkomen. Dat is de wereld waarin u dit boek leest, dat ik in diezelfde wereld geschreven heb, in Zeist om precies te zijn, nabij de Stuifheuvel. Drie ruimtelijke dimensies heeft die wereld, waarin we dingen kunnen waarnemen die er echt zijn. Over die wereld kunnen we denken, praten en we kunnen erin handelen. Denken en handelen zijn twee verschillende zaken. We denken dat je steeds meer leert en weet naarmate je verder komt in het leven. Kennis noemen we dat. Ook kun je steeds meer, zoals kruipen, hinkelen, autorijden; dat noemen we *kunde*. Afstanden druk je uit in meters of lichtjaren en tijd in seconden of jaren. We leren dat een kei een kei is. Dat wij er zijn en anderen, netjes gescheiden van elkaar. En dat we allen in één gedeelde wereld leven. Het is *onze wereld*, waarin wij samenleven. Dat spreekt toch vanzelf!

Spreekt dat wel vanzelf? Het hierboven geschetste beeld is ons allen natuurlijk erg vertrouwd. Maar ik kijk in dit boek kritisch naar de houdbaarheid van dit gangbare beeld. Niet om aan te tonen dat deze perceptie *helemaal* niet deugen zou. Oppervlakkig bezien functioneert dit dagelijkse beeld immers uitstekend. Ik denk echter dat het tekort schiet als we onze ambities naar boven bijstellen en doelgericht complexe maatschappelijke praktijken willen verbeteren.

Daarom begin ik hieronder meteen al de eerste voorzichtig ontwrichtende gedachten te ontvouwen. Ik bied een bloemlezing van oneffenheden, paradoxale ervaringen, barsten in het gangbare wereldbeeld. Ze beogen u, als lezer, er opmerkzaam op te maken dat het gangbare wereldbeeld inderdaad zo zijn mankementen vertoont. Ze bieden tevens de eerste aangrijpingspunten voor een dieper begrip van ons mensen in de wereld.

Dat diepere begrip leidt tot het alternatieve wereldbeeld dat ik zal ontvouwen in dit boek en deze serie: het recursief perspectivisme. Aan het eind van dit boek zal duidelijk zijn hoe het gangbare wereldbeeld gewoon binnen het

recursief perspectivische wereldbeeld kan blijven functioneren. De barsten die ik hieronder laat zien, die zijn dan weg. En we beschikken dan over de contouren van een aanpak voor de verbetering van maatschappelijke praktijken. Over tot de barsten nu.

Nijmegen

Nijmegen, nazomer 1981. Fluitend loop ik onder de bomen, schitterend weer, het schemert al, nee, inmiddels is het donker, helemaal nieuw in deze stad, van de universiteit op weg naar een lieve vriendin. Ik heb maar een vaag begrip van hoe ik lopen moet. Heyendaalse weg af, links af bij het station, paadje langs het spoor. Tussen de studentenflats door, langs de mensa weer een stukje verder. Rechtdoor, wijk van rond 1900 in, rechtsaf, pleintje, linksaf, 2de rechtsaf, tenminste dat dacht ik... Groesbeekseweg, naast het reisbureau en vlak bij de bakker, daar moet ik zijn. Ik vind mijn weg.

Ik heb geen flauw idee hoe mijn route er op de kaart van Nijmegen uit ziet. De zon is onder, dus oriënteren is er niet bij. Zo doe je dat toch ook niet in de stad? Eerst 300 meter naar het zuiden, dan oostwaarts, ik hoor het iemand al uitleggen.

Het is helemaal geen traject op de stadskarta van Nijmegen dat ik afleg; ik ken de kaart niet eens. Nee, mijn pad slingert zich van herkenningspunt via instructie naar ander herkenningspunt. Bij station linksaf, doorlopen langs spoorlijn over paadje tot aan verharde weg, daar even naar de spoorlijn lopen en oversteken. Drie dimensies? Mijn neus!

Toveren

Een rare vogel met een woeste haardos komt op me af. Hij kijkt een beetje wild uit zijn ogen. Het is in Utrecht – een gesjeesde student? 'Ik kan toveren!' roept hij. Hij houdt een potlood in zijn rechterhand tussen zijn vingers, punt naar voren, beweegt zijn hand van achter zijn hoofd naar voren en laat het potlood met de punt op een boek neerkomen – dat heeft hij in zijn linkerhand – verschillende keren.

Een (pok)... twee (pok)... drie (pof). En warempel, het potlood is weg! Hij heeft het laten verdwijnen. En ik sta er met mijn snufferd bovenop. DAT KAN HELEMAAL NIET! 'Leg het eens uit?' vraag ik. 'Nou, ik kan toveren!' zegt-ie (ik had het kunnen weten...).

Ik loop 10 meter verder en kijk hoe hij andere mensen aanspreekt. Al snel valt me op waar ik precies ingelopen ben: op de derde tel steekt hij het potlood

stiekem en snel achter zijn oor, verstopt tussen zijn woeste haren en stoot hij slechts met zijn vingers tegen het boek. Vingers leeg, potlood weg!

Ik zag wat ik verwachtte, niet wat er gebeurde. Je ziet het pas als je het door hebt!³⁷

Zeno

De oude Griekse wijsgeer Zeno stond bekend om zijn paradoxen. Een van zijn meest vermaarde is die over Achilles en de schildpad. Het verhaal gaat als volgt:

Een schildpad daagde Achilles uit voor een wedstrijd hardlopen. De schildpad beweerde dat Achilles niet van hem zou kunnen winnen, als Achilles hem maar een kleine voorsprong van een meter of 100 zou geven. 'Haha, dat ga je verliezen' lachte Achilles. 'Welnee, ik hoef nog niet eens te rennen om je te bewijzen van niet' antwoordde de schildpad. 'Ja ja, leg dat maar eens uit' sprak Achilles. 'Wel dan', sprak de schildpad, 'je bent met me eens dat ik wel ongeveer een meter heb afgelegd in de tijd dat jij de 100 meter voorsprong hebt overbrugd?' 'Jaha, als je hard doorloopt haal je dat misschien wel' schaterde Achilles. 'Goed, dan is er op dat moment dus precies een meter voorsprong voor mij over' sprak de schildpad. 'Nog wel, ja' sprak Achilles, 'maar ook die is gauw weg!'. 'Oh ja?' sprak de schildpad. 'Maar als jij die meter weer afgelegd hebt, ben ik weer 1 centimeter verder, niet dan?' 'Tja, dat klopt wel' sprak Achilles al iets langzamer. 'En dat geldt dan iedere keer, toch? Telkens als jij opnieuw op mijn vertrekpunt bent, ben ik weer iets verder.' Achilles voelde de bui al hangen. 'Ja maar, dan haal ik je nooit in!' sprak hij verontrust. 'Precies!' sprak de schildpad. 'Je kunt dus nooit van me winnen.'

Geen speld tussen te krijgen, tussen deze redenering. En toch druist hij volledig tegen onze ervaring in. Natuurlijk wint Achilles de wedstrijd. Er gaat in het spel tussen de redenering van de schildpad en de praktijk van de wedstrijd iets helemaal fout. De common sense redenering van de schildpad leidt, indien doorgevoerd tot in het oneindige, tot een wel heel bizarre uitkomst. De manier waarop wij tegen ruimte, afstand en snelheid aankijken, zit minder solide in elkaar dan we denken.

Zürich en zo

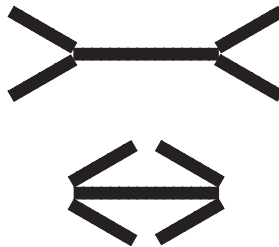
Ik ging met het vliegtuig van Schiphol naar Zürich. Je bent er zo. Later deed ik dat ook nog eens met de auto. Zo'n acht keer langer duurde dat. Grappig, vond ik dat toen.

Ik moest denken aan de tijd van de Verenigde Oost-Indische Compagnie. Per zeilschip naar de Oriënt, een tocht van soms jaren, heen en terug. Wat zou dat betekenen voor de inhoud van een brief? Tegenwoordig is dat een kwestie van een flinke vliegreis en een e-mail heeft slechts fracties van seconden nodig. Wallis, Zwitserland. Ik zag de plek waar we heen wandelden, zo'n 1500 meter hoger. Schitterende tocht, flink moe toen we 's avonds laat terugkwamen. Frankrijk, Cevennes, sterrennacht. Schitterend, die sterrenhemel, zo uitgestrekt, zo overweldigend ver. Mijn sleutel is uit mijn broekzak gevallen, door een rooster, ik zie hem liggen. Niet zover als de sterren, maar toch ook onbereikbaar; een manier om hem te pakken weet ik niet. Je kunt afstand prima uitdrukken in meters, kilometers, lichtjaren. De praktische relevantie van afstand pak je er niet mee.

Chocola

56

Welke figuur bevat de meeste chocola?

U kiest de bovenste, want dat middelste stuk is immers veel langer. U meet het na, want u wilt weten hoeveel u nu meer heeft gekozen. En het ene stuk blijkt exact even groot als het andere... Een optische illusie, stellen we dan vast. Maar wat als u niet gemeten had?

Creativiteit

Creativiteit, de een heeft het, de ander niet. Een sprankelende woordgrap vind ik creatief. Een woordgrap wordt overigens vanzelf sleets in de herhaling. En

ik heb ooit samen met mijn vrouw, klussend aan onze nieuwe woning in het holst van de nacht, de drievoudige hotelschakeling uitgevonden. Die bleek overigens al te bestaan. Wat zegt dat over creativiteit?

Cultuur

Niets is zo alom tegenwoordig en zo moeilijk te definieren als cultuur. Een bedrijf heeft cultuur, een stad, een volk en zelfs delen van een continent. Het ontstaat vanzelf, je maakt er als vanzelf onderdeel van uit en je bemerkt cultuur vooral in confrontatie met jezelf. Hoe kan een fenomeen als cultuur zo prominent aanwezig en tegelijkertijd zo onzichtbaar, gedistribueerd en ongrijpbaar zijn?

Knikkers

‘Ik heb een knikker die niemand anders op de hele wereld heeft!’ sprak mijn zoontje trots en toonde mij een mooie knikker. ‘Dat klopt’, antwoordde ik, ‘het is immers jouw knikker die jij daar in je handen hebt. Maar dat geldt ook als er honderdduizend van zijn.’ Hij was een seconde stil en even van zijn stuk gebracht, maar herstelde zich al snel. ‘Ja, maar iedere knikker heeft dan natuurlijk wel zijn eigen plaats!’

Toen was het mijn beurt om even stil te zijn. Zo helder had ik nog nooit eerder het verschil tussen een afzonderlijke knikker en al zijn gelijken uit horen leggen. De knikker wordt specifiek; wordt anders dan alle identieke knikkers doordat hij zich op een bepaalde plaats bevindt, bijvoorbeeld in de hand van mijn zoontje. Hij wordt bijzonder door zijn omgeving, die in beginsel niets met zijn ‘knikker-zijn’ in isolement te maken heeft. Waar zit de identiteit van de knikker dan? Erin of er omheen? En is dat voor mensen dan anders?

Schaken

De wetenschapspagina van de krant. Snelschakers zijn gedwongen intuïtief hun zetten uit te voeren, want tijd om consequenties door te exerceren is er niet. Alleen zeer ervaren schakers zijn hier goed in.

Nu is gebleken, aldus de krant, dat dit type schakers ook als ze wél de tijd hebben, sneller hun zetten kiezen dan minder ervaren schakers. Ze hebben de tijd, maar hebben hem niet nodig, gebruiken hem niet, ze spelen ook dan sterk intuïtief.

Niet dat ze het hiermee altijd winnen van een minder ervaren schaker. Een echte beginner klampt zich vooral nog vast aan de basisregels en denkt nauwelijks zetten vooruit. Die gaat het afleggen. Een verder gevorderde schaker neemt wel de tijd om zetten vooruit te denken. Soms wint hij van de meester. Het verschil in niveau tussen gevorderden en echte meesters wordt vooral duidelijk onder tijdsdruk: dan presteren de echte meesters veel beter dan de gevorderde schakers. De geniale schaker lijkt veel op de geniale voetbalspits. Talent is aanleg en gecondenseerde oefening. De spits denkt niet, hij schiet. De schaker denkt niet, hij zet. Denken, handelen, beheersen: het zit toch dichterbij elkaar dan we vermoeden!

Taart

Een cirkel wordt gevormd door alle punten die dezelfde afstand hebben tot een bepaald punt (het middelpunt). Als je op de lagere school zit leer je breuken. Met taartpunten wordt dat toegelicht. Halven, kwarten, achtsten, het houdt maar niet op. Als je taart ziet, zie je breuken. Je weet niet beter.

Een taart heeft als omtrek 2π maal de straal van de cirkel: $2\pi r$, of π maal de diameter (de middellijn, de grootste lijn die je door een cirkel kunt trekken). Pi is een bijzonder getal, het is irrationeel; de decimalen achter de komma gaan maar door. Het getal bestaat niet 'echt', je kunt het daarom niet in echte stukken verdelen.

Toch merkwaardig. Ik ben nog nooit op een verjaardagsfeestje geweest waar de taart heel is gebleven!

Logisch

De syllogismen van Aristoteles zijn de vroegste pareltjes uit de logica. Het schoolvoorbeeld van een syllogisme is als volgt: *Alle mensen zijn sterfelijk* (major premisse), *Socrates is een mens* (minor premisse) en dan kunt u zelf wel de conclusie trekken: *Socrates moet sterfelijk zijn*.

Majorpremissie en minorpremissie samen leiden, mits beiden waar³⁸, onvermijdelijk tot slechts één conclusie. Logica is tijdloze waarheid! Geen spelletje tussen te krijgen, althans op het eerste gezicht.

38 Mits beiden waar... Aristoteles was een zeer scherp denker en hield van helderheid. Hij stelde bijvoorbeeld dat hetzelfde attribuut niet tegelijkertijd en in hetzelfde opzicht wel en niet toegekend kan worden aan hetzelfde subject. Hij hield dit zelfs voor het meest onbetwifelbare en fundamentele van alle beginselen (Zie Aristoteles, *Metafysica*). Hij wordt

Laat me dat toch eens proberen met een klein speldje. Strikt genomen is van Socrates-bij-leven helemaal nog niet vastgesteld dat hij een mens is in al zijn facetten. Hij is dan immers nog niet gestorven; zijn sterfelijkheid heeft daarmee op zijn best de status van een erg waarschijnlijke werkhypothese. (Zelf als we weten dat hij al gestorven is, dan leiden we daarmee niets nieuws af en biedt het syllogisme geen enkel nieuw inzicht!).

Alles wat we van Socrates weten bij leven wijst erop dat hij een mens is. Maar zolang hij nog niet gestorven was, ontbrak dit laatste stukje bewijs nog aan de mens ‘Socrates’³⁹. Socrates was tot aan het moment van zijn verscheiden een incompleet mens.

Het syllogisme is tijdloos. Maar ben je iets minder welwillend, dan ziet het er meteen heel anders uit; dan is het syllogisme net een razend slimme wiseltruck van een louche koopman. Twee voorstellingen van de mens Socrates (inclusief en exclusief sterfelijk zijn) worden op onnavolgbare wijze snel gewisseld. Er zijn welbeschouwd twee waarheden in het geding!⁴⁰ Als strikt

daarom ook wel de vader van de zogenaamde ‘wet van de uitgesloten derde’ genoemd: iets is waar of niet waar, een derde mogelijkheid is er niet (*tertium non datur*). Dit door velen als universeel aanvaarde principe staat ook wel bekend als het *principium non contradictionis*. Ik vermoed dat deze wet van de uitgesloten derde in dergelijke universele termen helemaal niet door Aristoteles onderschreven zou worden. Vele mensen hechten er enorm aan dat iets universeel waar of onwaar is, dat iets voor iedereen aan de hand moet zijn of juist niet. Maar Aristoteles stelt slechts dat *hetzelfde attribuut niet tegelijkertijd en in hetzelfde opzicht wel en niet toegekend kan worden aan hetzelfde subject*. Dat is een veel specifiekere uitspraak. Zouden we ‘in hetzelfde opzicht’ vervangen door ‘door één en dezelfde actor vanuit één en dezelfde intentie’, dan laat de stelling van Aristoteles gewoon toe dat iemand door de een als goudeerlijk en door de ander als een schurk betiteld kan worden. Of dat iemand na enig overwegen besluit dat iemand toch geen schurk, maar juist goudeerlijk is. Zelf zou ik enigszins vooruitlopend op de rest van dit boek de stelling aanhangen dat steeds maar één perspectief ervaren wordt door één bewustzijn. Twijfelen we of iemand een schurk is of niet, dan wisselen de bijbehorende perspectieven om het hardst stuivertje totdat de beslissing gevallen is.

- 39 Het omwisselen van het ene door het andere plukje Socrates. Dat lijkt op een discussie over objecten en hun eigenschappen die nog zal volgen, maar dan aan de andere kant van het spectrum. Bij eigenschappen snij je een klein plukje los en houd je het oorspronkelijke geheel stiekem hetzelfde; hier wissel je twee vrijwel (want op het sterven na) gelijke gehele. Zie de paragraaf *Dingen in het hoofdstuk Filosofische noties in perspectief*.
- 40 Dat Socrates enerzijds op moment x een mens is, en daarom *geacht* wordt te leven en anderzijds op moment y een daadwerkelijk gestorven iemand, mag nooit leiden tot het gelijkstellen van de *verwachting* van sterfelijkheid ten aanzien van iemand (een hypothese, hoe waarschijnlijk deze ook mag zijn) aan de *ervaring* dat iemand gestorven is. Het betreft daarom een wiseltruck waarvoor Hume zich in zijn graf zou omdraaien! Als majorpremissie en minorpremissie beiden waar zijn klopt de conclusie natuurlijk, maar dan voegt de afleiding niets toe. Als dit syllogisme iets doet, is het over de onzekerheid heenstappen dat Socrates wellicht niet menselijk is. Maar of zijn sterfelijkheid daarmee waar is? De vraag

symbolische wisseltruck, als het goochelen met symbolen is een syllogisme te begrijpen. Zijn de premissen waar, dan klopt de afleiding. Voorafgaand aan Socrates' dood-zijn moeten we in *extremo* gesteld zeggen: we weten het niet, of hij sterfelijk is. We zullen het ervaren. In zijn verwijzing naar de ervaring snijdt daarom het syllogisme geen enkel hout⁴¹. Is Socrates al een compleet mens bij leven, of wordt hij het pas onbetwistbaar door te sterven? Zijn en worden spelen met elkaar een fascinerend spel.

Toeval

Stel: je hebt een rad van fortuin met daarop de letters van het alfabet. Je begint een lange rij van willekeurige letters te draaien. U zult met me eens zijn dat het wel een heel wonderbaarlijk toeval zou zijn als daar dit boek uit voort zou komen. Die kans is werkelijk miniem, grenst aan nul.

Maar een uitzonderlijke uitkomst, dat zou de reeks van letters die dit boek samenstelt helemaal niet zijn. Hij is net zo bijzonder als willekeurig iedere andere reeks van letters met dezelfde lengte. Ga maar na: de kans op iedere volgende letter is $1/26$. De kans op dit boek⁴² is $1/26 \times 1/26 \times \dots$, etc.; en dat geldt voor iedere andere reeks. Maar het blijft een rare gedachte dat de kans op dit boek net zo groot is als iedere andere reeks.

Van orde, chaos en schepping

De samenhang en orde in de wereld om ons heen bewijzen het bestaan van een grote ontwerper, een schepper die deze orde heeft aangebracht; aldus de aanhangers van de fysico-theologie (tegenwoordig ook wel *Creationisme* of *Intelligent Design*). Deze argumentatie vooronderstelt dat orde *er* is, dat die van buiten komt en op voorhand is ontworpen (door een vooronderstelde schepper). Een interessante positie. Maar waar zit die orde precies? En zijn tegenhanger: willekeur, chaos.

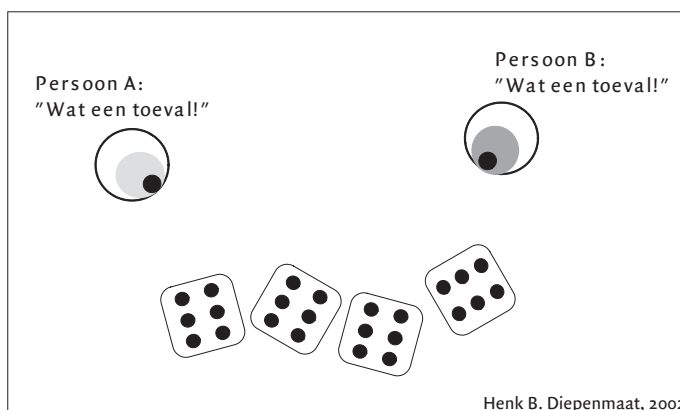
stellen is hem beantwoorden. Mijn conclusie is daarom dat het syllogisme Aristoteles zijn eigen attribueringsstelling schendt.

41 Als er al een Platoonse sfeer zou zijn, moet deze zich in *Das Ding an sich* of in de essentie van er zijn bevinden. Maar, zoals gezegd, ervaren (en dus ook weten) kunnen we dat niet. Dat is geloof.

42 Ik negeer even cijfers en dergelijke, dat maakt voor het argument immers niet uit.

Een eerste verkenning: orde zit in de omgeving

Stel: we werpen vier maal met een dobbelsteen. Hé, vier maal een zes! Dat is zeldzaam. De kans is, om precies te zijn, $1/6 \times 1/6 \times 1/6 \times 1/6 = \text{één op } 1296$. Iedereen die over kennis van dobbelstenen beschikt zal dit meteen onderschrijven: dit is bijzonder, zo'n regelmaat! De figuur hieronder illustreert dit. Orde zien we ook in de anatomie van een bloem en in ons DNA. Orde is absoluut en zit in de wereld om ons heen; het moet er dus wel zijn ingestopt, anders was er chaos.

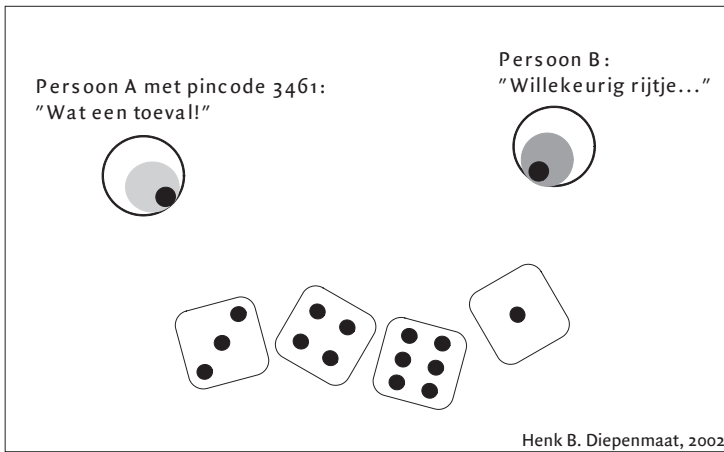

Een tweede verkenning: orde zit in de beschouwer

Toch is eenvoudig aan te tonen dat de onderkende orde niet in de dobbelstenen zit. Neem het voorbeeld dat ik als pincode het nummer 3461 heb. En ik werp vier maal en warempel: 3, 4, 6 en 1! Dat is voor mij net zo toevallig als vier maal zes op een rij.

Mijn buurman, die het geheel aanziet, is lang niet zo enthousiast. Voor hem is het gewoon een rijtje ongeordende getallen. Wat voor de een ordelijk is, is voor de ander chaos, willekeur, betekenisloos.

Orde is niet, volgens deze tweede verkenning, maar wordt juist gecreëerd door de mens, die bankpasjes ontwerpt en gebruikt. Orde zit niet in de omgeving, maar in de mens. (Zie onderstaande figuur.)

Een derde verkenning: orde zit in allebei

De eerste verkenning, orde zit in de omgeving, moeten we verwerpen. De tweede verkenning stelt dat orde door de mens gemaakt wordt en in de mens zit (en niet in zijn omgeving). Maar ook dat is te kort door de bocht. Neem immers de dobbelstenen weg uit de tweede figuur en laat beide beschouwers staan waar ze staan; dan is de orde verdwenen. Ook de tweede verkenning moeten we verwerpen. Orde en willekeur hebben zowel te maken met iets dat beschouwd wordt, als met een beschouwer. Maken we de orde zelf of wordt deze ons gegeven? Of zit het er tussenin?

Tijd

Absolute, true, and mathematical time, of it self and from its own nature, flows equably without relation to anything external, and by another name is called 'duration'; relative, apparent, and common time is some sensible and external (whether accurate or unequable) measure of duration by means of motion, which is commonly used instead of true time, such as an hour, a day, a month, a year.

Isaac Newton, *Principia Mathematica*

Soms vliegt de tijd, soms kruipt hij voort. Je hebt het naar je zin, leuk gezelschap, sprankelende gesprekken. Die avond is zo om. Je staat aan de lopende band en minuten duren uren. Absolute, ware, mathematische tijd? Nuttig voor fysici, zeker. Maar zelfs die atoomklok kan zeggen wat hij wil, van tijd heb ik toch echt meer besef dan hij.

Kei

Je rijdt op de snelweg en je ziet opeens een kei voor je op de snelweg. Blijkbaar van het talud afgerold; had je net geen waarschuwbord gezien?

Die kei, die ligt er gewoon, grijs, hard, onverschillig, onwillig om uit de weg te gaan. We selecteren hem uit de winkel die wereld heet. Maar waarom selecteren we die kei? Waarom niet de keien of paaltjes langs de weg, het dode konijn, een stuk asfalt (of een ander stuk), de strepen op de weg, de struiken ernaast of de rups in de bek van die merel? Er zijn zoveel meer mogelijke kandidaten waar je bewustzijn op gericht had kunnen zijn. Zoveel zelfs dat, als je ze allemaal had willen zien, je de eerste bocht al was uitgevlogen. Iedere willekeurige vierkante meter van de wereld te bestuderen vergt een heel mensenleven, als de loop maar groot genoeg is.

Waarom die kei, waarom op die schaal? Dat ligt toch voor de hand, zul je zeggen. Als je niet uitkijkt lig je zo in het ravijn; en als je wel uitkijkt niet. Dus wat doe je? Je ziet de kei en weinig anders. Eerst bijremmen en daarna pas uitwijken, anders raak je in een slip.

Een zeer onervaren rijder ziet de kei misschien helemaal niet liggen, althans zeker niet als een voorbode van onheil en scheurt lekker door op hoge snelheid... met noodlottige gevolgen. Een al iets minder onervaren rijder ziet de kei wel als start van een ongewenste ontwikkeling, maar zal tegelijk remmen en sturen, waardoor hij slipt en alsnog in het ravijn beland. Een ervaren rijder remt zo hard als toelaatbaar, zo vroeg als mogelijk en stuurt gecontroleerd om de kei heen. Ieder zijn kei?

Stemmingen

Stemmingen, gemoedstoestanden, of hoe we ze ook noemen, we zijn er allemaal als mens aan onderhevig. Stemmingen bestaan uit emoties, positief (blijheid), negatief (angst), of een combinatie (angstig én nieuwsgierig).

Stemmingen zijn gerelateerd aan de concentratie van neurotransmitters in de hersenen, zo luidt momenteel de theorie. Verschillende neurotransmitters leveren verschillende stemmingen op, omdat ze waarschijnlijk van invloed zijn op verschillende delen van de hersenen.

Maar kunnen we ook tot een meer intuïtieve interpretatie komen? Het is nogal armoedig om zoiets bij uitstek menselijks te verklaren met zulke 'mensloze' termen.

Verlies

Ik was 19, het was onverwacht, mijn moeder liep langs me heen, de trap op naar boven en liet het leven. Het kon niet, maar gebeurde toch. Ik herinner me glashelder het volgende voorval; het was twee dagen na haar dood. Er was bezoek, familie en vrienden, en we zaten in de huiskamer. We hadden het over iemand, konden niet op de naam komen en ik draaide me om naar de eetkamer om het aan mijn moeder te vragen.

Ik slikte het nog net in – hoe kon ik zo'n vergissing maken? – en liep door de keuken naar buiten, helemaal in de war, ik schaamde me diep. Voelde me vreselijk schuldig naar haar. Was ik het echt vergeten? Tegelijkertijd was het zo natuurlijk om me te draaien en iets aan haar te vragen.

Ontworteld, geamputeerd, vernalen, verscheurd, zo voelde het. Rouw, verdriet is zoveel meer dan slechts 'een gemoedstoestand'. Je wereld verandert, er breken hele stukken af, je verandert zelf. Je staat anders in een andere wereld.

Verliefd

Ik was net negentien en kwam een heel bijzonder meisje tegen in de kelders van Diogenes. Er was geen houden aan. Ik wilde bij haar zijn, samen zijn, mijn hele leven met haar delen. Twee, drie keer zo vitaal als voorheen, zo voelde ik me.

Verliefd zijn is zoveel meer dan wat stofjes in je hersenen. Ze domineert je gedachten, staat centraal in je leven. Ook je toekomstbeeld verandert heel radicaal. Je wordt een ander mens. Je staat anders in een andere wereld.

Angst

Levensbedreigende operatie van iemand die je innig lief hebt en in het centrum staat van alles waar je het meest om geeft. Je zit en wacht, knoop in je buik, geen ruimte om ook maar iets anders te doen in je hoofd. Er gebeurt van alles, ondertussen, de wereld loopt om je heen door maar jij doet niet mee, althans, je speelt slechts toneel, je wacht slechts op bericht. Jouw tijd, jouw wereld staat stil. Je weet dat, als het slecht afloopt, jouw wereld in een klap nooit meer hetzelfde zal zijn, slechter zal zijn.

Angst. Je wereld wordt verpletterd, je doet er niks aan en juist dat maakt dat de dagelijkse trivialiteiten niet relevant zijn. In het licht van de enormiteiten die zich dreigen te voltrekken staat de dagelijkse tijd helemaal stil.

Natuurlijk zullen concentraties van specifieke neurotransmitters correleren met stemmingen. Maar een beschrijving in termen van het menselijke erva-

ren, het menselijke leven zelf verklaart op een geheel andere wijze de diepere aard van stemmingen.

De drie voorbeelden hierboven hebben gemeen dat ze rigoureus ingrijpen in de wijze waarop je je leven beleeft. Bij intens verdriet zijn er stukken van je integrale beleving abrupt geamputeerd, bij verliefdheid staat opeens iemand in het centrum van je beleving waardoor deze radicaal verandert en bij angst staat een wijze van beleven die je diep koestert opeens midden in de gevarenzone.

Op de kermis

Het gezicht van een kind dat voor het eerst op de kermis komt. Licht, geluid, mensen, apparaten. Overweldigend, het kind weet niet waar te beginnen. Nog niet geworteld, nog niet thuis in deze wereld.

Bos

We lopen met een groep in het bos, onder leiding van een bezielde boswachter. Ik vind bossen mooi maar erg deskundig ben ik voor de rest niet. Met mij mee lopen onder andere een ornitholoog en een houthakker (zo noem ik ze althans, dat maak ik op uit hun opmerkingen).

De boswachter is een veelzijdig bosenthousiast. De houthakker mist compleet de vele vogels en de ornitholoog ziet de brandhoutpotentie van de bomen volledig over het hoofd. Ikzelf, ik geniet vooral van 'de atmosfeer' en de gesprekken. We lopen weliswaar samen in 'het' bos, maar evenzeer loopt ieder in zijn eigen bos.

Bos (2)

Ieder ervaart althans ten dele zijn eigen bos. Dat geeft te denken over wat we ervaren. Een klein gedachten-experimentje. Stel dat er vele verschillende interpretaties van een bos mogelijk zijn (door de ornitholoog, de boswachter, de houthakker, de kleurenspecialist, de geurenspecialist, het kind dat een hut wil bouwen, de pollenspecialist, als een habitat voor eekhoorntjes, noem maar op). Dat is alleszins goed voor te stellen. 'Het bos' is een enorme winkel waaruit ieder het zijne kan betrekken.

Hoe is het dan in deze enormiteit van mogelijke ervaringen mogelijk een focus te vinden? Wat veroorzaakt dan dat we er niet staan als een kind, voor het eerst op de kermis, de mond open en de ogen groot van verbazing?

Dat de wereld er gewoon is, zich vrijblijvend aanbiedt en door ons ervaren wordt, dat is een onwerkbare gedachte. We zouden zo maar verzanden in oeverloos ervaren. Want iedere kubieke centimeter, nee millimeter van onze omgeving is weer een universum op zich, als de microscoop maar groot genoeg is. Wij zijn er en de wereld om ons heen, maar de essentie ligt in de relatie, het zit er tussenin.

Kei (2)

Je rijdt op een lange lege snelweg en opeens schrik je op uit een soort van trance, uit een diep gedachteproces. Bijvoorbeeld als je de kei ziet. Een bizar maar heel vertrouwd fenomeen: zelfs gevaarlijke zaken doe je uiteindelijk op de automatische piloot.

Dat lukt niet zomaar: leren rijden is een intensief proces dat vele zaken in zich verenigt. Aan het begin ben je wellicht enigszins de kluts kwijt, als het kind op de kermis. Zoveel nieuwe ervaringen, je komt er gewoon in weg. Je moet het dashboard leren interpreteren, gas geven, remmen, tanken en gevoel krijgen voor de auto, en naast het ordinaire verplaatsen van de auto ook nog eens anticiperend leren rijden; dat wil zeggen, leren omgaan met jezelf in de auto in zijn dynamische omgeving. Na vele, vele kilometers kun je dan de verworven potenties steeds meer automatiseren.

Raar is dat: je leert heel bewust, met inspanning en als beloning voor volhardendheid sukkelt het geleerde dan weer uit je bewustzijn weg, de ultieme vertrouwdheid. Het *is* niet weg. Immers, je verplaatst je nog steeds als je in trance bent op de lege, lange weg. Geroutineerd, maar qua bewustzijn even afwezig, ga je je gang. Dat merk je pas als je de kei ziet. Je breekt uit je rijders-onderbewustzijn. Niets om van in paniek te raken: nog steeds geroutineerd maar inmiddels weer bewust rem je, wijk je gecontroleerd uit en vervolg je je weg (je bent immers een ervaren rijder).

Leren lopen, leren lezen, leren balletdansen, leren integraalrekenen, leren een volwaardig lid van een gemeenschap te zijn. De een leert het sneller of beter dan de ander maar je moet het leren en dat is dat.

Terug naar Nijmegen. Al twee dagen later leer ik een kortere weg naar mijn vriendin (ik ging er dan ook graag heen). Na een half jaar kende ik de kaart

op mijn duimpje. Na nog een paar jaar oriënteerde ik me nog maar nauwelijks bewust, ik was er helemaal eigen. Grappig, hoe zich dat ontwikkelt, van een sequentie van opgevolgde instructies (bij station linksaf) via een expliciet ruimtelijk besef tot een onbewust en intuïtief ruimtelijk besef.

Spiegel

Ik kijk in de spiegel naar mijn gezicht, een veeg op mijn wang, niet raar, net in de tuin gewerkt. Ik was hem weg, kijkend in de spiegel: ja hoor, mijn gezicht is weer schoon. Om dat te begrijpen heeft de fysica een theorie met lijnen en breking bedacht. Immers, mijn spiegelbeeld staat aan de andere kant van de spiegel en ik sta hier... nietwaar?

Toch knaagt er iets. Ik kijk in de spiegel en kijk in mijn beleving toch echt en waarachtig naar mijn eigen gezicht! Spiegelbeeld en gezicht, voor de fysicus zijn ze met zijn tweetjes, voor mij als tuinwerker is het er maar één.

Jonge hond

Een jonge hond. Tien weken oud, een klein balletje speelsheid. Je denkt eraan hoe hij naar je toe zal komen draven, straks, als je weer thuis bent, nog een beetje los op de poten, je vangt hem dan in je armen. En inderdaad, precies zo komt hij op je af en precies zo vang je hem. Denken en handelen zien we als scherp van elkaar gescheiden. Toch geeft dit voorbeeld aan dat *denken over* en *daadwerkelijk omgaan met* soms wel heel dicht bij elkaar komen, veel dichter dan dat we doorgaans geneigd zijn te vinden.

Hoe zit dat dan, zijn denken (in een mentaal domein) en handelen (in de gedeelde wereld) misschien veel meer aan elkaar verwant dan oppervlakkig beschouwd gevonden wordt? We rukken denken en handelen uit elkaar, maar zijn er juist niet veel meer overeenkomsten dan verschillen? Moeten we ze niet juist meer *bijeen* brengen?

Baby

Langzamerhand word je vader. Alle clichés gaan op en wat zijn ze uniek, echt en indrukwekkend! Eerst het voornemen (of wellicht de constatering), zeker bij je eerste kind stap je in een onbekend voorland. Een groeiende buik. Onze-kerheid, vastberadenheid, verwachting. Je huis, je wereld verandert onmiskenbaar. Dan de bevalling. Een baby komt ter wereld.

Komt ter wereld? Iedere keer als ik zo'n nieuw klein mensje zie, besef ik dat het zijn of haar wereld helemaal nog niet is waar ik het in terecht zie komen. Begrijp me goed, ik sta niet aan een stuk door te filosoferen op zo'n moment, ben eerst en vooral vader en levensvriend in alle essenties die daarbij horen. Maar zo'n klein mensje raakt ook een filosofisch snaartje in mij. Hij komt namelijk niet ter wereld, hij wordt geboren in zijn wereld en ik zie hem geboren worden in mijn (of wellicht onze) wereld. En dat is heel wat anders. Hij heeft geen weet van buiken (althans niet van buiten en niet zoals wij), bevallingen, ziekenhuizen, kraamzorg, babykamer klaarmaken, noem maar op. Wat hij wel al weet? Ik heb geen flauw idee. Ik heb ook niet de indruk dat wij mensen daar mee bezig zijn. Wat kun je ervan zeggen op zo'n moment? Niet veel en dat zetten we op een geboortekaartje. Naam, geslacht, vader en moeder, gewicht, lengte, adres (dingen die hem nog geen snars zeggen). En voor de rest: kom maar kijken, houd wel even rekening met moeder en kind. En dan is het groeien en leren geblazen. Zijn eigen vingertjes ontdekken, brabbelen in de box (dat kan-ie nog gewoon alleen). Maar vanaf het eerste, prille begin is hij tevens middelpunt, of ten minste pregnant onderdeel van een sociaal proces van jewelste. Eten krijgen. Geluidjes maken over en weer, knuffelen, spelen. Leren lopen, leren praten, leren fietsen, leren spelen met vriendjes en vriendinnetjes, leren leven. Hij komt inderdaad in onze wereld, uiteindelijk, maar dat duurt veel en veel langer dan de geboorte.

Contrast

Hoe verschillend kan de perceptie van 'de wereld' zijn? De enorme groei van kinderen in allerlei opzichten laat me zien hoe snel zo'n perceptie zich kan ontwikkelen. Het gangbare idee is dat ze zich meer en meer tot een volwassene ontwikkelen. Ultieme projectie.

Een baby, die moet nog helemaal beginnen. Hij staat aan de start. Potentie, dat is wat je ziet. Heel bijzonder voor de vader en de moeder, maar toch ook heel gewoon allemaal. Zo gewoon dat je het meest fascinerende volledig over het hoofd zou zien: Er is nauwelijks een groter verschil denkbaar dan tussen de wereld van vader en moeder en de wereld van het pasgeboren zoontje. Hoezo komt hij ter wereld?

Rafeltjes

Wat geven de voorbeelden hierboven aan? Het zijn relatief kleine voorbeelden, afgezet tegen de ambitie de wereld te verbeteren. Maar dat is noodzakelijkerwijs zo; verderop zal ik uitwerken hoe de wereld met ons daarin ontstaat als recursief fenomeen, opgebouwd uit vele kleine onderdelen. En het zijn even zo vele barsten in het wereldbeeld zoals we dat aan het begin van dit hoofdstuk presenteerden.

Lopen door Nijmegen geeft aan dat ruimtelijkheid heel andere vormen aanneemt dan een driedimensionale vorm. Acties als 'bij het station het paadje op langs de spoorlijn' en 'die wijk in en dan bij het pleintje afslaan', die brachten me waar ik wezen wilde.

De potloodtruck laat zien dat je niet ziet wat er gebeurt, maar wat je *verwacht* (dat wat je verwacht gebeurt overigens niet in de potloodtruck en je staat raar te kijken). De voorbeelden over afstand (Zürich, de Verenigde Oost-Indische Compagnie, de sleutel in de put) geven aan dat het vooral de manier van *overbrugging* ervan is (of het ontbreken van mogelijkheden hiertoe) die afstand betekenis geeft en niet het aantal meters wat er tussen begin en eindpunt ligt.

'Echte' tijd kun je aflezen op de atoomklok, gevoelstijd ervaar je als mens, direct gekoppeld aan gebeurtenissen. En ik ervaar de tijd toch echt als mens, niet als atoomklok. Het schaakvoorbeeld toont aan dat een steeds genialere schaker niet steeds sneller toekomstige zetten verkend, zoals in het begin. Er gebeurt blijkbaar iets anders, hij verandert van aanpak (nu ja, aanpak). Hij krijgt steeds meer kennis van schaken, maar tegelijkertijd speelt hij ook steeds meer op gevoel. Kun je verder komen door minder te *weten* en meer te *kunnen*? En dan de implicatie hiervan: *verandert weten in kunnen*?

Een kei is een kei, steeds hetzelfde, grijs, groot, zwaar. Maar hij is ook steeds anders: iets dat je niet of nauwelijks ziet, of iets wat ongelukken veroorzaakt en waar je al remmend omheen moet sturen, of iets wat ongelukken veroorzaakt en waarvoor je eerst moet remmen, daarna kun je eromheen sturen. Een kei is een kei. Maar ieder heeft ook zijn eigen kei!

Iemand verliezen waar je mee vergroeid bent is traumatisch. Het geeft aan hoe je als sociaal en liefhebbend mens echt vergroeit met anderen. Ze worden letterlijk deel van je wezen, deel van je eigen identiteit. Als je afscheid nemen moet, verdwijnt er niet alleen een deel van je omgeving, maar ook een deel van jezelf.

Het onderscheid tussen mij en de anderen is niet zo helder als het lijkt. Anderen vormen onderdeel van mijn identiteit. Datzelfde geldt voor het onderscheid tussen mij en de wereld. Je kunt enorm vergroeien met een omgeving. Je voelt je er thuis. Dat kan zo ver gaan, dat je een afscheid van een dierbare omgeving met enige treurigheid ervaart. Je verliest iets, raakt iets kwijt. Datzelfde geldt omgekeerd overigens ook, voor het kind op de kermis. Het breidt juist zijn identiteit uit, leert de kermis in al zijn facetten langzaam maar zeker te plaatsen. (Wordt dan de kermis onderdeel van de identiteit van het kind?)

En dat bos, één bos, maar voor iedereen een ander bos. Wat is het bos en wat is mijn bos? Wat is objectief (van buiten) en wat is subjectief (van binnen)? Het tweede voorbeeld over de snelweg gaat ook in op de manier waarop we leren. We beginnen fragmentarisch, worden langzaam maar zeker bewust bekwaam en bereiken dan het niveau waarop we zelfs onbewust bekwaam worden. Waar we heel vertrouwd mee zijn, dat hoeven we ons immers niet bewust te zijn. Bewustzijn is vooral in actie, als routine er nog niet is, of niet meer kan. Waarom zou ik nog bewust traplopen, als ik het ook onbewust kan? Ik neem toch ook geen routekaart mee in mijn eigen dorp?

Tja die routekaart, dat is een model van het stratenplan. Ken je de weg, dan heb je er niks meer aan. Zoiets speelt bij de spiegel ook, het spiegelbeeld beeldt mijn gezicht af, maar zelf kan ik mijn gezicht niet zien. Daarom heb ik de routekaart niet meer nodig, maar de spiegel wel. En toch, dat spiegelbeeld is toch gewoon ook een aspect van mijn gezicht?

Het hondje roept de vraag op of de scherpe scheiding tussen de wereld die we denken en de 'echte' gedeelde wereld wel zo op zijn plaats is. We stelden ons iets voor en het gebeurde ongeveer, zelfs grotendeels hetzelfde. 'Echt' en 'niet echt', zeggen we dan, een groter verschil is niet denkbaar, toch? Maar waarom lijkt de gedachte dan zo op de werkelijkheid? Waarom vertedert een gedachte, is hij dierbaar, of juist afschrikwekkend? Ik kan tot tranen geroerd zijn als ik aan sommige ervaringen uit mijn leven terugdenk en als ik een schrikbeeld voor me heb – bijvoorbeeld in relatie tot mijn kinderen – dan kan ik me helemaal misselijk voelen. Die emoties zijn er echt! En hoe zit het met een psychose? De overeenkomsten tussen denken, waarnemen en handelen zijn misschien wel veel groter dan de verschillen!

Ten slotte de baby. Geen beter voorbeeld om het enorme verschil tussen zijn wereld en de wereld van de ouders duidelijk te maken. Is er eigenlijk wel één gedeelde wereld? Wat een rare gedachte; de ouders voeden het kind toch juist in die gedeelde wereld op?

De uitdaging

We denken gewoonlijk over de wereld als een omgeving met drie ruimtelijke dimensies en als vierde dimensie de tijd, bevolkt met duidelijk begrensde mensen, dingen en processen. In die gedeelde wereld bewegen we ons als mensen. Over die waarneembare wereld kunnen we denken en we kunnen erin handelen (iets heel anders!). Afstanden druk je uit in meters of lichtjaren, en tijd in seconden of jaren. We denken dat je steeds meer leert en weet als je verder komt. Dat een kei een kei is. Dat wij er zijn en de anderen, en dingen, netjes gescheiden van elkaar. Dat we allen in één gedeelde wereld leven. Dat spreekt allemaal vanzelf.

Maar de voorbeelden tonen aan dat je het evengoed heel anders kunt interpreteren. Ik vat samen:

- Ruimtelijkheid betreft de mogelijkheid jezelf te verplaatsen.
- Dingen zijn er niet echt maar worden ervaren dankzij een beschouwer.
- Afstanden zijn relatief voor een mens.
- Tijdelijkheid betreft de mogelijkheid van een mens dingen achter elkaar te ervaren.
- Meer leren heeft net zoveel te maken met meer weten als met vergeten.
- Eén en hetzelfde ding (zoals een kei of een bos) is voor iedereen iets anders.
- Objectiviteit en subjectiviteit spelen continu haasje over.
- Mensen zijn als identiteiten moeilijk te scheiden van elkaar.
- Mensen zijn onlosmakelijk vergroeid met hun omgeving.
- Denken en handelen hebben meer overeenkomsten dan verschillen.
- We leven ieder in een andere wereld.

Al die rafels zitten me helemaal niet lekker. Als het allemaal zo vanzelf spreekt dat we samen leven in een gedeelde wereld, dan zouden ook mijn ervaringen en voorbeelden (de barsten van hier boven, toch heel herkenbaar) vanzelf moeten spreken. Zijn die rafels zo erg dan? Ja, ik denk van wel. Ze leggen de bijl aan de wortel van de wijze waarop we omgaan met maatschappelijke problemen. Ik benoem hier twee centrale kwesties, maar had er meer kunnen benoemen zoals verderop zal blijken.

Ten eerste de kwestie van objectieve en subjectieve kennis. We doen bij het inrichten en verbeteren van onze wereld een zwaar beroep op objectieve kennis, die waar en onderbouwd is, en van buiten komt. Bijvoorbeeld in de

vorm van natuurwetenschappelijke, technische en sociaal-wetenschappelijke inzichten. Maar ook onze rechtspraak is gebouwd op noties van objectiviteit rond onrechtmatig handelen. Wetenschappelijke kennis zou objectief zijn of dat ten minste moeten nastreven. Wetenschappelijke kennis is immers bij uitstek kennis *die we delen van de wereld die we delen*. Maar hoe zit dat dan, gegeven al die rafeltjes hierboven? Als zelfs de notie van een gedeelde wereld filosofisch problematisch is, wat is dan de basis van wetenschap? Hoe onderscheiden we dan nog opinies van feiten? Waar stopt objectieve kennis van de gedeelde wereld en beginnen de subjectieve gezichtspunten? Waar ligt dan de basis voor een maatschappelijke normativiteit?

Ten tweede de kwestie van het maatschappelijke proces, de maatschappelijke praktijk is de term waar ik de voorkeur aan geef. De samenleving wordt steeds weer opnieuw bijgesteld en geherdefinieerd in een woest samenspel tussen vele verschillende partijen. Al deze partijen bekijken de wereld door hun eigen bril. Het betreft de zakenman die een deal sluit, de huisvrouw die haar boodschappen bij die ene supermarkt wenst te doen, de politica die meer macht probeert te krijgen. Pluriformiteit viert er hoogtij.

Iedereen handelt volgens zijn eigen interpretatie, bewust of onbewust, die hij overigens steeds bijstelt, maar die hem op ieder moment van handelen stuurt. Die interpretatie van 'de gedeelde wereld' is hoogst particulier. Maar hoe zit dat dan precies? Als ik handel en leef vanuit mijn eigen gezichtspunt, kan ik dan ook daarnaast nog kennis hebben die niet slechts mijn gezichtspunt betreft? (En, Brundtland indachtig, kun je je dan wel echt verplaatsen in een ander?) Opnieuw stuiten we op de problematische grens van subjectieve gezichtspunten in een gedeelde objectieve wereld.

Subjectiviteit en objectiviteit vormen de kernen van samenleven in een gedeelde wereld. *Ieder* maatschappelijk probleem, *ieder* verschil van mening bevindt zich aan weerszijden van de grens tussen beide. Tegelijkertijd zijn het enorm problematische noties. Daarom zal ik in de volgende hoofdstukken een filosofische speculatie ontvouwen die *beide* wereldinterpretaties (de objectieve en de subjectieve) een plek geeft en onderling positioneert.

Die barstjes ben ik in de filosofie van de praktijk kwijt, maar de gangbare interpretatie van hoe wij zijn in de wereld kan netjes overeind blijven; ook al betreft die maar een oppervlakkig deel van het geheel. En ik leg er een basis mee voor wereldverbeteren.

Wij en de wereld

In dit hoofdstuk ga ik in op de relatie tussen ons en de wereld. In het volgende hoofdstuk, *Geef mij een plek...*, zal ik dan een abstracte uitwerking presenteren van wat het betekent om er te zijn in de wereld. Deze uitwerking is erg kaal en (letterlijk) onmenselijk leeg. Het daar weer op volgende hoofdstuk, *Perspectief en bewustzijn*, vult deze afgrijselijke leegheid in, het ervarende, liefhebbende en hatende, plezier en pijn ervarende wezen dat wij mensen allen zijn, als individu, in groepsverband en in multi-actor situaties, krijgt weer alle ruimte.

Eén gedeelde wereld

Enerzijds gaan we intuïtief uit van het bestaan van *één wereld*. Dit is de wereld waarin we allen worden geboren, waarin we leven als sociale wezens en waarin we sterven. Als je geboren wordt treed je haar binnen en als je sterft verlaat je haar. De noties ‘geboren worden’ en ‘sterven’ benadrukken een besef dat deze wereld er ook zal zijn zonder onze individuele aanwezigheid. De wereld is een *gegeven* in tijd en ruimte. Dat gegeven kunnen we beschouwen.

De tijd in deze ene wereld is absoluut en tikt zachtjes door vanuit de hypothetische oerknal naar de verre, verre toekomst. Natuurlijk, rond de oerknal wordt het wat diffuus en ook de verre toekomst is onzeker. Maar tikken doet hij. Ook ruimtelijkheid is onbetwist, onder de sterrenhemel voelen we ons klein, maar in onze stad of ons dorp, ons land of als wereldburger kunnen we prima de weg vinden. De mens in al zijn sociale pluriformiteit is een nadrukkelijk element in deze wereld. En we verschillen hartstochtelijk van mening over wat dan de precieze aard van die ene wereld is. Maar de wereld is en individuen zijn onderdelen. Zelfs als de mens niet meer zou bestaan zou de aarde haar rondjes blijven draaien, zo wil de *communis opinio*⁴³.

43 Een *communis opinio* waar deze filosofie toch een aantal kanttekeningen bij te plaatsen heeft, zo zal verderop blijken. Je kunt je met recht en reden afvragen of bijvoorbeeld een buitenaardse intelligentie, zo deze er is, überhaupt een wereldbeeld verworven heeft dat lijkt op het onze. Zoals wij in de middeleeuwen geen infrarood konden zien, zo kan een

Ieder zijn wereld

Anderzijds ervaart ieder individu (en iedere groep) zijn *eigen particuliere wereld*. Je eigen wereld begint als je geboren wordt, je maakt er je eigen toppen en dalen in mee, en hij verdwijnt met je sterven (merk op hoe extreem en fundamenteel dit afwijkt van de beschrijving hierboven van de ene gedeelde wereld). Je eigen wereld bouw je als het ware zelf op. Basis hiervoor zijn je ervaringen in de individuele en groepsprocessen waar je aan deelneemt. Ieder moment in je leven ervaar je, je denkt, communiceert, neemt beslissingen, je handelt naar bevind van zaken. Je staat zelf aan het roer van je eigen observaties, gedachten en handelingen, en vele dingen overkomen je ook. Hoe dan ook, je existeert en de wereld is aan jou gebonden en om jou heen geplooid in immer verrassende nieuwe plooien. Individuen zijn, bestaan als wezens met een unieke identiteit, ontwikkelen zich en iedere wereld bestaat bij de gratie van een individu. Geboren worden en sterven. Je kunt je je overlijden voorstellen door te overdenken hoe anderen dit kunnen ervaren (in de gedeelde wereld na jouw dood). Je kunt je wellicht voorstellen dat je niet meer doet wat je normaal doet (in je particuliere wereld). Maar *er zelf niet zijn*, daarmee kun je helemaal niets. Dat kun je immers niet ervaren, daarmee overschrijd je een onbegrijpelijke grens.

74

Iedere wereld zijn bestaansrecht

Deze beide noties, ‘de gedeelde wereld’ en ‘mijn wereld’, benadrukken geheel andere aspecten. De *ene gedeelde* wereld benadrukt vooral die aspecten waarin zij *hetzelfde* is voor iedereen. We zijn allemaal mens, een soort. We leven allemaal in een gedeelde omgeving die bepaalde eigenschappen heeft. Een wereld in drie ruimtelijke dimensies, en als vierde dimensie de tijd, spatio-temporeel zo u wilt. Een mentale én materiële wereld, ik doe het er ook voor. De zon komt erin op en gaat weer onder. Onze wereld. De *vele particuliere* werelden vertellen ieder voor zich een verhaal over een individu of een groep. Een impliciet verhaal over een deel van het leven van een individu, of de gedeelde levenservaringen van een groep. Wij in onze eigen

andere intelligentie wellicht ruimte en tijd of materie niet zien. De aarde die haar rondjes draait is echt en waarachtig daar, *voor ons mensen*, maar daar is alles ook mee gezegd. Een andere intelligentie zou zich – aangenomen dat ook zij perspectief ervaren – een geheel andere interpretatie kunnen vormen van dDas.

werelden, we zijn allemaal uniek en onvervangbaar. Iedere levensloop veroorzaakt unieke ervaringen (raakt aan unieke deelverzamelingen van die ene wereld, zo men wil) en resulteert zo in een particuliere wereld. Ieder leeft op zijn eigen unieke manier en ontwikkelt zijn eigen unieke wereld. De wereld? Het is mijn wereld (of die van mijn groep).

De vele particuliere werelden introduceren de notie van pluraliteit: het gegeven dat mensen en groepen verschillen in hun ervaringen en waarderingen, opgedaan in het verleden en dus in hun identiteit, hun observaties, hun handelingen in het heden en hun verwachtingen ten aanzien van de toekomst. Pluraliteit, een fenomeen dat zowel relevant is in een maatschappelijk probleem als in een betere wereld. De gedeelde wereld benadrukt wat hetzelfde is. De vele particuliere werelden benadrukken de pluraliteit.

Beide noties van wereld zijn volgens mij niet strijdig, beiden hebben hun bestaansrecht. Dat lijkt op het eerste gezicht een dualistisch standpunt, zoals licht zowel een golf- als een deeltjeskarakter heeft, het zijn twee waarheden en je kunt er een aanhangen als het je uitkomt. Maar zo zit het volgens mij helemaal niet.

Van eekhoortjes en taakvlucht

75

Ik zit in mijn kantoor in de tuin als ik zit te tobben over deze kwestie. Het valt niet mee, mijn blik dwaalt af naar buiten. Er rent een eekhoortje langs het raam. Even later begrijp ik waarom: mijn zoontjes komen aanrennen (ik hoor ze al ruim van tevoren). Energie, lawaai, potentie, ik glimlach. Een klein stukje uit mijn leven in deze wereld, dat beschrijft hoe ik delen van de wereld ervaar. Kantoor, tuin, eekhoortje, kleine mannen, grote gedachten, vadergevoelens, een beetje taakvlucht (ook al veroorzaak ik zelf de druk).

Ervaren, ik beschouw het als de gezamenlijke noemer voor wat dan ook waar ik me bewust van ben, of het nu mijn gedachten betreft of de sensorische perceptie van de wereld om mij heen (ook al zijn dat oude categorieën, zoals ik verderop betogen zal). Maar wat ervaar ik dan precies? Welk deel is in *die ene gedeelde wereld*, welk deel komt door *mij als unieke individu*? En alles ertussenin, hoe zit dat? Komt die specifieke ervaring van de wereld tot stand omdat ik mijn eigen selectie uit de gedeelde wereld maak op dat moment op die plek? Of ontstaat dat moment en die plek in de wereld juist doordat ik (er) als specifieke individu ben?

Neem die eekhoorn. Ik zag hem, misschien hebben mijn zoontjes hem ook gezien. Je kunt zeggen dat die eekhoorn er is in *die ene gedeelde wereld*. Hij

(of zij, ik weet het niet) legt een pad af over de grond en door de bomen. Een pad in de driedimensionale ruimte en de tijd, ook zo kun je dat benoemen. 'Jongens, zagen jullie dat bruine zoogdier daar een driedimensionaal pad in de tijd afleggen?'

Maar dat doet toch wat kunstmatig aan. Het is een positivistische beschrijving van de wereld. Wat ik echter ervoer was helemaal niet zo positivistisch. Taakvlucht, vaderschap, warmte, een eekhoortje. Als ik mijn zoontjes zie, zie ik ze niet alleen rennen over het gras, maar ik zie ze ook als baby, als opgroeiende kleuters, als zonen van hun moeder, ik zie ze van hun fietsjes vallen, ik zie de een als winnaar bij het kweken van de hoogste zonnebloem, de ander op de judomat, hun eerste prille worpen en hun eerste gewonnen wedstrijd, op de achtergrond spelen abstracte gedachten over de rol die ik als vader heb en zij als zoontjes, ik zie zoveel meer van hen dan dat ik door het raam op dat moment kan zien (en dan dat wat u zou kunnen zien).

En de eekhoorn, het is een plezierig beeld, spelende en door de bomen vliegende beestjes met pluimstaarten, exemplarisch voor het wonen op wat ik ervaar als een fijne plek. Ik ervaar, bondig samengevat, veel meer op dat moment dan dat de gedeelde wereld mij kan tonen. En – om de redenering eens om te draaien – ervaar ik überhaupt wel wat de wereld mij 'echt' toont op dat moment? Van wat ik 'echt' door het raam kan zien, op dat moment, zie ik het overgrote deel immers helemaal niet. Ik zie zoontjes en een eekhoorn. De miljoenen blaadjes, hoeveel struiken en bomen staan er eigenlijk in mijn tuin, waait het of niet, waren er veel vogels in de tuin, ik zou het niet weten. Iedere vierkante decimeter in mijn blikveld is immers weer een mogelijke duizelingwekkende 'echte' wereld op zich.

Mijn relatie met de wereld bestaat door mij én de wereld

Wat ik feitelijk niet kan zien, mijn unieke ervaringen uit het verleden, kleurt dus enorm mee in mijn huidige ervaringen en wat ik had kunnen zien, in de gedeelde wereld, heb ik grotendeels helemaal niet ervaren. Wat ik ervaar op dat moment, het is rijp en groen door elkaar heen, van gedeelde wereld ('He jongens, de bal ligt achter de berkeboom!') tot mijn wereld (het zijn mijn jongens en ik weet hoe blij ze zijn als ze de bal vinden) en alles daar tussenin (vele gevoelens deel ik met Hilda en ook zij kent onze tuin). Vertrekken vanuit het gedeelde of vanuit het persoonlijke standpunt, het blijft onbevredigend. Niks geen golf-deeltjes dualisme. Niks geen harde scheidingen tussen mentaal en materieel, tussen subjectief en objectief. Ik ervaar gewoon een bijzonder

mengsel van allebei. Het is mijn leven in een *gedeelde* wereld. Het gaat om de mens-in-de-wereld.

Het wereldspectrum

Ik stel daarom voor dat er sprake is van een *spectrum*, lopend van de wereld buiten ons die voor iedereen hetzelfde is (de *gedeelde* wereld) tot de wereld die voor mij uniek is (mijn *particuliere* wereld), met inbegrip van alle mogelijkheden daartussenin. Ik noem dit het wereldspectrum:

In principe heeft ieder individu zijn eigen particuliere wereld en deelt hij één wereld met de anderen. In de gedeelde wereld buiten ons gaat de zon op en onder; in mijn particuliere wereld schrijf ik dit boek en houd ik van mijn kinderen. Ertussenin geven ook anderen om mijn kinderen, van moeder, familie tot vrienden en onderwijzers (er zijn aspecten die we delen, er zijn aspecten die verschillen).

Terug naar de baby nu. Natuurlijk, de wereld van een baby verschilt radicaal van ons wereldbeeld. Maar ook voor opa's en oma's, vaders en moeders, broertjes en zusjes, gynaecologen en verplegend personeel, vrienden en burens is de geboorte van een kind een eigen verhaal. Als individuen, maar ook als 'een' oma, moeder, broertje, gynaecoloog, verpleger.

Het is uitermate boeiend te zien hoe in het dagelijkse leven de verschillende posities op dit wereldspectrum met elkaar sporen, strijden en over elkaar heen tuimelen. Iedere generalisatie doet onrecht aan het wervelende spel dat zich op deze dimensie afspeelt. En iedereen speelt het.

De wetenschapper werkt noest in een (inter)disciplinair collectief aan het opschuiven van de grens van wat we als mensheid vermogen te weten, maar strijdt ook om haar eigen redenen om een plaats in de citatie-indexen. Haar man begrijpt haar werk niet. De natuurwetenschapper onderzoekt onder steeds complexere experimentele omstandigheden met steeds minder intuïtieve meetinstrumenten en steeds abstractere structurele wiskunde steeds waanzinniger 'realiteiten' om niet van zijn eindje van het spectrum af te hoeven (en betreedt, oh ironie, en *passant* een steeds meer particuliere wereld). De politica heeft het goed voor met de burgers in zijn algemeenheid, maar

heeft ook een specifieke verantwoordelijkheid voor haar hond. De bakker wilt kwaliteit leveren voor zijn klanten en zelf een boterham verdienen. De relativistische socioloog ziet door alle alternatieve standpunten de zon niet meer opgaan in de gedeelde wereld waarin wij allen leven, en de simpele vraag ‘Geef mij de suikerpot eens aan?’ ontaardt in een filosofisch debat en bittere koffie. De ondernemer is enerzijds gevormd door de mores van het ondernemerschap, maar ervaart ook bij uitstek unieke risico’s in zijn eigen specifieke context.

Dansen op het slappe koord

De filosoof Rorty omschreef ‘waarheid’ als een compliment aan uitspraken, in de zin dat iedereen (zeer velen) deze uitspraken aanvaarden. Maar dat is de uitzondering. Waarheid is relatief, universele waarheid is dan als een limietgeval op het wereldspectrum naar rechts (iedereen ervaart of aanvaardt het). Je kunt ook andersom redeneren. Natuurlijk is er één gedeelde, ware wereld, maar sommige mensen hebben er nog niet genoeg in rondgekeken, of zijn nog niet zover, waardoor ze nog een paar relativistische noties bezitten. Dat gaat wel over, geef ze nog wat tijd of aandacht, of de nodige miljoenen onderzoeksgeld. De unificatietheorie van de natuurwetenschappen komt er echt wel. Of nog wat meer zendelingenwerk, dan krijgt iedereen wel het ware geloof.

Maar waarom kiezen en waarom vervallen tot extremisme? Het wereldspectrum maakt vele werelden mogelijk en velen worden ook daadwerkelijk ervaren en geleefd. Afhankelijk van onze situatie kiezen wij keer op keer positie (is kiezen wel het juiste woord, of worden we juist in situaties geworpen? In *Leven* zal blijken dat het om de combinatie gaat).

Soms leven we vrijwel allen samen een verschrikkelijke gedeelde ervaring. Ik denk hierbij aan de Twin Towers. Een minder heftig en nog breder gedeeld voorbeeld is dat dingen naar beneden neigen te vallen. Soms beleven we alleen een volstrekt unieke ervaring. Vaak een complex mengsel ertussenin. Wij dansen allen met verve op het slappe koord van het wereldspectrum.

Fundamenten van het wereldspectrum

In mij knagen nieuwe vragen. Die metafoor van dansen op het slappe koord, die spreekt me wel aan. Maar dat wereldspectrum, dat zint me helemaal niet. Volledig aan de particuliere kant staan, wat betekent dat? Als je niets deelt

met je medemens, wat ben je dan nog samen? Ben je dan wel in de wereld? En dan dat andere extreem, aan de gedeelde kant. Staat daar dan de gedeelde materiële wereld? Als je alles deelt, wat is dan je eigen identiteit? En als je niets deelt, wat dan te doen met de notie van een gedeelde wereld? Waaruit bestaat dan nog de maatschappelijke praktijk? Waaraan zit dat slappe koord in hemelsnaam vast? In het hoofdstuk *Geef mij een plek...* ga ik deze vragen stevig en fundamenteel te lijf.

En dan het touw zelf, het ervaren, het leven, wat is dat in hemelsnaam voor een materiaal? En zit er een fundament onder het wereldspectrum? Iets dat het veroorzaakt, dat steek houdt van volledig links tot uiterst rechts? Dat zowel mijn eigen particuliere ervaring als de universele, door alle mensen gedeelde ervaringen in een gedeelde wereld onderbouwt, en al het pluriforme daartussenin? Dat het mentale en het materiële omvat, het subjectieve en het objectieve, het intentionele en het autonome (het indifferente)? En dat *en passant* de vele barstjes repareert die ik al eerder heb beschreven? Deze vragen ga ik te lijf in het hoofdstuk dat daar weer op volgt: *Perspectief en bewustzijn*.

Geef mij een plek...

Geef mij een plek om op te staan en ik zal de aarde bewegen.

Archimedes

Verankering van het slappe koord

Ervaren als dansen op het slappe koord van het wereldspectrum, als metafoor spreekt me dat aan. Maar waar hangt dat koord in hemelsnaam aan vast? In dit hoofdstuk ga ik deze vraag te lijf. Ik zoek, sterk geïnspireerd door werk van filosofen als Kant, Schopenhauer, Heidegger en Arendt, de limieten op. Ik werk dus vanuit het koord zover als mogelijk naar buiten. Ik kom dan bij de bevestigingshaakjes. Nu ja, haakjes, het zijn meer verdwijnpunten, in de meest letterlijke zin van het woord. Immers, zolang ik me op het koord bevind ervaar ik, maar wat er zich aan (laat staan achter) de beide einders van het koord bevindt; ik heb geen flauw idee (en kan dat ook niet hebben).

Het individuele haakje

'... mijn onzichtbare zelf, mijn persoonlijkheid'

Immanuel Kant, *Kritiek van de praktische rede*

Oppervlakkig gezien staat aan de ene kant van het wereldspectrum het (intentionele en unieke) individu. Wat je ook mag zijn, dat je er bent en dat jij het bent is voor eenieder boven iedere twijfel verheven, het is een intuïtieve waarheid, voor jou en je omgeving.

Wie ben ik, wat ben ik, waar stop ik?

Hoe intuïtief waar dit ook is, als je erover na gaat denken is het een merkwaardig fenomeen. Waar stopt wie ik ben en begint wat ik heb? Waar stop ik en

begint wat ik om mij heen heb? Ben ik een bewustzijn, of heb ik er een? Ben ik een lichaam of heb ik er een?

Ik maak het een stukje concreter. Slaven kunnen niet beschikken over hun eigen lichaam; het is letterlijk niet van hen maar van hun baas. Als ik bij de kapper ben, worden mijn haren geknipt en met een bezem bij het afval geveegd; een stukje van mijn lichaam geef ik op, zonder problemen. Als ik mijn nagels knip verdwijnt er een stukje van mijn lichaam; zo ook als ik mijn vinger verlies in een draaiende machine, of mijn benen door een landmijn. Als ik altijd met de hond in het bos ga wandelen in een warme leren jas, wordt die jas een deel van mijn individualiteit; ik weet hem blindelings te vinden en trek hem aan als een tweede huid en anderen herkennen mij erin. En als hij door en door versleten is dank ik hem met tegenzin af.

Iets vergelijkbaars geldt als ik een groot aantal nieuwe ervaringen opdoe, ze worden onmiskenbaar onderdeel van mijn nieuwe identiteit. Voorheen waren ze dat echter nog niet. Ze voegen zich bij wat voorheen mijn identiteit was. En blijken die ervaringen toch niet zo waardevol, dan kan ik er ook weer afstand van doen, bewust ('Dat was niet goed!'; wordt mijn identiteit dan groter?) of onbewust (ik vergeet ze; krimpt mijn identiteit dan?).

Een schilder kan zo vergroeien met haar atelier, dat het als een lichaam om haar heen huist. Ze weet er alles blindelings te vinden en moet ze ergens anders schilderen dan voelt dat als geamputeerd. Dat geldt overigens voor iedere vorm van thuis voelen, vertrouwd zijn met. Als je op vakantie gaat en je vliegt terug met je nationale luchtvaartmaatschappij, je krijgt je vertrouwde krant, dan valt je taal, je cultuur weer om je heen als een warme deken. En wat te denken van de invloedsfeer van een wereldleider? Waar stopt zijn identiteit, zijn individualiteit? Identiteit, een unieke persoonlijkheid zijn, een uniek mens of een unieke groep zijn is een fenomeen waarvan de grens met een gedeelde omgeving nauwelijks af te bakenen is.

Particulariteit in zijn limiet

Mensen omvatten – in een gangbare en breed gehanteerde omschrijving – mentale en fysieke aspecten: (ze hebben een?) lichaam en (zijn een?) geest. Maar dit is zo'n enorme verarming van wat het betekent om als individu of groep deelgenoot te zijn van ons gezamenlijke leven. Iedere objectieve keuze van waar individualiteit of pluriformiteit stopt en de gedeelde wereld begint is arbitrair en gesitueerd; het hangt sterk af van de situatie. Wat voor een geloofsgemeenschap deel is van de wereld, is voor een buitenstaander onbe-

grijpelijk. Fysici kunnen het eens zijn over vele zaken, waarover de buitenstaander slechts vertwijfeld het hoofd kan schudden.

In zijn limiet, want daar gaat het me om in dit hoofdstuk, heeft individualiteit te maken met de meest basale ervaring van *er zijn*⁴⁴, als oorsprong van een vrije wil, als oorsprong van een bron van initiatief. Je ervaart *jouw* wereld, en je beschikt over de potentie allerlei dingen te ervaren, te veroorzaken (in gedachten en in de echte wereld) waarvan alleen jij de oorzaak bent.

Het gedeelde haakje

‘... de sterrenhemel boven mij’

Immanuel Kant, *Kritiek van de praktische rede*

Aan de andere kant van het spectrum, tegenover individualiteit, staat oppervlakkig bezien de gedeelde wereld. Dat die er is, ook dat is voor eenieder boven iedere twijfel verheven, een intuïtieve waarheid. We baseren er bijvoorbeeld onze rechtspraak op. Je trekt iemand voor een aanstormende auto weg omdat die er voor beiden is. Maar denk er iets dieper over na en ook die gedeelde wereld blijkt een merkwaardig fenomeen.

Ben ik onderdeel van de gedeelde wereld? Waarom heb ik dan een unieke en deels alleen door mij ervaren individualiteit? Waarom zie ik als buitenstaander een ander atelier dan de schilder? Waarom zien een ouder, een arts, een psycholoog, een grootouder, een rechter allemaal een ander kind? Waar stopt dan de gedeelde wereld en begint mijn eigen individualiteit?

De gedeelde wereld in zijn limiet

In zijn limiet heeft de gedeelde wereld te maken met de basale ervaring dat er een externe wereld is los van je eigen ervaringen⁴⁵. Deze wereld ga je soms binnen op eigen initiatief en soms dringt hij zich op; het betreft dan verandering die je (confronterend) ervaart, het is datgene wat veroorzaakt waar je zelf onderwerp van bent in de ogen van anderen.

44 Deze notie is sterk geïnspireerd door het werk *Sein und Zeit* van Martin Heidegger en de notie van *Dasein* die daarin uitgebreid verkend wordt.

45 Het beroemde *Das Ding an sich* uit Immanuel Kants *Kritiek der reinen Vernunft* is sterk leidend geweest bij deze notie.

Overeenkomst tussen de limieten

Beide limieten zijn heel anders, maar hebben onmiskenbaar ook iets gemeen: ik benoem dat hier nog maar even losjes als het *bron* zijn, *oorsprong* zijn van initiatief⁴⁶. In gewone, dagelijkse termen is dat goed te herkennen. Soms ben je zelf (als individu, of als lid van een groep) die bron van initiatief en soms word je geconfronteerd met het initiatief van een wereld buiten jou. In zijn limieten wordt dat echter steeds moeilijker te bevatten. Je stapt op de fiets omdat je zin in een ijsje hebt; en je hebt zin in een ijsje omdat dat lekker en koel is. Als je jezelf zo steeds verder terugsnoot, als je terug redeneert waarom je dingen wilt en doet, wat resteert dan nog als bron, als oorsprong van vrije wil? Zo ook de zich steeds aan je opdringende omgeving. De eikel valt van de boom omdat de sapstroom minder wordt omdat het seizoen verandert. Maar als je steeds verder gaat in het terugzoeken waar dit vandaan komt, waar kom je dan terecht?

Het wordt onbegrijpelijk aan de eindjes, maar we verlaten dan ook het domein van het ervaren. We verlaten dan het wereldspectrum en als consequentie kunnen we het als mens niet meer ervaren. We verlaten, kortom, de menselijke sfeer. Of daar ruimte is voor andere zaken, of dat daar domweg niets is, ook geen bron, dat is geen kwestie van ervaren meer, dat is een kwestie van geloof. Er is dus ruimte voor geloof. In het hoofdstuk *Sluitsteen* kom ik daar nog op terug.

Het samen zijn in deze wereld

Volledig aan de particuliere kant staan, wat betekent dat? Als je niets deelt met je medemens, wat ben je dan nog samen? Ben je dan wel in de wereld? En dan dat andere extreem, aan de gedeelde kant. Als je alles deelt, wat is dan identiteit? Waaruit bestaat dan nog maatschappelijke pluriformiteit⁴⁷?

Het (samen) zijn in de wereld kan niet zonder één van beide limieten, het is de relatie tussen de limieten; een noodzakelijk spel om in ieder geval enige correspondentie te handhaven tussen de beide eindjes van het slappe koord, het initiatief van jezelf en het initiatief van de gedeelde wereld, zo goed en zo kwaad als dat gaat.

46 Zie ook Arthur Schopenhauer, *De wereld als wil en voorstelling*.

47 Met name Hannah Arendt beschrijft in *Vita Activa* op meesterlijke wijze het belang en de verhouding van pluriformiteit in relatie tot maatschappelijke stelsels.

We ervaren ons in relatie met de wereld en die relatie is voor ons echt en reëel, in allerlei gedaanten. Soms ervaren we een warme en bekende deken, zo vertrouwd dat hij bijna uit het bewustzijn verdwijnt. Soms ook sprankelt en tintelt het, een bijzonder mengsel van bekend en onbekend. En soms ook ervaren we een droeve poel van ellende; de relatie is dan wankel en broos (het onbegrijpelijke en onbenoembare komt dan heel nabij). Het enige dat dan helpt is zoeken, leren, groeien naar nieuw houvast.

Zijn in de wereld vult het gat in tussen de twee benoemde bronnen van initiatief. Slaan we deze brug niet, dan leven we niet. Samen zijn in de wereld, leven, ervaren is het terugzien op, hebben, vooruitzien op, aanpassen, herijken en wat dies meer zij van deze relatie. Begint de relatie tussen beiden, dan begint het leven. Stopt de relatie, dan stopt het leven. Wat er dan gebeurt achter de limieten, als het leven stopt, met de vooronderstelde bevestigingspunten van het slappe koord, dat is een van de intrinsieke raadsels van dit leven⁴⁸. Dat kun je van twee kanten bekijken. De achterblijvers in de gedeelde wereld (de omgeving) vragen zich verbijsterd af wat er resteert na het sterven. En de gestorvene heeft geen deel meer aan de gedeelde wereld. Individualiteit en omgeving varen dan een onvoorstelbare eigen koers. Als ze bestaan tenminste, los van elkaar. Ervaren kunnen we dat niet.

Wie ben ik dan en wat is de wereld?

Ik ben er niet zeker van dat het bovenstaande voor iedereen helder en vanzelfsprekend is. Laten we daarom nog eens terug gaan naar de eerste schets van 'wereld' als een gedeelde materiële omgeving, die bewoond wordt door mensen, dieren en planten.

Stel ik loop rond in de dierentuin. Ik voel de frisse wind, ruik hoor en zie de dieren, mijn schoenen gaan knellen. Het is warm, ik heb dorst en loop naar een restaurant in de dierentuin. Ik bestel een pilsje, ga zitten en neem een heerlijke koele slok. Ondertussen denk ik diep na over bewustzijn als brug tussen er zijn in zijn blote essentie en de wereld als 'das Ding an sich'⁴⁹, precies daar aan dat tafeltje in de dierentuin.

48 En precies hier ligt het ankerpunt voor vormen van religie. Wat je er ook van zegt, je moet het geloven want je kunt het niet ervaren.

49 Kant onderscheidt in zijn *Kritik der reinen Vernunft* de begrippen 'fenomeen' en 'noumeen'. Fenomenen beschrijven de ervaringswereld (de dingen für sich); noumena verwijzen naar een wereld die onafhankelijk is van onze ervaringen (de dingen an sich).

De gangbare interpretatie is dat ik (als mens met een lichaam en een geest) me beweeg in *de dieren tuin* (als de gedeelde wereld om mij heen). Dit is een beschouwende, objectiverende interpretatie, waarin ik slechts een onderdeel ben van het schouwtoneel. De beschouwer zelf is overigens onzichtbaar⁵⁰.

De tweede interpretatie die ik daarnaast zet is dat ik mezelf ervaar als een man van vlees en bloed met knellende schoenen en dorst, en bewegend door een dieren tuin. Sommige dingen ervaar alleen ik (bijvoorbeeld dat mijn schoenen knellen, dat ik dorst heb en dat ik nadenk over bewustzijn), van andere dingen weet ik dat ik ze ervaar met anderen samen (de dieren tuin met het restaurant). En wat ik niet ervaar, dat is er niet voor mij. Dit is een ervarende, subjectieve interpretatie en ikzelf als bewuste ervarder sta nadrukkelijk op het toneel. Nee, ik *creër* dit toneel. Neemt een ornitholoog plaats aan het tafeltje naast mij, hij zal waarschijnlijk kijken naar de vogels in de bomen en mij wellicht helemaal niet opmerken aan dat tafeltje met een glas bier. Een houthakker ziet wellicht juist de plankpotentie van de bomen. Ze leven ieder hun eigen leven, net als ik. Maar zodra ze mijn glas bier leegdrinken wordt het glashelder dat mijn bier zich bevindt in een gedeelde wereld! Moeten we nu kiezen tussen deze beide interpretaties, de beschouwende en objectieve enerzijds, en de ervarende, subjectieve anderzijds?

Relativisme en positivisme schieten tekort

Het paradoxale aan een beschouwende en objectiverende relatie is dat je helemaal niet waarde vrij en objectief kunt beschouwen. Waar zou je immers je blik op moeten richten? Ik heb al eerder opgemerkt dat iedere kubieke of vierkante millimeter een wereld op zich opent, als de loop maar groot genoeg is. Zonder intentionaliteit geen richting! (Hier kom ik in het deel *Ethiek* nog uitgebreid op terug.) En waar zou je moeten staan, om alles te kunnen zien? Er bestaat geen gedeelde wereld, er bestaan slechts interpretaties. Deze zin is, in allerlei parafraseringen, de strijdkreet van de verstokte relativisten onder ons. Er bestaat geen ware kennis, er bestaan slechts aanhangers. Zelfs wetenschappelijke kennis is immers dominant afhankelijk van het gevoerde maatschappelijke proces (zie bijvoorbeeld Rorty, Kuhn, Lakatos).

Als een reactie op al te positivistische wereldbeelden begrijp ik het ontstaan van een extreem relativisme wel. Maar ik verwerp een in al zijn consequen-

50 Zie ook Thomas Nagel, *The view from nowhere*.

ties doorgevoerd relativisme net zo hard als een ongelimiteerd positivisme. Wel eens samen met een ander hartstochtelijk verliefd geweest op hetzelfde meisje (of dezelfde jongen) en hij of zij kiest niet? Dan begrijpt u precies wat ik bedoel. We delen als mensen echt een wereld.

Het bijzondere van het wereldspectrum, zich bevindend tussen de twee limieten, is dat het steeds opnieuw mogelijk maakt (en zelfs dwingt) positie te kiezen aangaande waar we het over eens zijn, en waarin we verschillen. Wat we delen en waarin we anders zijn. Wie wij zijn (als individu of groep) en wat onze gedeelde omgeving is. Er is dus ruimte voor overeenstemming en ruimte voor verschil. Er is noodzaak voor overeenstemming en verschil. En samenleven leidt tot, nee is een herijking van de grenzen, steeds weer opnieuw⁵¹.

Het ene eindje van het wereldspectrum toont de grond voor overeenstemming. Daar ontstaat immers de notie van een gedeelde wereld die daardoor van iedere individualiteit losgemaakt kan zijn. Een doorslaand relativisme is hierom niet op zijn plaats. Het samen leven in deze wereld is echt zoveel meer dan een verzameling langs elkaar heen kijkende interpretaties (ook al vervallen we daartoe bij maatschappelijke misstanden). Aan de basis van onze individuele ervaringen staat een echte en gedeelde wereld buiten ons. En ook al kunnen we met de beste wil van de wereld niet achter de limiet ter rechter zijde kijken, het is deze gedeelde wereld buiten ons die van onze samenleving een samenleving, van ons leven een maatschappelijke praktijk maakt, en die door een extreem relativisme ontkend wordt.

Redt dus het kind naast u door haar voor de aanstormende vrachtwagen weg te trekken. Die komt er echt en heus aan, het is meer dan slechts een opvatting. Neem een medemens die met u spreken wil serieus, het is meer dan een hersenschim. In de intermenselijke interactie toont de gedeelde wereld zich aan ons, we ervaren haar als echt en waarachtig. En de mens die zegt dat alles slechts een opvatting is, neemt uw aanwezigheid in de gedeelde wereld niet serieus.

Het andere eindje maakt duidelijk dat er grond is voor individualiteit: wat men ook mag vinden, u bent er als een individuele mens met deels unieke eigenschappen, door niemand anders gekend of ervaren. Ook al kan geen mens achter de limiet ter linkerkant kijken, u ervaart dat u er bent en u mag

⁵¹ Hannah Arendt vergelijkt het samenleven treffend met het samen om een tafel heen zitten. Je deelt de tafel, maar bent ook allemaal een ander. Ik voeg daaraan toe dat er aan tafel ook steeds wat gebeurt.

er zijn. Geen fascisme, geen doorgeslagen communisme, geen enkele religie, geen enkele dogmatiek mag hier omheen.

Het positivisme biedt te weinig ruimte hiervoor, het is te blind voor ervaringen en waarheden die niet universeel ervaren worden. De dogmatische mens die aanspraak maakt op de universele beschouwing en deze niet in een continue en open interactie met degenen die haar aangaan ter discussie wil stellen, moet daarom diep, heel diep gewantrouwd worden.

Eerste schets van de filosofie van de praktijk

Filosofisch gesproken en in termen van het wereldspectrum concentreren een extreem relativisme en een even zo extreem positivisme zich op de uiterste eindjes van dit spectrum. In zoverre ze daar zicht op bieden, hebben ze als filosofie een toegevoegde waarde. Mijn punt is niet dat deze beide filosofische posities het resultaat zijn van filosofisch onzindelijk denken. Mijn punt is dat ze allebei jammerlijk tekort schieten als maatschappelijke filosofie.

En een minder extreem relativisme of een gematigd positivisme dan? Het lijken me contradicties in termen, maar in zoverre deze posities toch worden ingenomen is het fair te stellen dat ze dan een redelijk deel van het wereldspectrum kunnen overzien, hetzij ter linker- dan wel ter rechterzijde. Dan nog steeds schieten ze als maatschappelijke filosofie tekort.

De noties van uiterste individualiteit en een absoluut gedeelde wereld houd ik voor waar in hun extremen. Waar, in de zin dat deze noties ten diepste door de mens als waar ervaren worden. Ons leven hangt er letterlijk van af.

Dat gezegd hebbende speelt het maatschappelijke leven zich af tussen deze beide uitersten. De filosofie van de maatschappelijke praktijk bestrijkt het gehele wereldspectrum. We leven niet als mensen in een rigide gedeelde wereld, het is geen starre dichotomie, we leven het spectrum helemaal en integraal.

De maatschappelijke praktijk is een continu proces van herijking waarin gezocht wordt naar overeenstemming over wat de betrokkenen delen en waar ze in verschillen. Dat proces van herijking vindt plaats via een scala aan methoden, van een oogopslag via intellectuele dialoog tot wereldoorlog, van ontwikkelingshulp tot handelsbelemmeringen en op nog honderdduizend manieren meer. Er is met recht veel emplooi voor een maatschappelijke ethiek!

In voorgaande hoofdstukken heb ik het wereldspectrum vanuit zijn eindjes, vanuit een wereld- en een mensbeeld gepositioneerd. Het volgende hoofdstuk, *Perspectief en bewustzijn*, zal nader verkennen waaruit dat spectrum dan

bestaat. Dat biedt een bouwsteen met wonderbaarlijke vermogens, zo zal ik in het hoofdstuk *Filosofische noties in perspectief* toelichten. In het hoofdstuk *Leven* zal ik de mens en de wereld dan weer laten ontstaan.

Deze route (van buiten naar binnen en weer terug) volg ik omdat het van belang is zowel de (brede) kern als de limieten van het wereldspectrum zo goed als mogelijk te begrijpen. In de kern vindt het leven zijn beslag, maar aan de eindjes, op die onbepaalde plaatsen, bevinden zich de grondslagen voor en de noodzaak tot een maatschappelijke ethiek. Ik ontwikkel dus een nieuw begrip voor het leven en tegelijkertijd fundeer ik deel 2, *Ethiek*.

Maar nu eerst nog een verdiepingsslag. Dat wereldspectrum dat we leven, wat is dat dan? Wat is de gezamenlijke noemer die ten grondslag ligt aan noties als mentaal en materieel, subjectief en objectief, relatief en absoluut, model en referent, psychologie, sociologie en fysica, verleden heden en toekomst?

Perspectief en bewustzijn

In dit hoofdstuk staat de aard van het wereldspectrum in het zoeklicht. Waaruit bestaat de relatie? Wat is het dan dat we ervaren? Tijd voor een nadere beschouwing.

Terugkijken

Ik weet niet hoe ik de wereld ervaren heb in de tijd direct na mijn geboorte. Mijn vroegste jeugdherinneringen reiken terug tot mijn vierde á vijfde levensjaar en worden gekleurd door foto's die ik heb uit die tijd. Ik herinner me flarden van mijn kleuterschool en de lagere school. En als ik met grote passen door mijn leven loop kan ik mijlpalen en episoden op een rijtje zetten, inclusief schetsen van mijn handelingen, gedachten en emoties op karakteristieke momenten. Ik kan zelfs vooruitkijken, tot op zekere hoogte.

Maar terugblikken blijft een reconstructie, die plaats vindt vanuit het hier en nu. Je kunt de lagen er niet bewust afpellen en achterhalen hoe je op een bepaald moment in het verleden iets hebt ervaren: 'vers' terugkijken is onmogelijk. Ook kun je geen groeiringen toevoegen vanuit het nu, alsof je 'echt' al in de toekomst leeft. Tijd is dwingend als het om ervaren gaat⁵², je ervaart alles noodzakelijkerwijs vanuit het nu.

52 Al ervarende creëer je de tijd! Vooruitlopend op de rest van dit boekdeel is de tijd strikt genomen niets anders dan een emergente notie die ontstaat vanwege het immer voortschrijdende woekeren van perspectief. Omdat perspectief voortschrijdt en herconfigureert ontstaat er een relatieve notie van verandering die we dan op grote schaal gaan benoemen als tijd. Maar aan de basis staat een herconfigurerende en zich wijzigende wolk van perspectief. Een universele tijdsconstante moet berusten op de notie van configuratie van perspectief. Iedere configuratie van perspectief is een tijdsmoment; en met de wisselende configuraties (het configuratieproces) leggen zich deze momenten vast in 'de tijd' en 'de ruimte'. Met ieder verschil tussen twee opeenvolgende configuraties leg je dus een kleinste 'episode' vast. De notie 'Atoomtijd' geeft slechts aan dat we graag een ervaringsreferentie hebben die iedereen delen kan en die heel klein is ten opzichte van de meeste andere dingen die we ervaren. De klok is dan 'nauwkeurig'. Maar feitelijk is het slechts het uitdrukken van de ene ervaring in termen van anderen.

Bouwen

De filosofie van de maatschappelijke praktijk is constructivistisch van aard. Dat construeren gebeurt met een in essentie eenvoudige bouwsteen met flexibele eigenschappen⁵³: perspectief. Deze bouwsteen vormt de grondslag van dit gehele boek.

Ik begin met een wat kale introductie van het begrip en het bouwproces. De veelzijdigheid en rijkheid van het leven ontstaan immers door complexe en bonte samenstellingen van in essentie eenvoudige dingen.

Met name in het hierna volgende hoofdstuk *Filosofische noties in perspectief*, ga ik met deze bouwsteen stevig aan het werk. Ik sla aan het bouwen, breek af en toe weer wat af, schets hoe kleine bouwstenen in samenhang leiden tot grotere en nog grotere noties en vice versa. Daarbij schuw ik het niet om ferme standpunten in te nemen in filosofische controverses. Het hoofdstuk *Leven* biedt een radicaal andere kijk op het meest vertrouwde en ook het meest onbegrepen aspect van ons bestaan: het leven zelf. In het hoofdstuk *De maatschappij als multi-actor praktijk* zal ik de notie 'ons-in-de-wereld' volledig in perspectief plaatsen.

Perspectivisme en de definitie van een perspectief

Perspectivisme is ruwweg het idee dat we, als we iets bekijken in onze gedeelde wereld, dit vanuit een bepaalde invalshoek doen. Verschillende mensen kunnen zo een ander perspectief bezitten ten aanzien van hetzelfde onderwerp.

Nietzsche was één van de eerste denkers die dit perspectivisme ver doortrok. Hij benoemde de werkelijkheid als iets dat we slechts fragmentarisch kunnen ervaren. Doorstoten tot de echte ondergrond, het echte object van ervaren, is een illusie. We ervaren in ons dagelijkse leven een veelheid van over elkaar heen buitende perspectieven, die vaak ook nog strijdige informatie opleveren. Het is daarmee onmogelijk de werkelijkheid te zien zoals zij is. Naar ware

53 Laat u overigens door het begrip constructivisme en de bouwmetafoor niet misleiden. Deze suggereren dat je met perspectieven alleen stapelen kunt, en niets is minder waar. Het is zeker zo dat ons mens-in-de-wereldbeeld geconstrueerd is (door een integraal bewustzijn, zoals verderop zal blijken). Maar met perspectieven wordt een dusdanig flexibel spel gespeeld dat het begrip 'bouwen' als integraal beeld stevig tekort schiet. Zie het hoofdstuk *Wolken temmen* voor een genuanceerd beeld.

kennis van een echte werkelijkheid kunnen we streven, maar wat we ervaren is perspectief!

Mijn eigen interpretatie van het perspectivisme is op hoofdlijnen hiermee verwant en zeker zo radicaal. Maar hij is ook veel hoopgevender. Onbetwistbare kennis mag dan onmogelijk zijn, maar het is zonder meer mogelijk om met elkaar tot gedeelde en samenhangende beelden te komen. Om dat uiteen te kunnen zetten presenteer ik hieronder een scherpe definitie van een perspectief.

Een perspectief is een combinatie van een *uitgangssituatie*, een *verandering* en een *resulterende situatie*.

Perspectief

Het betreft de minimale drie-eenheid van verandering. Ten minste, als je wilt veranderen. Als je alleen wilt beschouwen⁵⁴ heb je aan twee (situatie en proces) genoeg, ze kunnen dan immers schakelen en zo resulteren in dezelfde complexe bouwwerken van situaties en processen. Maar als je iets wilt bereiken, intentioneel, heb je de richting van het drieluik nodig.

Een aantal eenvoudige voorbeelden (de verandering, activiteit is steeds cursief):

- Je hebt een lekke band; *je plakt hem*; en dan is de band weer heel.
- Je ziet een hond aan de ene kant van het hek; *je ziet hem springen*; je ziet de hond aan de andere kant.
- Je ziet een ballon; *hij knapt*; een stukje rubber resteert op de grond.
- Ik zie voor me een muur; *ik draai me 90 graden*; ik zie voor me een boom.

Nog een paar voorbeelden. Kameel; *roesten*; autopod, is (voor de meeste mensen) geen zinvol perspectief; er is geen betekenis. Spijkers; *roesten*; roestige spijkers voor de meeste mensen wel. Bal op de stip; *schieten*; goal, dat is ook

54 Over de fundamentele onmogelijkheid van een strikt beschouwende positie heb ik hiervoor al genoeg gezegd.

een betekenisvol perspectief. Tocht; *doe raam dicht*; tocht weg ook. En Schilderij A bekijken; *je omdraaien*; schilderij B bekijken. Foto bekijken; *peinzen*; verdrietige stemming is weer een hoogst persoonlijk perspectief. En monarchie; revolutie; republiek is een breed en woest maatschappelijk perspectief.

Een perspectief dat vaak wordt ervaren, kan worden beschouwd als een *werk-hypothese*:

- ervaar je de uitgangssituatie van een perspectief, dan is de kans op de activiteit en de resulterende situatie substantieel,
- ervaar je de activiteit, dan zit de kans erin dat de uitgangssituatie eraan vooraf ging en dat de resulterende situatie erop volgt,
- zie je het resultaat, dan is de kans substantieel dat de activiteit eraan vooraf ging; en dat daaraan vooraf weer de uitgangssituatie aan de orde was.

Hoe substantieel? Hoe groot schat je die kans? Dat hangt af van je levenservaringen tot dan toe.

Perspectief en ervaren

Perspectieven worden ervaren (komen op, emergeren) en vormen zo het leven zelf. Het leven wordt ervaren, geleefd als een stroom, een eindeloze stroom van perspectief. Eerst ervaar je een perspectief nog niet en even later wel (zoals de over het hek springende hond, of de gedachte aan het kopen van een ijsje). Perspectief komt op, wordt ervaren, en verdwijnt weer; het wordt vervangen door een ander perspectief. De licht paradoxale relatie tussen perspectief en ervaren is als volgt: perspectief is de *statica* van het ervaren en ervaren de *dynamica* van perspectief. De stroom van perspectief kun je beschouwen als een film, waarbij steeds één beeldje kort ervaren wordt. Als ze snel achter elkaar opdoemen resulteert beweging.

Perspectief en bewustzijn

Eerst is er de uitgangssituatie, dan de activiteit en daarop volgend de resulterende situatie⁵⁵. Er is sprake van een volgorde, een discrete ordening die ervaren wordt. Perspectief lijkt min of meer op causaliteit. B volgt causaal uit A

55 Overigens kunnen ook andere uitgangssituaties tot de activiteit leiden en hoeft de uitgangssituatie niet tot de activiteit of de resulterende situatie te leiden. Een gekurkte fles wijn kan bijvoorbeeld gebruikt worden om een boot te dopen, of een inbreker te stoppen. Hier speelt het begrip *abstractie*, ik kom er nog op terug.

als A op een *eerder* tijdstip noodzakelijk is voor het ontstaan van B op een *later* tijdstip. Zo als het ontbranden van een kaars leidt tot licht en warmte. Maar de notie van perspectief is genuanceerder. Noties als een alsmaar door tikkende tijd en noodzakelijkheid worden niet voorondersteld. Immers, als ik van mijn linkerhand naar mijn rechter kijk en weer terug, en ik herhaal dat een aantal keren, dan is ook dat een reeks van perspectief, maar van een veroorzakende causaliteit buiten mijn eigen wil om is geen sprake.

De relatie tussen uitgangssituatie, activiteit en resulterende situatie⁵⁶ wordt gelegd door een *bewustzijn*. Het ene bewustzijn ervaart de ordening (dus een perspectief), een ander bewustzijn wellicht niet. Zo voorziet bijvoorbeeld de ouder het potentiële gevaar van struikelen, maar de kleuter nog niet. Sommigen zien in de sterren de toekomst uitgetekend, anderen helemaal niet. De wijze politicus vreest het gevolg van de waan van de dag, waar het de opportunistische populist niets kan schelen. De betrokken ondernemer ziet ook het belang van anderen, waar deze notie de snelle winstmaker vreemd is.

Als een bewustzijn deze relatie legt, functioneert het onderhavige perspectief als het *object* van het ervaren en het bewustzijn als het ervarende *subject*. Het bewuste perspectief ligt in focus, het bewustzijn vormt zijn context. Het onderhavige perspectief duidt dan *wat* er ervaren wordt, bewustzijn duidt *dat* dit perspectief ervaren wordt.

Ervaringen emergeren, rijzen op in een bewustzijn en verdwijnen weer. Bewustzijn lijkt op het eerste gezicht een typisch menselijke eigenschap. De meeste mensen dichten aan een steen immers geen bewustzijn toe. Maar wat een bewustzijn precies is, hoe het *ontstaat* en hoe het *functioneert*, dat zijn vragen waarop ik vooral in deel twee van deze serie dat handelt over ethiek, nader in wil gaan. De mogelijke antwoorden zijn ronduit fascinerend en raken aan de kern van wat het betekent om mens te zijn in een gedeelde wereld.

56 De verleiding is groot nu in de causaliteitstheorie te duiken. Niet de minste problematiek, het is bijvoorbeeld het denken van Hume over causaliteit geweest dat Kant tot het schrijven van zijn 'Kritiek der Reinen Vernunft' dreef. Ik negeer de verleiding, omdat ik het perspectief tot ver buiten de reguliere interpretatie van causaliteit en 'handelingsperspectief' zal trekken.

1.b Perspektivisch structuralisme

Filosofische noties in perspectief

Copernicaanse wendingen

Mensen proberen sinds mensenheugenis hun relatie met de rest van het universum te begrijpen. Dat is geen eenvoudige relatie. In het hoofdstuk Barst heb ik al verschillende problematische aspecten aangestipt van het naïef onderscheiden van mentale en fysieke zaken. Het probleem staat beter bekend als het mind-body of mind-matter probleem. Het mind-body probleem, dat mede zijn oorsprong vindt in het denken van Descartes, vooronderstelt een scherpe scheiding tussen een mentaal domein en een materieel domein: denken en handelen, geest en lichaam (of materie), zouden van een heel andere oorsprong zijn. Deze cartesiaanse dichotomie is de grondvorm van dualistisch (tweeledig) denken. John Searle verwoordde het probleem bondig als volgt:

*'We think of ourselves as conscious, free, mindful, rational agents in a world that science tells us consists entirely of mindless, meaningless physical particles. Now, how can we square these two concepts?'*⁵⁷

Thomas Nagel draagt zijn boek 'The view from nowhere' op aan een sterk vergelijkbaar probleem. Zijn introductie begint als volgt:

*'This book is about a single problem: how to combine the perspective of a particular person inside the world with an objective view of that same world, the person and this viewpoint included.'*⁵⁸

57 John Searle (1984), *Minds, brains and science*, p. 13, Harvard University Press

58 Nagel toont zich overigens geen rigide dualist, maar een spectrumdenker: hij onderscheidt de noties van objectiviteit en subjectiviteit als gradueel:

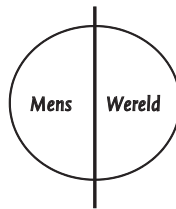
'A view or form of thought is more objective than another if it relies less on the specifics of the individual's makeup and position in the world, or on the character of the particular type of creature he is.'

Ook het denken van Immanuel Kant kenmerkt zich impliciet door een mind-matter tegenstelling, zij het in weer andere woorden:

*‘Twee dingen vervullen de geest met steeds nieuwe en toenemende bewondering en eerbied, hoe vaker en langduriger het denken zich ermee bezighoudt: de sterrenhemel boven mij en de morele wet in mij.’*⁵⁹

Deze Kantiaanse dualiteit benadrukt het onderscheid tussen het materiële en het morele. Kant stoeide in zijn eerste Kritiek⁶⁰ al op revolutionaire wijze met enerzijds de waarneming van de dingen en anderzijds het verstand door te betogen dat de wijze van waarnemen van het materiële domein bepaald wordt door het kenvermogen. Kant zelf vergelijkt deze revolutionaire gedachte met de Copernicaanse wending: Copernicus zocht ‘de waargenomen bewegingen niet in de voorwerpen des hemels, maar in hun toeschouwers’. Zo zoekt Kant de basisvoorwaarden voor het kennen van de natuur niet in de dingen buiten ons, maar in onszelf: een tweede Copernicaanse wending.

Velen onderkennen een mentale sfeer én een materiële sfeer, iets wat des mensen is én iets wat buiten ons mensen is. Zelfs de kernvraag van dit boek, hoe te leven als pluriforme mensen in een gedeelde wereld, lijkt bij oppervlakkige beschouwing doordrenkt te zijn van een simpel dualisme: mensen versus gedeelde wereld.

Uitgangssituatie: Het duale maatschappijbeeld

Maar naïef dualisme is zeker niet mijn bedoeling. Ik wil graag een paar stappen terug om te zien hoe zo’n simpele voorstelling van zaken ontstaat. Laat ik twee filosofische sleutels benoemen die de aard en richting van mijn filo-

59 Immanuel Kant, *Kritiek van de praktische rede*, Amsterdam, 2006. Strikt genomen gaat dit citaat uit Kant’s tweede kritiek over het onderscheid tussen sterrenhemel en morele wet, tussen objectiviteit en subjectiviteit.

60 Immanuel Kant, *Kritiek van de zuivere rede*, Boom, Amsterdam, 2004.

sofische zoektocht helder samenvatten. Om de eerste sleutel aan te duiden gebruik ik een citaat van Nagel waarin hij spreekt over Spinoza:

*'Why should the possession of physical properties by the body not be compatible with its possession of mental properties – through some very close interdependence of the two? (Perhaps, as Spinoza believed, the properties are ultimately the same, but that would have to be at a deeper level than either the mental or the physical.)'*⁶¹

De hierboven verwoorde opvatting van Spinoza over de verhouding tussen geest en materie geeft uitstekend de richting aan waarin het recursief perspectivisme naar een samenhang zoekt. Als je veronderstelt dat het mentale en het materiële van een geheel andere oorsprong zijn heb je inderdaad een stevig *mind-body* probleem. Maar waarom zou je dat veronderstellen? Waarom zou je een dualisme gebruiken als een monisme volstaat?⁶²

De tweede sleutel, een die ik intensief gebruikt heb, is afkomstig van Brentano en werd mij aangereikt door Heidegger. Brentano is een van de grondleggers van de fenomenologie, die door Heidegger intensief bestudeerd werd. Zijn denken diende voor mij als een daadwerkelijke richtingwijzer. Brentano's filosofie was religieus geïnspireerd. Als God bestaat, wat betekent dat dan? Bestaat hij dan in ons hoofd of is hij buiten in de wereld? Brentano kon die vraag niet dulden: hoe kun je immers God toekennen aan slechts één sfeer? Hij vindt een uitweg uit dit dilemma, en ontdekt dat er een derde mogelijkheid is tussen de subjectieve voorstellingen en het objectieve op-zichzelf-zijn van de dingen: de intentionele objecten. De voorstellingen van mensen (beperkt als stervelingen) zijn niet puur iets inwendigs of uitwendigs, maar altijd 'voorstellingen van iets'. Voorstellingen (menselijke interpretaties) van iets (wereld). En zo ontstaat de-mens-in-de-wereld: Zo brengt Brentano een hele aparte wereld van het zijnde aan het licht, die binnen het gebruikelijke subject-object-schema een tussenpositie inneemt.⁶³

Ook ik herken mezelf in zekere oppervlakkige zin als een dualist, getuige mijn kernvraag: hoe als pluriforme mensen samen te leven in een gedeelde wereld. Maar een simpel dualisme is verreweg te eenvoudig.

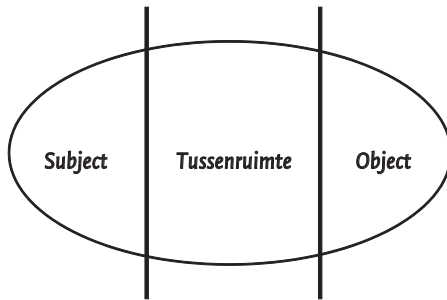
61 Thomas Nagel, *The view from nowhere*, Dual Aspect Theory (p. 31).

62 Als chemicus begonnen raak je een zekere waardering voor Ockam nooit meer kwijt.

63 Rudiger Safranski, *Heidegger en zijn tijd*. Brentano was ook een van de inspiratiebronnen van Heidegger.

De koers van wat ik betoog in dit boek is in essentie samen te vatten in drie stappen.

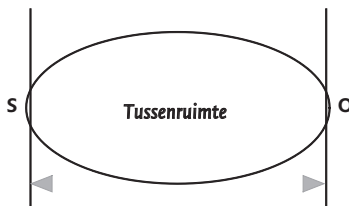
Als eerste neem ik het duale mens-wereld maatschappijbeeld als vertrekpunt en zoek ik als een moderne Brentanist de ruimte op tussen de subjectieve en de objectieve wereld. Dit lijkt in eerste instantie op achteruitgang: van een tweeledig 'dual' wereldbeeld (mens-wereld) komen we nu immers in een driedig 'trivalent' wereldbeeld terecht (subject-tussenruimte-object).

Stap 1: van een dual naar een trivalent wereldbeeld

102

De tussenruimte staat centraal in het menselijke ervaren. Als tweede maximaliseer ik daarom deze tussenruimte door de twee grensvlakken zover als mogelijk naar buiten te duwen: tot aan zijn limieten. Wat we niet ervaren krijgt weinig ruimte. (Wel iets, zo zal ik in het hoofdstuk *De frontier van het ervaren uitzetten*.)

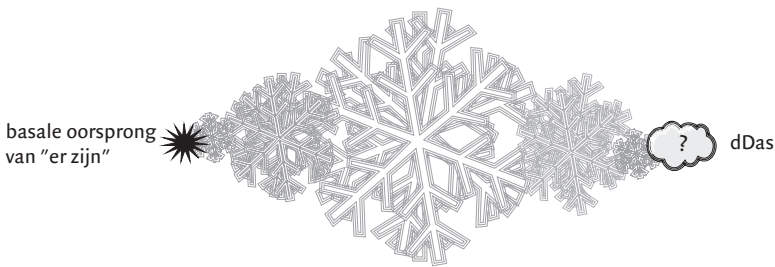
Stap 2: homologisering

Door het schuiven met de begrenzingen is de inmiddels enorme tussenruimte vrijwel gelijk geworden aan het volledige wereldbeeld; de limieten wegen nauwelijks nog mee. De oplossingen voor het religieuze dilemma van Brentano en het geloof van Spinoza leiden zo samen tot een wereldbeeld dat pragma-

tisch bezien nog maar uit één sfeer bestaat. Een oorspronkelijk duaal wereldbeeld is via een Brentanese trivalente tussenstap een Spinozaanse homologie geworden (zie de voorgaande drie plaatjes).

In stappen 1 en 2 is inmiddels het ontstaan van het wereldspectrum zichtbaar geworden, met aan de ene zijde de oorsprong van het er zijn (als subject) en aan de andere zijde de oorsprong van een omgeving buiten ons (als object). De homologe tussenruimte is het wereldspectrum: de ruimte waarin de brug geslagen wordt tussen er-zijn en de wereld-buiten-ons (Kant's *noumena*, *Dinge an sich*, de wereld die onafhankelijk is van onze waarneming), het wereldbeeld van mens-in-de-wereld.

Met het concept 'perspectieven' heb ik precies zo'n *gezamenlijke* onderlegger in handen voor het mentale én het materiële domein, als waar Spinoza een vermoeden van had. Ik kan nu *mind* én *matter* begrijpen en ervaren als recursief perspectief. Stap 3 bepaalt het spectrum daarom nader in de vorm van een enorme, recursieve, vernette, complexe, immer veranderende structuur⁶⁴ van perspectief. Uit deze structuur emergeren, rijzen overigens niet alleen *mind* en *matter* op, maar *alle* ervaringsnoties. En dat is de kern van het perspectivisch structuralisme.

Stap 3: het spectrum wordt ervaren in de vorm van een enorm recursief vernet perspectief

De perspectivische structuur omvat alles wat ervaren wordt en is daarmee enorm complex. Hoe enorm is moeilijk te bevatten. Als ik in dit boek voorbeelden geef of aspecten ervan toelicht, zijn deze voorbeelden en aspecten noodzakelijkerwijs maar slappe aftreksels: kleine uitsneden of grote gene-

64 Ik hanteer ook vaak de termen weefsel of wolk in plaats van structuur, omdat deze meer beeldend zijn.

ralisaties⁶⁵. Ik denk beslist niet dat de perspectivische structuur in al zijn omvang zo eenvoudig is. Vereenvoudiging is echter wel de manier waarop wij mensen ermee omgaan.

Wellicht vindt u het uitgangspunt, dat slechts mens en wereld onderscheidt, de meest intuïtieve stap en stap 2 en 3 (het derde en vierde punt) het minst intuïtief. Dat is ook wel logisch, want het door zo velen voor waar gehouden duale wereldbeeld is het resultaat van vele ervaringen. Het duale mens-wereld punt is de resultante van een levenslang ervaringsproces en niet een oorspronkelijk filosofisch vertrekpunt. Ik roep hier het beeld van de pasgeboren baby in herinnering, die 'ter wereld' komt en helemaal aan het begin staat van het vinden van een correspondentie tussen de meest basale oorsprong van het 'er zijn' en de vreemde onvertrouwde wereld die bestaat buiten de ervaring. Het resulterende duale beeld mag erg vertrouwd zijn, maar het ontwikkelt zich en wordt *aangeleerd*. Oorspronkelijk en fundamenteel is het niet. In wezen geeft de opeenvolging van de figuren in hele grote stappen het leven van veel mensen weer in een omgekeerde volgorde: we weten ons als volwassenen goed ingekaderd in een gedeelde wereld. Maar om te begrijpen hoe de mens, de wereld, de maatschappij zo geworden is moeten we terug en onze ervaringen 'afwikkelen'.

Mogelijk vindt u de bovenstaande redenering interessant, maar ook een beetje vreemd. 'Dat kan hij nu wel zeggen, maar waarom zou ik dat nu ook vinden?' Die vraag is legitiem en daarom zal ik in de volgende paragrafen in een aantal voorbeelden ook aannemelijk trachten te maken dat perspectief voortvloeit uit het onderscheid in denken en handelen, en in een mentale en een fysieke wereld. Denken en handelen zijn in essentie niet zo verschillend van elkaar. Zowel onze gedachten als die 'mindless, meaningless physical particles' bestaan uit perspectief. De wereld met ons daarin, wij-in-de-wereld, is perspectief.

65 Wat we over bijna alles kunnen zeggen grenst aan niets. En over bijna niets kunnen we juist weer heel veel zeggen. Het is niet anders. Het opvatten van alles wat ervaren wordt als een wolk van perspectief geeft hier overigens een perfect sluitende verklaring voor. We beschikken slechts over de integrale wolk om te verklaren. Willen we over bijna de gehele wolk iets zeggen, dat rest ons slechts het resterende perspectief. Willen we over een klein stukje iets zeggen, dan rest ons bijna de hele wolk.

De begrippen fysiek, mentaal en sociaal

Terug naar het beeld van een baby in haar wieg. Druk frommelend met haar vingertjes. (Wat zijn dat nou? Zijn die echt van mij?) Ze beweegt haar armpjes (hé, ze zijn weg!), en moet dan haar hoofdje draaien om ze terug te zien (hé, daar zijn ze weer). Zal ik het nog eens doen? Dat zijn de projecties die we dan als volwassene maken⁶⁶.

Ze slaat die ervaringen op een of andere manier op, ze gaat er steeds gemakkelijker mee om. Ik speculeer dat haar ervaringen de vorm hebben van perspectief. Ik projecteer weer even: ik zie een handje; ik beweeg handje; handje weg. Ik zie handje niet meer; ik beweeg hoofdje; handje terug. En ze onthoudt exact hetzelfde als ze ervaart: als ik een handje zie; en ik beweeg handje; dan handje weg. Als ik handje niet meer zie; en ik beweeg hoofdje; dan handje terug. Ze leert zo dat vele kleine handelingen samen één grotere maken, en omgekeerd.

De materiële wereld

Door steeds opnieuw te proberen en perspectieven te doorlopen wordt haar verzameling van perspectieven en dus haar beeld van de wereld steeds groter. Dit is leren in zijn essentie. Het resultaat van perspectief 1 wordt het mogelijke vertrekpunt van perspectief 2 (of 3 of 4, als ze verder komt). De baby oefent en oefent. Ze leert steeds meer en haar wereld wordt letterlijk groter. Haar wereld is de wolk, het netwerk van perspectieven die ze verworven heeft. Het is in de meest basale essentie een discrete wereld; hij wordt geassembleerd uit perspectief en dat perspectief wordt toegevoegd aan haar netwerk. Ze beweegt met haar handjes, en leert zo dat dit resulteert in specifieke 'sensorische' ervaringen. Fysiek? Dat is het doorlopen van perspectieven die sensorisch (kunnen) worden ervaren, door ons allemaal.

De mentale wereld

Ze leert hoe ze enthousiast kan reiken naar een speeltje, en hoe ze het dan krijgt. Ze leert ook dat als ze alleen denkt dat ze kan reiken voor het speeltje,

66 Ik impliceer hier op geen enkele manier dat ieder kind als een *tabula rasa* ter wereld komt, en dan alleen maar leert en groeit (als twee separate processen). In tegendeel: ieder kind heeft immers zijn eigen armpjes, zijn eigen motoriek, zijn eigen mogelijkheden tot het doorlopen van perspectieven. De nature and nurture invloed ontwikkelt zich simultaan (!), gedurende dit proces, het leven, in een lange woeste dubbelspiraal. De nature and nurture discussie gaat in deze zin net zo mank als het onderscheid tussen denken en handelen.

ze het speeltje niet krijgt. Het resultaat van perspectief 1 wordt het mogelijke vertrekpunt van perspectief 2 (en 3 en 4, als ze verder komt), net zoals zojuist. De perspectieven die ze denkt, daar reageert haar moeder niet op, ze krijgt het speeltje niet als ze denkt dat ze het wil hebben (hé, dat is bijzonder!). Zo ontwikkelt ze ook gaandeweg een besef van het mentale domein, haar eigen, strikt particuliere, mentale domein, te onderscheiden van het fysieke. Mental? Dat is het doorlopen van perspectieven die niet sensorisch zijn en waar anderen ook geen vat op hebben.

De sociale wereld

De baby krijgt door haar moeder een speeltje in de handjes gedrukt en ze geeft hem weer terug. Zo ontstaan ook perspectieven waarin een ander menselijk bewustzijn een rol speelt. Ze leert hoe ze lacht en hoe haar moeder dan ook lacht en geluidjes maakt; ze vormt ook verwachtingen ten aanzien van de mentale perspectieven van haar moeder, die zullen vast deels vergelijkbaar zijn aan die van haarzelf. Kortom: ze vormt perspectieven waarin de intenties en perspectieven van een ander mens opgenomen worden. Ze leert, al erg vroeg, naast een fysieke en een mentale ook een sociale wereld kennen. Sociaal? Dat is het doorlopen van perspectieven waarin anderen figureren die zelf ook perspectieven doorlopen.

Ervaren – doorlopen van perspectief – leren

Misschien zult u tegenwerpen dat in de beschrijving van het proces een grote belemmering bestaat. Ik probeer immers te beschrijven hoe een baby zich steeds meer *onze* wereld eigen maakt, in een jargon dat *hoort* bij onze wereld. Dat is in ieder geval niet hoe de baby het zelf ervaart, zoveel is zeker. Maar het wel is de enige manier waarop wij het kunnen begrijpen. In wezen schets ik hoe een baby, uitgaande van eenvoudig perspectief en alleen op grond van haar eigen bewustzijn, haar eigen ervaringen, het doorlopen van perspectieven, een fysieke, een sociale en een mentale wereld leert construeren.

De fysieke wereld leren we later te duiden als een materiële, ruimtelijke wereld. In de sociale wereld, waarin mensen en groepen opereren, leren we op grond van complexe analogieredeneringen anderen te bestempelen als verwant aan onszelf, maar ook als totaal anders, als wezens in een pluriforme gemeenschap. In de mentale wereld – die *privé* is, anderen hebben er namelijk geen toegang tot – kunnen we van alles bedenken. Pas als we handelen in de

fysieke en sociale wereld ervaren we de (fysieke en sociale) gevolgen ervan. Deze integrale wereld ontwikkelt zich in de tijd.

Het onderscheid tussen de drie domeinen zit hem niet zozeer in de fundamentele aard van wat ervaren wordt – dat is allemaal perspectief. Het onderscheid zit veel meer in de plaats in een complex netwerk van perspectief. Aan fysieke perspectieven kunnen anderen direct refereren – die combinatie van eigen perspectieven en perspectieven waar anderen in figureren impliceert een sociaal domein – en aan mentale perspectieven niet. *Domeinen worden daarom primair aan perspectief toegekend, niet andersom.* Eerst is er perspectief. Dat perspectief groeit en verandert en past zich aan; het herarrangeert zich, er ontstaat een netwerk en *gedurende* dat proces ontstaat het onderscheid tussen de materiële, sociale en mentale wereld. Die verschillen hebben vele pragmatische consequenties, maar geen fundamentele oorzaken.

Het bijzondere van het menselijke bewustzijn is dat het leert. Perspectieven die een bewustzijn al eerder heeft ervaren worden telkens ingezet om nieuwe ervaringen op te kunnen doen, samen te stellen en te construeren. De perspectieven uit het verleden worden steeds gebruikt om onze ervaring van het heden te construeren en de toekomst te kunnen duiden. Perspectieven van de toekomst rollen via het heden weer terug in het verleden en veranderen op hun beurt onze toekomstige manier van kijken. We leren, of dat nu het ervaren van een mentale, materiële, of sociale wereld betreft. Of dat nu touwtjespringen, vermenigvuldigen of deelnemen aan de maatschappij betreft. Wat er in hoofdzaak is, is een zich ontwikkelend weefsel van perspectief. De rest ontstaat daar bovenop.

We leren wat mentaal, fysiek en sociaal is en doen dat in perspectief. We leren niet alleen cognitief – als mensen in de wereld over stukjes van die wereld – nee, we leren het leven zelf, we leren onszelf, we leren de wereld om ons heen. We leren ons-in-de-wereld.

Dingen

Hoe zit het dan met de dingen die we op straat tegenkomen of in de huiskamer zien staan? Het is wellicht intuïtief om het verzilveren van een strafschoop als een perspectief te zien, maar de bal zelf? De eekhoorn? De tafel en de stoelen? Een ding is toch geen perspectief?

De gangbare interpretatie is dat je dingen hebt, zoals een voetbal, en die dingen hebben eigenschappen. De voetbal bijvoorbeeld is wit en rond en zo'n 30 centimeter in doorsnede. Dat werkt in de praktijk heel goed. 'Ik ben mijn

voetbal kwijt!', 'Hoe ziet-ie eruit?', 'Wit, rond, zo'n 30 cm.' Blijft de vraag over wat er resteert van de bal, als je alle eigenschappen uitputtend hebt opgesomd. In de praktijk mag het uitstekend werken, als je er lang en diep over nadenkt is het onderscheid in dingen en eigenschappen nogal gammel. Is de bal (het ding) in essentie niet gelijk aan zijn eigenschappen? En wat zijn dan die eigenschappen in essentie? Zijn die eigenschappen niet even zoveel perspectieven?

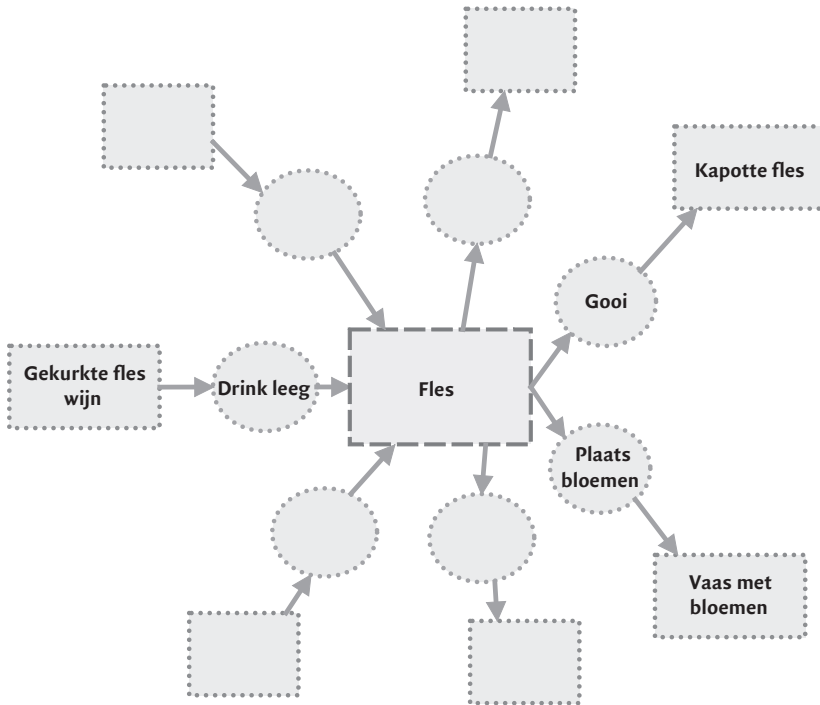
Want wat is immers die voetbal die daar ligt? Het is dat ding wat we kochten voor een tientje (bal in schap; koop; bal in bezit), dat we over het veld traptten (bal op plaats a; trap; bal op plaats b) en dat na twee weken al kapot was (koop bal; trap twee weken; bal stuk). En nog een heel groot aantal perspectieven meer. Die voetbal is de neerslag, de overlap van een enorm aantal perspectieven. De bal is perspectief⁶⁷.

En een lege wijnfles? Dat was eerst een volle wijnfles, die hebben we geopend en leeggedronken (volle fles; leegdrinken; lege fles). Je kunt hem kapot gooien (lege wijnfles; werp; kapotte wijnfles). Je kunt hem gebruiken als bloemenvaas (lege wijnfles; plaats bloemen; vaas met bloemen). Het etiket werd vaal en bleek in de zon (kleurrijke fles; weken zonneschijn; vale fles). En zo zijn er legio meer perspectieven die tezamen het ding 'lege wijnfles' vormen.

Kun je alle soorten eigenschappen dan in termen van perspectief duiden? Ik vermoed van wel, in ieder geval wel heel erg veel. Een fles wijn is bijvoorbeeld van glas, groen, heeft een bepaalde hardheid, smeltpunt, bevat rode Merlot wijn, kost € 8,99 in de supermarkt en is van mij. Hoe ziet dat eruit in perspectief?

Door glas kun je heen kijken (fles in hand; kijk doorheen; zie groene wereld). Houd hem naast een groene kast en je ziet overeenkomst (wijnfles en kast; vergelijk; het lijkt). De hardheid kun je meten met een krastest (pak wijnfles; doe krastest; hardheid bekend). Smeltpunt kun je bepalen met een smeltpuntmeting (neem monster; bepaal smeltpunt; smeltpunt bekend). Merlot wijn kun je proeven (schenk in; neem slok; druivensoort vastgesteld) of chemisch analyseren. Prijs kun je nagaan (sta in supermarkt; zoek fles; prijs bekend). En dat de fles van mij is, daar kom je achter door hem van me af te pakken.

67 Deze omschrijving is nadrukkelijk geïnspireerd door Heidegger die op magistrale wijze in zijn colleges liet zien hoe een ding zich toont, niet door er 'te zijn', maar door te 'werelden'. Het voorbeeld van hoe Heidegger een kathedertot leven laat komen is wereldberoemd. Zie bijvoorbeeld ook Safranski, *Heidegger en zijn tijd*.

Ook hier geldt dat eigenschappen van een geheel andere orde (smeltpunt, financiële waarde, eigendom) allemaal met perspectief geduid worden. Uiteindelijk is de fles wijn het condensaat, de overlap, misschien beter nog het brandpunt van dit soort en nog vele, vele andere perspectieven. Die perspectieven heb je ooit ervaren, gedurende verschillende episoden van je leven en op de een of andere wondere wijze heb je deze ervaringen uit hun tijdelijke en ruimtelijke setting⁶⁸ samengebald in het ding ‘fles wijn’.

De voorbeelden gaan slechts uit van een eerste orde benadering, maar in principe kan het perspectievennetwerk, de perspectievenwolk best verder uitgebreid worden en kunnen twee na elkaar geschakelde perspectieven bijvoorbeeld weer als één abstracter perspectief opgevat worden⁶⁹. Je kunt je,

68 Heb je ze wel uit hun tijdelijke en ruimtelijke setting getild en samengebald? Ik denk van niet. Ook tijd en ruimte zijn emergente noties die ontstaan op het zich ontwikkelende weefsel van perspectief. Zie verderop in dit hoofdstuk, waar tijd en ruimte worden besproken.

69 Zie ook mijn proefschrift, figuur 6 op bladzijde 96 en figuur 9 op bladzijde 148 en de toelichting daaromheen, en hoofdstuk 4 in hetzelfde hoofdstuk voor een complete theorie.

als je gaat drinken, voorstellen hoe je straks uit de bocht vliegt of erger nog, iemand aanrijdt. (Je kijkt zo waarachtig in de toekomst en die hangt gewoon aan de fles wijn.) Maar dat zijn verfijningen. Belangrijke verfijningen. Op deze wijze wordt een fles immers een kistje wijn, een hele wijngaard en een wijnbouwende natie. Maar de essentie is hier dat *fles* een hele compacte manier van verwijzen is naar een (overigens enorme) groep perspectieven⁷⁰. Een verwijzing naar iets dat in principe ‘gedelocaliseerd’ is in ruimte en tijd (maar nogmaals, feitelijk is dat de wereld op zijn kop).

Lichten we er één perspectief uit, zoals het bepalen van (of de bepaalbaarheid van) de hardheid, dan noemen we dit een eigenschap van de fles. We zetten dan één zo’n perspectief af tegen het geheel van de rest en smokkelen in wezen een beetje. Voorheen was de fles dat ding inclusief die eigenschap (dat perspectief) en daarna zonder. Hoeveel perspectief kun je eigenlijk van een fles verwijderen zodat je nog steeds een fles overhoudt? En hoeveel kun je toevoegen?

Concepten, denken en kennis

110

Het bovenstaande geldt voor tastbare dingen, zoals een wijnfles voor me op tafel. Maar geldt het ook voor het *concept* wijnfles? Dat wil zeggen, een concrete wijnfles die zich niet onder handbereik bevindt, maar waar ik aan *denk*? Of het al abstractere concept: een wijnfles? Of het nog abstractere concept: verpakkingsmiddel? Met dingen waar we slechts aan denken en met abstracties kunnen we immers niet direct handelen in de met andere mensen gedeelde ‘echte’ wereld.

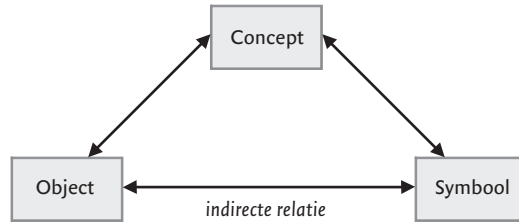
Denken is nauw verwant aan kennis⁷¹. De betekenisdriehoek (meaning triangle⁷²) is een veel gehanteerd model om de notie kennis (als samenhangend geheel van concepten) te verduidelijken. Hij verbindt een object (waarover kennis gaat) via een concept (een mentale notie) met een symbool (de repre-

70 Net zoals Cultuur, Discipline, Tijd, Ruimte, welk ‘iets’ dan ook, zelfs het perspectief.

71 Kennis is een intrigerende notie. In mijn proefschrift was ik al druk aan het stoeien met deze notie, maar terugkijkend was ik er toen nog net niet helemaal klaar voor de ultieme generalisatie te plegen, namelijk dat zowel kennis als omgeving geconstitueerd worden uit perspectief. Ik hield als het ware een wereld over (de fysieke). Op bladzijde 38 van mijn proefschrift staat de zinsnede ‘... but rather the environment induces (or perhaps even is) a subset.’ Ik herinner mij dat ik hierover toendertijd jaren heb nagedacht, maar ik kwam er niet uit.

72 Zie mijn proefschrift *Trinity, Model-based support for multi-actor problem solving*, p.82.

sentatie). De essentie is dat de relatie tussen symbool en object indirect is, want deze verloopt via het concept dat een bewustzijn vereist. Er is een kenrelatie tussen de kenner en het object dat gekend wordt.

In termen van de wens maatschappelijke problemen op te lossen verbreedt deze kenrelatie zich als volgt: wij bestaan als kennende mensen op deze aardbol en kennen is de manier waarop wij ons verhouden tot de fysieke (en andere kennende) dingen in onze omgeving.

De betekenisdriehoek roept veel vragen op.⁷³ Om maar meteen tot de kern door te dringen: als de kenner de wereld kent, is hij dan zelf *niet* van deze wereld? Kan kennis überhaupt wel objectief zijn, als hij behoort bij een kenner? En als kennis onze subjectieve relatie met een objectieve wereld vormt, wat is dan die objectieve wereld? Wat is dan het object? Dat weten we dan toch niet, want we kunnen toch niet meer weten dan we weten?

Verder opereer ik helemaal niet als kenner in mijn leven. Althans, ik vind het ronduit krampachtig mijn gehele leven als mens te duiden in termen van kennis. Ken ik als ik boodschappen doe, wandel in de bergen, op vakantie ben, aan een overleg deelneem, stoei met mijn zoontjes, liefheb, wat dan ook? Ik kan niet anders dan dit alles een groteske overspanning van het kennisbegrip vinden. Toegegeven, soms stel ik me op als een kenner, bijvoorbeeld als ik iets bewust bestudeer. 'Kennen' vormt op zijn best een splinterkandidaat in de beschrijving van onze integrale verhouding met de wereld.

73 De betekenisdriehoek staat echter bol van vooronderstellingen die ik inmiddels niet meer als filosofisch steekhoudend beschouw en problemen die te problematisch zijn om de betekenisdriehoek te handhaven als beeld om het kennis- en zeker het ervaringsbegrip te duiden. Bij deze ontwikkeling ben ik sterk geïnspireerd door Heideggers *Sein und Zeit* en Kants *Kritiek der reinen Vernunft*.

Met dingen waar we slechts aan denken kunnen we niet handelen in de ‘echte’ wereld. Maar vanuit de optiek van perspectief is het verschil tussen ‘echt’ en ‘gedacht’ marginaal. We kunnen van alles met gedachte dingen, net als met echte, zolang we ons maar beperken tot *nadenken* erover. Dat kunnen we gewoon in termen van perspectieven. Een ‘echt’ of een ‘gedacht’ ding, het is allemaal gewoon een plukje perspectief.

We kunnen bijvoorbeeld *denken* hoe we de fles tegen een schip aan gooien om het te dopen of leeg zullen gaan drinken. Net als bij een echte fles is het concept ‘fles’ gewoon een wolk van perspectieven. Dat zou niet moeten verrassen, als we bedenken hoe de fysieke wereld en de mentale wereld al lerend en perspectieven ervarend⁷⁴ ontstaan, in plaats van er altijd al zijn geweest.

Van denken en handelen

Maar wat is dan het verschil nog tussen denken en handelen? Dat zit hem puur in de vernetting van de perspectieven die het netwerk, de wolk van perspectief samenstellen. Als ik slechts *denk* aan een fles (ook al is er in geen velden of wegen een fles te zien), dan kan ik ook denken over hoe ik hem naar het hoofd gooi van een inbreker en wat daar het resultaat van zal zijn. (Inbreker en fles in hand; *gooi naar hoofd*; inbreker KO). Zolang het verhaal (de sequentie van perspectieven) zich maar blijft afspelen in mijn mentale wereld gaat het goed. Denken is immers een mentale notie en zien een sensorische. *Denken* over een fles in mijn hand en daadwerkelijk *een fles in mijn hand hebben* maakt letterlijk een wereld van verschil: de ‘gedeelde’ wereld. Maar dat laat onverlet dat de *echte* fles en mijn *gedachten over de fles* zich voor een groot gedeelte in dezelfde perspectievenwolk bevinden. Wat ze gemeen hebben is het mentale deel van de perspectievenwolk; ze verschillen in het gedeelte van de perspectievenwolk dat we fysiek of sociaal noemen.

Ik roep hier het voorbeeld van de echte hond en de gedachten eraan in herinnering. Precies dezelfde overweging gaat hier op. De echte jonge hond kan me speels tegemoet springen en met zijn scherpe tandjes wondjes in mijn vingers maken. De gedachte kan dat niet (al kan ik erover denken; echte pijn zal ik sensorisch niet ervaren⁷⁵ en een echte pleister is niet nodig. Dat uit zich

74 ‘Ervaren’ heeft hier niet de passieve connotatie van ‘ondergaan’. Ieder perspectief dat je ervaart, passief of actief, intentioneel, autonoom of onbedoeld, ervaar je. Ervaren is in deze zin synoniem met bewustzijn, met leven.

75 Deze discussie stelt ook het fenomeen fantoompijn in een nieuw daglicht.

bijvoorbeeld als ik of iemand anders later tactiel de pleisters pak: er zitten er nog evenveel in). De echte jonge hond kan blaffen en een ander iemand in de buurt laten komen. De gedachte hond kan dat niet (al kan ik erover denken; de ander zal het niet beamen en om dit soort overwegingen weet ik dat het niet ‘echt’, geen sociaal gerealiseerd perspectief is).

De gemeenschappelijke basis van denken en handelen, en van welke ervaringen dan ook, vormt een essentieel en fundamenteel punt van de praktische filosofie.

Ik ontwaak langzaam, ogen nog dicht en hoor de geluiden van de beginnende dag. Bij mij thuis zijn dat eerst geluiden op zolder, kinderen die hun dag beginnen. Twee roffels op de trappen (vier roffels in totaal), dan geluiden beneden, ze maken het ontbijt. Ik lig, nog half slapend, met mijn ogen dicht en glimlach, dag start goed, maar ik bedenk ook dat het allemaal mooier klinkt dan het is, als zij ontbijt maken moet ik daarna met hen opruimen (ik hoop niet dat ze sinaasappels persen). Ik hoor de sinaasappelpers.

Ik lig met mijn ogen dicht, maar weet me in mijn slaapkamer. Ik open mijn ogen en daar is al een deel ervan. Ik draai me om (daar is een ander deel). Ik kijk door het raam, er zit een vlek op. (Vlek: ik kan erover praten, ik kan hem wegvegen, ook weer allemaal perspectief).

Wat is nu het punt? Het punt is dat mijn *gedachten* over de kamer, mijn *beeld* van de kamer (als ik mijn ogen nog dicht heb) en het feitelijke zien van de kamer voor een substantieel deel exact hetzelfde zijn. *Dezelfde* perspectievenwolk bij denken en handelen. Voor een belangrijk deel, maar natuurlijk niet helemaal. Dat blijkt als ik de vlek zie (die kon ik natuurlijk niet zien met mijn ogen dicht, die is nieuw, vast een vogel, want *denkend realiseren* kan ik een ‘echte’ vlek – die anderen ook zien – niet). Met mijn ogen open voeg ik nieuwe perspectieven toe aan de bestaande wolk (praten, wegvegen). Ik verwijder er ook nog een aantal (ik *dacht* dat ik mijn kleren op de stoel had gehangen) en voeg er nog wat toe (ze *liggen* deels op de grond).

Ik lig inmiddels met mijn ogen open, maar weet me nabij de activiteiten die zich beneden voltrekken. Hiervoor geldt weer hetzelfde. Ik bezit een uitgebreide hoeveelheid perspectief over wat zich beneden afspeelt. Ik ‘zie’ het als het ware gebeuren in mijn hoofd, ik cirkel er met mijn bewustzijnslenzen overheen. Ik sta op en loop de trap af, ik zie nu concreet

wat ik al dacht. Natuurlijk, ik voeg er weer veel perspectief aan toe (het is nog erger dan ik dacht met de sinaasappels) en verwijder ook wat. En er feitelijk zijn is veel indringender (concreter, zo u wilt) dan erover denken op basis van achtergrondgeluiden of zelfs zonder deze geluiden. Maar waarom is dat indringender? Omdat ik beneden veel meer pragmatisch vruchtbare perspectieven⁷⁶ kan koppelen dan boven. Ik sta er immers middenin (maar over ruimtelijkheid hieronder meer).

Als ik op mijn slaapkamer alleen maar denk hoe ze sinaasappels persen, kan ik het hier zien en me concentreren op de gezichtjes die daarbij horen. Ik kan ze ook aanspreken, me mengen in het sociale proces, wat weer een wereld van perspectief koppelt. En ik kan me handelend bij hen in de gedeelde wereld voegen.

Denken en handelen zijn in essentie niet anders, ze hebben dezelfde grondslag. Een bewustzijn ervaart; het doorloopt slechts perspectief: een reusachtig recursief perspectief. Denken en handelen zijn anders in hun pragmatische consequenties. Er is echter, in zijn uiterste consequentie, geen sprake van een mentaal en een fysiek domein dat teruggaat op een verschillende oorsprong en dat geregeerd wordt door totaal andere wetten. Er is slechts perspectief en bewustzijn is het doorlopen van perspectief. Een deel daarvan noemen we fysiek, een ander gedeelte mentaal, en weer een ander sociaal. Dat heeft te maken met de wijze waarop het bewustzijn perspectieven aan elkaar koppelt: op mentale perspectieven reageren anderen niet, op sociale wel en op fysieke soms wel en soms niet; de laatste soort ervaren we sensorisch.

Popperiaanse sinaasappels

Volgens Popper's falsificatietheorie⁷⁷ dient een theorie altijd op te gaan onder voor die theorie specifieke en controleerbare omstandigheden. De theorie is waar totdat hij een keer niet opgaat: dan is hij in één klap gefalsificeerd. Je moet dan de theorie verwerpen of zodanig specificeren dat de falsificatie niet meer van toepassing is. Dat geldt in termen van perspectief voor alles wat je ervaart.

Neem een enkele sinaasappel: stel dat die voor je ligt op tafel; dat is een plukje perspectief. Net als bij de wijnfles gaat het om een heel scala aan verschillende

⁷⁶ Perspectieven die leiden tot zinvolle verdere vernetting.

⁷⁷ Karl Popper, *The logic of Scientific Discovery*.

perspectieven. Het gegeven dat hij oranje is, bijvoorbeeld (sinaasappel; *leg hem naast een foto van een Nederlandse voetbalsupporter; ervaar overeenkomst*). Dat de samenstellende perspectieven allemaal verschillend zijn maakt de sinaasappel uniek. De overlap, het brandpunt van deze perspectieven vormt dan de ervaring van de sinaasappel; dat is waar 'sinaasappel' naar verwijst. Een beter beeld is wellicht dit: het bewustzijn oscilleert als een zoeklicht razendsnel van het ene perspectief via het centrum naar een ander perspectief en het beeld versmelt tot sinaasappel⁷⁸.

Het generieke (soortspecifieke) concept 'sinaasappel' omvat van alle perspectieven die je van individuele sinaasappels hebt meegemaakt dat gedeelte, dat bij alle voorkwam. Het gegeven dat ze allemaal oranje zijn bijvoorbeeld. Dat herken je ook steeds sneller als je weer een andere sinaasappel ziet. Dit is eenvoudig uit te drukken in perspectief. Het perspectief gerelateerd aan 'oranje' komt steeds vaker voor en omdat al deze perspectieven zo enorm op elkaar lijken ervaar je het niet meer als een grote groep verschillende 'oranje' perspectieven, maar als één heel belangrijk perspectief.

Dan zie je opeens een fluweelgroene sinaasappel en zijn ze opeens niet meer allemaal oranje. Een afwijking is geconstateerd. Zie je steeds meer fluweelgroene, dan wordt ook dit perspectief steeds belangrijker, totdat de generieke concepten 'oranje sinaasappel' en 'rotte sinaasappel' naast elkaar bestaan. De rotte sinaasappel heeft bijvoorbeeld als samenstellend perspectief ook: rotte sinaasappel; *neem hap; vieze smaak*.

Tijd en ruimte

I sometimes ask myself how it came about that I was the one to develop the theory of relativity. The reason, I think, is that a normal adult never stops to think about problems of space and time. These are things which he has thought about as a child. But my intellectual development was retarded, as a result of which I began to wonder about space and time only when I had already grown up.

Albert Einstein

⁷⁸ Sinaasappel is vanuit het perspectiefbegrip gedelocaliseerd in tijd én ruimte, maar in wezen is dat een foute voorstelling van zaken; tijd en ruimte ontstaan immers op het weefsel van perspectief. Leuk is dat trouwens, hoe delocalisatie de (veronderstelde) ruimte vult. Atomen zijn grotendeels 'leeg'. 'He pap', zei mijn zoontje Chris laatst tegen mij, 'als je deze zaklamp heel snel heen en weer beweegt krijg je een streep!'

Ook tijd en ruimte zijn in perspectief te plaatsen. Kant benoemt ze in zijn 'Kritiek der reinen Vernunft' *aanschouwingsvormen*: hij vat ze op als ten grondslag liggend aan het ervaren van de wereld. Het is binnen de kaders van tijd en ruimte dat we aanschouwen.

Als volwassenen⁷⁹ vinden we dat misschien zo. Maar mijn speculatie is ook hier dat tijd en ruimte geen grondslagen vormen, maar dat ze ontstaan op het weefsel van zich ontwikkelend perspectief. Dat zal ik toelichten.

Ruimte

De baby in zijn wieg experimenteert met zijn vingertjes en handjes, en ervaart tactiele, auditieve, visuele perspectieven. Wij kijken naar de baby vanuit ons in vele jaren letterlijk gegroeide ruimtelijke wereldbeeld en zien de armpjes bewegen in de ruimte. Naarmate zijn verzameling ervaringen toeneemt, sluit zich het net en ontstaat ook bij de baby een steeds meer op onze 'intuïtieve' driedimensionale interpretatie van ruimte gelijkende situatie.

Zelf hebben wij veel meer geëxploreerd dan de baby. We verplaatsen ons over veel grotere afstanden, in veel meer richtingen. Ons wereldbeeld als volwassenen wordt inmiddels opgespannen door ontelbaar veel perspectieven. Naarmate onze perspectievenwolk groeit en groeit, lijkt hij meer en meer continu. We leren immers hoe de ene beweging opgevolgd kan worden door de ander. Te denken dat ruimte daadwerkelijk continu is en drie dimensies heeft, wordt steeds verleidelijker. We kunnen linksom en rechtsom om een boom heen. We ondernemen ruimtevluchten op basis van de assumptie dat de werkelijkheid ruimtelijk is. We komen ook eigenlijk nooit 'gaten' tegen in de ruimtelijkheid. (Dat klinkt zelfs raar als je het zo zegt; dat spreekt toch vanzelf? Maar denk aan het verhaal over Achilles en de schildpad!) Een altijd aanwezig zijnde, continue ruimte in drie dimensies lijkt en blijkt een uitstekende werkhypothese. Toch is ruimtelijkheid niet oorspronkelijk en bovendien in essentie discreet.⁸⁰

Dat ervaren we overigens ook als volwassene. Mijn ruimtelijke ervaring van Nijmegen was aan het prille begin loopzuiver herleidbaar tot een beperkte reeks aaneengesloten bewegingen. Inmiddels herkennen we ze als perspectieven. (Als je de mensa ziet, loop erlangs en steek over.) Naarmate mijn netwerk van perspectieven genaamd 'bewegen in Nijmegen' meer dekkend werd,

79 Ik heb zelf overigens nog steeds moeite met de klok als norm te accepteren.

80 Discreet: te onderscheiden van continu. Iets discreets is begrensd, iets wat continu is gaat maar door.

ontstond ook een *daadwerkelijk netwerk*, in plaats van alleen maar een manier om van A naar B te komen. Er ontstond een steeds meer 'intuïtieve' interpretatie, een interpretatie in twee (misschien wel drie) volwaardige continue dimensies.

Ook de verschillen die je ervaart als je 'dezelfde' afstand op verschillende manieren overbrugt passen naadloos bij een interpretatie van ruimte in termen van perspectieven. Ik noemde al het voorbeeld 'met de auto naar Zürich' (stap in Zeist in auto; rij naar Zürich; stap in Zürich uit auto) en daarna met het vliegtuig. Of de autosleutel, één meter onder het putdeksel. Hier doet zich het verschil voor tussen zogenaamd 'echte' ruimtelijkheid en afstand, en ervaringsruimtelijkheid en -afstand. De ervaringsafstand is als fenomeen namelijk de meest oorspronkelijke afstand; de 'echte' afstand is een artefact. Ervaringsafstand heeft te maken met mijn mogelijkheden deze afstand daadwerkelijk te 'overbruggen'. Bondig geformuleerd is ruimtelijkheid dus gebaseerd op mijn mogelijkheden, op mijn handelingspotentieel om op een andere plek in het fysiek/materiële domein te komen; maar eigenlijk zijn zowel handelingspotentieel als plek te beperkt als woorden; het is allemaal perspectief.

Wat betekent het dat ik in mijn huiskamer zit, met de open haard voor me en een schilderij van Jan Makkes aan de muur achter me? Dat betekent dat ik verwacht dat als ik me omdraai, ik dat schilderij zie. En dat wanneer ik uit mijn stoel opsta en zes passen naar achteren loop, ik de lijst van dat schilderij kan vastpakken. Ik kan dat overigens ook weer exact zo in omgedraaide richting (dan zit ik weer in mijn stoel). Ik zal dat echt niet continu gaan doen, want ik verwacht dat het zo zal zijn. Mijn ruimtelijke ervaring van de woonkamer is een compacte manier om me van die ervaring bewust te zijn. Ruimtelijkheid ervaren is bewegen in een perspectievennetwerk; evenals echt rondlopen trouwens. Een notie van afmetingen, en zo ook de notie van getallen⁸¹, ontstaat op het stramien van zich ontwikkelend perspectief.

Dit zet de zoektocht van fysici naar het kleinste materiële deeltje in een wel heel bijzonder daglicht. De consequentie is namelijk ook dat je steeds kleinere deeltjes kunt (zult?) vinden, mits je maar manieren ontwikkelt om steeds kleinere deeltjes te ervaren. Een manier om zo'n klein deeltje te ervaren is in essentie niets anders dan een willekeurig ander perspectief, bijvoorbeeld een instrument om temperatuur te meten (object; *breng thermometer in*; tempera-

81 Hier ligt een directe relatie naar de intuïtieve wiskunde van Luitzen Brouwer.

tuur bekend). Denk hierbij ook aan het voorbeeld van de wijnfles. Zelfs een heel klein deeltje is niets anders dan een situatie, een plukje ervaringen, een plukje perspectief.

Eenzelfde overweging is van toepassing op de verkenning van de grenzen van het heelal. Ontwikkel manieren om verder te kijken en je zult een groter heelal ervaren. Om even scherp te stellen: wat je dan ziet, is natuurlijk niet het 'heelal' in ervaringszin. Want dat de melk op is, dat ervaar je dan niet. Ook 'heelal', zoals beschouwd door astronomen, is slechts een bijzonder plukje perspectief en perspectieven rond het op zijn van de melk, die horen daar echt niet bij; ook al vinden we paradoxaal genoeg dat de melk onderdeel is van 'datzelfde' heelal.

De intuïtieve ervaring staat aan de beide einden van het waarneembare ruimtelijke spectrum daadwerkelijk op zijn kop: het is niet meer zo dat je iets ervaart omdat je het tegenkomt, maar omdat je een waarnemingsinstrument ontwikkelt dat een ervaring mogelijk maakt. In de quantummechanica is het zelfs zo dat de entiteiten grotendeels wiskundig van aard zijn en van hun materiële basis lijken los te zingen.

Dat we eerst *vermoeden* (weten) en dan pas *ervaren* is trouwens ook weer niet zo heel raar: vele manen en recentelijk ook planeten rond sterren, zijn eerst theoretisch voorondersteld op basis van afwijkingen in banen van hemellichamen en later pas daadwerkelijk waargenomen. En vele kleine deeltjes worden eerst theoretisch voorondersteld, wat het ontwikkelen van manieren van waarneming en het fabriceren van meetapparatuur weer aanstuurt. Dit geheel resulteert dan in de *waarneming*. In al deze gevallen vormt de som van het perspectief (theoretisch, instrumenteel, visueel) de gezochte en gevonden entiteit: de planeet of het deeltje.

Tijd

Voor bewust denken, handelen en communiceren is een beperkte capaciteit voorhanden. Dat wil zeggen dat ik tussen mijn activiteiten moet kiezen; er is sprake van schaarste. Soms merk ik dat twee urgente dingen niet tegelijk kan doen. Twee stukken servies vallen van de tafel en ik kan er maar ééntje vangen. Vanavond óf naar een feestje óf lekker vroeg naar bed. 'Ik kom tijd tekort', zeg ik dan. Wat ik in feite doe, is verschillende interpretaties (of verlopen) van perspectieven tegen elkaar afzetten. Ik ervaar tijdelijkheid in termen van deze alternatieven. Zou ik alle perspectieven kunnen doorlopen die ik me

kan voorstellen, in iedere willekeurige volgorde, dan zou tijdelijkheid domweg niet bestaan.

Tijd verloopt snel als ik druk ben met honderd en één zaken. Er is geen capaciteit⁸² om meer perspectieven te doorlopen (en eigenlijk is dat nodig). En tijd verloopt langzaam als er ruimte genoeg zou zijn om andere perspectieven te doorlopen. Ik las in een krant dat in Griekenland sommige oudere mensen wandelafstanden tussen twee dorpen uitdrukken in sigaretten. Wat er feitelijk gebeurt, is dat men perspectieven in elkaar uitdrukt. Men gebruikt een zich herhalend perspectief als eenheid van tijd. De uitspraak 'het is drie dagen gaans' doet iets vergelijkbaars. Hier vervult de dagelijkse cyclus van de zon de rol van de opgerookte sigaret. Met maanden (manen) en jaren (vier seizoenen) is het overigens niet anders. Zo ontstaat tijd op een stramien van een steeds complexer wordende verzameling van samenhangende perspectieven.

Tijd-ruimte

Dat tijd en ruimte niet oorspronkelijk en onafhankelijk van elkaar bestaan blijkt alleen al uit de wijze waarop we ze vaststellen. *Ieder* samengesteld perspectief, *iedere* denkstap, handeling, communicatieve of sociale of maatschappelijke activiteit met een beginsituatie en een eindsituatie kent ruimtelijke én tijdelijke dimensies. Maar scheiden kun je beide noties niet. Slechts tijd of ruimte komt niet voor. Dat lijkt gekker dan het in het dagelijkse leven is.

Als we tijd meten gebruiken we apparaten variërend van een zonnewijzer tot een atoomklok. Zestig seconden correspondeert met een rondje van de analoge secondewijzer. Het verspringen van 11:59 naar 12:00 op de digitale klok is ook een ruimtelijk verschil. Het meten van tijd impliceert altijd ook een ruimtelijke component. En als we ruimte meten, kunnen we water gebruiken om een volume te kennen (de wet van Archimedes) of een duimstok om een lengte vast te stellen. Een meter stof is de hoeveelheid die je krijgt als je de duimstok van een meter langs de rol houdt. Je meet ruimte, maar onvermijdelijk kost de handeling tijd. Ook ruimtelijkheid denken kost tijd.

Je hebt perspectieven waar het accent wellicht meer ligt op een ruimtelijke dimensie, zoals bij het verplaatsen van een kast. Bij andere perspectieven ligt het accent meer op tijd, zoals bij zoveel mogelijk scoren van doelpunten in 90 minuten. Maar ruimte én tijd zijn altijd samen aan de orde. Samengestelde perspectieven bezitten altijd een ruimtelijk en een tijdelijk aspect.

82 Verderop, in het hoofdstuk *De mens als wolkenstemmer*, introduceer ik temwijzen om het perspectief te kunnen bedwingen.

Het onderscheid tussen tijd en ruimte

Wat verandert en wat blijft hetzelfde? Tijd en ruimte ontwikkelen zich op een ondergrond van perspectief. Zittend op een bankje en kijkend naar een kruispunt zie je dat er een kleuterklas oversteekt (situatie A); even later is er een geheel andere situatie, een prachtige Ferrari rijdt langs op dezelfde plek. Die plek verandert in de tijd. En ook weet je dat, als je 's ochtends van huis naar de markt gaat en daar rond loopt, je huis er bij thuiskomst nog steeds staat. Er is slechts de flux van perspectief. Zowel tijd als ruimte ervaar je in die stroom van perspectief; zowel tijd als ruimte ervaar je binnen de context van perspectivische verandering. Maar wat is dan het essentiële en fundamentele verschil tussen tijd en ruimte?

Ruimtelijke beleving heeft te maken met situaties – de beide uiteinden van een perspectief – die hetzelfde blijven. Je kunt steeds opnieuw terugkeren naar je huis en die ruimtelijke plek ervaar je als een constante factor. Zo is ook het gegeven dat onze ruimte drie dimensies heeft: daar kun je op bouwen, het blijft steeds hetzelfde. Net zoals de lengte van de standaardmeter of de gemiddelde doorsnede van een sinaasappel.

De essentie van ruimtelijke perspectieven (ten opzichte van tijdelijke) is dus dat je zowel van beginsituatie naar uitgangssituatie perspectief kunt doorlopen, als van uitgangssituatie naar beginsituatie. Ga je heen en dan weer terug, dan ben je weer in dezelfde situatie. Er is sprake van circulariteit. Stel dat ik vanuit mijn stoel opsta en naar een schilderij loop dat achter mij aan de muur hangt, en dan weer terug loop naar mijn stoel. Ik ben dan circulair terug in dezelfde situatie. (Niet in alle opzichten overigens, het leer zal een beetje meer vergaan zijn. Maar pragmatisch gezien zijn de vertreksituatie van perspectief 1 en de eindsituatie van perspectief 2 identiek.)⁸³ De essentie van ruimtelijkheid is dat de processen mogen veranderen, maar dat de begin- en eindsituatie identiek blijven binnen bepaalde pragmatische grenzen.

83 De veranderingen hiertussen, zeg maar: de heenweg versus de terugweg, die delen van het perspectief zijn overigens niet identiek aan elkaar. Als ik vanuit mijn stoel opsta en naar het schilderij achter mij loop, dan keer ik echt niet op exact dezelfde wijze terug naar mijn stoel. (Nu ik daar diep over nadenk: dat zou zelfs een hele rare beweging moeten zijn, hij zou gespiegeld verlopen in de tijd, alsof ik een film omgekeerd afspeel. Zou ik ook van de spiegeling in tijd afwillen, dan kan ik me die beweging zelfs helemaal niet voorstellen. Ik kan immers niet vanuit mijn positie bij het schilderij opstaan vanuit mijn stoel, en zittend in mijn stoel bij het schilderij staan!). En zou ik een lange tijd oscilleren tussen stoel en schilderij, dan zouden stoel en schilderij in de tijd veranderen. Ik val dan van een discreet en intentioneel paradigma in een continu en beschouwend paradigma.

Tijdelijke beleving heeft met het omgekeerde te maken: het proces of de verandering blijft hetzelfde, maar de situatie verandert. Eerst kijk je naar de bergtop in de zon, *even later* kijk je opnieuw (het proces) en zie je hem verduisterd door wolken. Of stel dat je iedere dag heen en weer vanuit je stoel via het schilderij – na even genieten – weer terug naar je stoel loopt. De veranderlijke delen van deze perspectieven zijn iedere keer gelijk, net zoals overigens de situatie. Maar als iemand anders de stoel heeft weggepakt terwijl je naar het schilderij kijkt; of de stoel in brand heeft gestoken, kom je niet meer in dezelfde situatie terug. De essentie van tijdelijkheid is dat de processen gelijk mogen blijven, maar de situaties veranderen.

De conclusie is onvermijdelijk. Tijd en ruimte zijn niet oorspronkelijk, maar worden geconstrueerd op het zich voortdurend ontwikkelende weefsel van perspectief. Een perspectief bestaat uit een uitgangssituatie, een proces (verandering) en een eindsituatie. In de notie van tijd manifesteert zich de perspectivische veranderlijkheid van situaties bij onveranderlijke processen. In de notie van ruimte manifesteert zich de onveranderlijkheid van situaties bij veranderlijke processen.

Situaties en veranderingen

121

De begrippen situatie en verandering zijn nauw verwant aan ons tijd-ruimte besef. Tijdens een boswandeling is er veel dat verandert: mijn gedachten, het bos waarin ik wandel, mijn ervaringen gedurende die wandeling. En er blijft veel hetzelfde: zwaartekracht, de zon die opkomt en weer ondergaat. Dingen veranderen slechts tegen een achtergrond van onveranderlijkheid. Situaties die hetzelfde blijven en veranderingen; beide heb je nodig om *überhaupt* te kunnen ervaren. De definitie van perspectief, als bouwsteen van ervaren, staat juist daarom op deze grondvesten: perspectief is een combinatie van een uitgangssituatie, een activiteit (*verandering*) en een resulterende situatie. Situaties en veranderingen, statica en dynamica sluiten elkaar uit, zo lijkt de onontkoombare conclusie. Fiets staat geparkeerd (situatie); *fiets valt om* (verandering); *fiets op de grond* (situatie). Het lijkt glashelder. Maar situaties en veranderingen zijn filosofisch gezien problematische noties, zeker als we werken vanuit een oppervlakkige, objectieve beschouwing.

Vier aspecten van situaties en veranderingen werk ik uit, vanuit de optiek van perspectief: het ervaren van situaties en veranderingen; wat maakt dan iets een situatie of een verandering; het gegeven dat situaties bestaan uit verande-

ringen (en omgekeerd); en de vraag of je wel twee keer op dezelfde plek kunt zijn.

Het ervaren van situaties en veranderingen

Alles wat je ervaart is volgens de filosofie van de praktijk perspectief. Vanuit deze optiek bezien zijn situaties en veranderingen niet volkomen verschillend. Ze staan op, bestaan uit een en dezelfde fundamentele grondslag. Waarin zit hem dan een verschil?

Ik grijp hier terug naar het voorbeeld van de wijnfles. Eerder in dit hoofdstuk heb ik uiteengezet hoe het ding (of het begrip, dat maakt niet uit) 'wijnfles' gezien moet worden als een zeer compacte manier van verwijzen naar een plukje perspectief. 'Wijnfles' heeft – als plukje perspectief – onmiskenbaar een zekere bestendigheid; het is op te vatten als een situatie⁸⁴. De eerdere figuur maakt dit ook duidelijk door de situatie 'wijnfles' te positioneren als het knooppunt van dit plukje perspectief. Ook als je je bewust bent van een jonge hond, een maatschappelijke misstand of een kunstwerk, focus je feitelijk telkens op andere onderdelen van dit plukje perspectief, op andere uitsteeksels, maar je keert steeds weer terug naar de centrale situatie alvorens een ander aspect te verkennen. Daar ben je als het ware gesitueerd. Die centrale situatie ontleent overigens zijn *volledige* betekenis aan al de perspectieven waarvan hij het centrum is⁸⁵.

In het geval van een verandering is er ook sprake van een plukje perspectief, maar de structuur is dan geheel anders van aard. Zie hiervoor onderstaand schema, waarin de verandering 'fietsenband plakken' in perspectief staat (de verandering is cursief gezet).

Fiets met lekke band – haal binnenband eruit – fiets met binnenband eruit
– zoek gaatje – fiets met positie gat bekend – plak band – fiets met geplakte
binnenband eruit – *breng binnenband weer op de velg aan en pomp op* – fiets
met hele band.

Als je je bewust bent van een verandering, stap je dus steeds over van een initieel perspectief naar een volgend; de resultaatsituatie van het eerste perspec-

84 Onmiskenbaar zul je het concept 'wijnfles' ook leren; het plukje perspectief zal zich ontwikkelen van kleiner naar groter in een niet-monotoon proces, en je kunt het ook weer vergeten, deels of zelfs geheel. Voor het argument ga ik hier uit van een *snapshot*: ik redeneer onder de aanname dat wat een wijnfles is, gekend is.

85 In een eerste orde benadering betreft dit alleen de direct aangelegen perspectieven. Maar in *extenso* betreft het een systemische betekenis, waarbij de gehele betekenis uiteindelijk bepaald wordt door het netwerk in zijn geheel.

tief is de vertreksituatie van het tweede en zo voorts. Je bent dan dus steeds anders gesitueerd, je positie verandert. Waar de situatie 'wijnfles' pontificaal in het centrum staat – zoals Parijs in zijn snelwegennet en je rijdt daar wat heen en weer – is de verandering 'band plakken' juist beschreven als een reis waarbij van het ene naar het andere deelperspectief wordt overgestapt (we gaan van Parijs via Orleans naar Montpellier). In de situatie 'wijnfles' ervaar je feitelijk een groot aantal perspectieven als een gesitueerd en ruimtelijk dicht bij elkaar staand geheel (de tijdelijkheid is dan minder belangrijk; de samenstellende perspectieven zitten overigens ook erg dicht bij elkaar).

Bij de activiteit 'band plakken' ervaar je een reeks perspectieven als een veranderlijk en temporeel geheel (de gesitueerdheid is dan minder geprononceerd, want deze is veranderlijk). Situaties zijn gecentreerd in een perspectievennetwerk, als een vlek met een centrum; veranderingen zijn decentraal, ongesitueerd (iedere keer anders gesitueerd), een traject.

Ervaar je een situatie, dan resonanceer je feitelijk een beetje kris-kras heen en weer op een bepaald punt in een perspectievennetwerk; je blijft daar als het ware hangen. Ervaar je een verandering, dan 'maak je meters'.

Is iets een situatie of juist een verandering?

De bovenstaande discussie lijkt weer enige ondergrond te bieden: kijkend naar een netwerk van perspectief zien we situaties en veranderingen als duidelijk te onderscheiden van elkaar. Het netwerk als geheel is dan met recht een tijd-ruimte.

Maar zo eenvoudig ligt het niet. Of iets een situatie of een verandering is, hangt immers ook af van de vraag of we het zien als een vlek in een netwerk van perspectief waar we blijven hangen of als onderdeel van een traject van perspectieven. Om de metafoor te blijven gebruiken: Parijs kan zowel verblijfplaats zijn, omdat ik er in woon, als plaats van doorreis op een langere route. Nog een paar intuïtieve voorbeelden die de rammelende objectieve grondslag van situatie en verandering verder illustreren: stel dat je een mooie fiets bezit: hij staat op de stoep (situatie); hij valt (activiteit); hij ligt op de grond (situatie). Maar wat als je een ontwerper bent van een innovatieve, sterk verbeterde fietssensstandaard? Dat de fiets omvalt is dan opeens de uitgangssituatie; montage van jouw standaard (activiteit) leidt ertoe dat dit niet meer gebeurt, want de fiets blijft geparkeerd staan (resulterende situatie). En wat als je fiets een seizoen aan zee geparkeerd staat, in de zilte wind? Hij roest langzaam weg, een activiteit.

Neem een balpen, ik heb hem hier voor mij in mijn hand. Een stukje plastic met een vulling erin. Ik kan hem meenemen als ik straks wegga en als ik aan het einde van de dag terugkom heb ik hem nog. De pen is een bestendig stukje materie (een situatie zagezegd). Als ik ermee schrijf vandaag wordt het al een ander verhaal. De pen was aan het begin van de dag vol en aan het eind van de dag een stukje leger. De pen blijkt opeens geen situatie meer, maar aan langzame verandering onderhevig. We bekijken dezelfde pen door een elektronenmicroscop. Wat eerst een bestendig stukje materie was en later een langzame verandering, verandert nu zelfs in een woest en dynamisch geheel. Wat hier in objectieve termen 'mis' gaat, het omklappen van situatie in verandering, is dat we de beschouwer buiten beeld laten – dat spoort overigens ook met de definitie van objectief: een beschouwer die steeds anders kijkt is bij uitstek subjectief. Objectief is van buiten, subjectief van binnen. Je kunt niet zeggen of iets een situatie of een verandering betreft, als je de gerichtheid van het ervarende bewustzijn, dat wil zeggen: de intentie van de beschouwer niet kent.

Neem de maatschappij zoals deze zich in het jaar 2008 manifesteert, een brok verandering en dynamiek zou je zeggen. Maar vanuit de wens een transitie door te maken naar een duurzame samenleving is het slechts een situatie. Stel je voor dat je bij een open raam zit. Het tocht flink, onmiskenbaar een dynamisch proces want de koude lucht moleculen suizen door de kier en langs je nek. Je voelt een koud en stijf gevoel in je nek opkomen. Je onderkent de tocht, zojuist nog een proces, nu als een *ongewenste situatie*, staat op, draait je om, doet het raam dicht en gaat weer zitten. Wat zojuist 'objectief' nog een proces was, blijkt intentioneel een situatie te zijn. Als je collega het raam juist open had gezet, is overigens ook de verbetering in het geding (hij zal niet zonder meer vinden dat de situatie verbeterd is). Tocht is moleculair gezien een proces, voor iemand die bezorgd is een stijve nek te krijgen een *ongewenste situatie* en voor de collega die het raam vlak van tevoren opende voor frisse lucht een *gewenste situatie*.

De wereld wordt ervaren als een netwerk van perspectief en afhankelijk van hoe je daarin beweegt spelen situaties en veranderingen haasje-over. De ultieme consequentie is dat situaties en veranderingen niet los van elkaar kunnen bestaan. Zie daarom de definitie van perspectief. Ze bestaan zelfs uit elkaar (dit laatste werk ik hieronder uit). Het bewustzijn maakt het onderscheid. Intentionaliteit, situaties en verandering spelen in een bewustzijn een boeiend samenspel.

Situaties bestaan mede uit veranderingen

Het laatste punt inzake het onderscheid tussen situaties en veranderingen betreft hun interne samengesteldheid. Al verschillende keren is aangestipt dat de notie van perspectief recursief is. Recursiviteit impliceert dat iets bestaat uit bouwstenen die van een vergelijkbare aard zijn als dit 'iets'. Een sprekend voorbeeld is het speelgoed LEGO: uit bouwstenen maak je grotere bouwstenen, die je weer aaneen kunt bouwen tot een nog grotere bouwsteen. Omgekeerd kun je grote bouwstenen uit elkaar halen.

Ook perspectief is dus recursief. Een perspectief bestaat uit een uitgangssituatie, een verandering en een resulterende situatie. Maar een situatie kan op zijn beurt weer nader uiteengerafeld worden tot een uitgangssituatie, een verandering en een resulterende situatie. En een verandering kan uiteengerafeld worden tot een verandering, een tussensituatie en nog een verandering. En evenzo kun je perspectief samenstellen tot een samengesteld perspectief. Neem bijvoorbeeld een balpen, op te vatten als een situatie. Maar als je ermee schrijft is de uitgangssituatie een volle balpen en de resulterende situatie een lege balpen; het tussenliggende proces (activiteit) is dan het schrijven. Dat schrijfproces kun je uiteenrafelen in vele schrijfprocessen, met een steeds iets legere pen als begin- en eindsituatie.

Twee keer op dezelfde plek?

*Je kunt niet twee keer in dezelfde rivier stappen,
want andere wateren komen er voortdurend bij.
Heraclitus*

Je kunt je niet twee keer op dezelfde plaats bevinden⁸⁶. Maar in het echt kan dat toch wel, twee keer op dezelfde plek, zult u misschien betogen? Welnu, in het echt kan dat ook niet. Zelfs de piramiden gaan langzaam ten onder aan erosie. Wat wel kan, is dat voor specifieke intenties situaties of activiteiten hetzelfde blijven. Bijvoorbeeld de ijssalon naast de viswinkel blijft hetzelfde voor het kopen van ijsjes. Dat is interessant: een specifieke intentie is een beperking in termen van perspectief. Je knipt als het ware een plukje perspectief los van het integrale netwerk van perspectief. Zo zijn ook alle mannen

⁸⁶ Je kunt je overigens ook niet twee keer op een andere plek in het perspectievennetwerk bevinden. Op iedere plek in het perspectievennetwerk ben je één keer, dus twee keer anders betekent niets.

hetzelfde of alle olifanten of alle M₄ moertjes. We raken hier de kern van de generalisatie. Maar tegelijk weet je ook: iedere man of vrouw heeft ook zijn eigen karakteristieken, net zoals iedere olifant en soms kom je een M₄ moertje tegen met een kapotte schroefdraad.

Waar het op neerkomt is dit: alles is hetzelfde en alles is ook anders: de ultieme paradox. Alles is hetzelfde, want alles is perspectief. Maar alles is ook anders, want ieder perspectief is ook uniek.

Hé, maar stelde ik net niet dat je verschillende keren ijs kunt kopen in de ijssalon? Dat klopt, vanuit deze inperking doe je twee keer hetzelfde. Maar plaats het kopen van ijs in je totale netwerk van ervaren perspectief, gebruik de groothoeklens en je doet niet meer twee keer hetzelfde. De plek in je totale netwerk van perspectief is immers anders. Breiden we het perspectieven-netwerk uit, dan blijkt vroeg of laat dat er ook sprake is van anders zijn, van verandering. Dat blijkt er al uit dat je weet dat het de *tweede* keer is dat je op dezelfde plek bent. En dat zie je pas met een groothoeklens.

Tijd en ruimte, materie en geest, situatie en verandering

Keren we terug naar als fundamenteel vooronderstelde dualiteiten: tijd en ruimte; het mentale en het materiële, (*mind* en *body* of *mind* en *matter*); situatie en verandering. Er bestaan grote parallellen tussen de gemaakte onderscheiden. Ze zijn allen gefundeerd op de notie van perspectief.

Bij *tijd* veranderen de situaties waar de processen hetzelfde blijven. Bij *ruimte* veranderen de processen waar de situaties hetzelfde blijven. (Denk aan de stoel met daarachter aan de muur het schilderij).

Bij *materie* kan het materiële perspectief althans in principe collectief ervaren worden (Miller: materie is de mogelijkheid van *permanente* gewaarwording; ik voeg daar *collectief* aan toe). Bij *geest* kan het mentale perspectief slechts particulier ervaren worden.

Situaties worden gekenschetst door het gegeven dat er vele processen aan hangen (ruimtelijk en tijdelijk). *Processen* kenmerken zich juist doordat ze van één situatie tot een andere leiden.

Allerlei fascinerende hybride gevallen doen zich voor. Als ik nadenk over materiële tijdelijke processen, zoals het door een ruit vliegen van een steen, dan kan ik de causale keten terugdenken: die steen moet door iemand op ongeveer die plek daar geworpen zijn! Fysiek iets 'terug ervaren' kan ik niet. Dan stuit ik op het raadselachtige fenomeen van de *mens*, die materieel tijde-

lijk kan ervaren (causaliteit wordt ervaren in het materiële domein) en mentaal ruimtelijk kan redeneren (bijvoorbeeld abductief⁸⁷).

Ervaren vooronderstelt intentionaliteit, gerichtheid

Op zijn scherpst gezegd komt het bovenstaande op het volgende neer: zonder intentionaliteit (gerichtheid op bepaalde perspectieven) kun je geen situaties of veranderingen, geen tijd of ruimte, niet mentaal of materieel ervaren. En het ervaren van veranderingen en situaties, tijd en ruimte, lichaam en geest vooronderstelt altijd een bepaalde intentionaliteit. Het eerdere voorbeeld van de ornitholoog en de houthakker in het bos was niets anders dan een voorbeeld van een dergelijke gerichtheid.

De objectieve en subjectieve beschouwer

‘Objectief ervaren’ vooronderstelt impliciet dus een gerichtheid, een intentionaliteit en is hierdoor feitelijk subjectief. Waarachtige objectiviteit, de afwezigheid van gerichtheid, kan wellicht bestaan, maar bewust ervaren doen we het niet.

Maar staat dat dan niet haaks op onze breed gedeelde ervaring dat sommige zaken ook gewoon ‘zo’ of ‘er’ of ‘waar’ zijn? We kunnen helemaal niet zonder! Ons hele beeld van de gedeelde wereld is hierop gebaseerd. En onze rechtspraak is voor een belangrijk deel gebaseerd op het gegeven dat mensen zelf verantwoordelijk zijn voor hun daden, ze moeten daar rekenschap van afleggen. Ook hier is intentie een sterk medebepalende factor voor een strafmaat. Hier speelt echter een andere notie van objectiviteit. Als de gerichtheid van alle mensen hetzelfde is, ervaren we hetzelfde. Als de gerichtheid van een groep mensen hetzelfde is, ervaren ze hetzelfde. We vinden hier het wereld-spectrum terug, dat we inmiddels herkennen als min of meer gedeelde netwerken van perspectieven.

87 Abductie: Als A leidt tot B, en B wordt waargenomen, dan kan afgeleid worden dat A voorafgaand opgetreden is (zie het voorbeeld van de geworpen steen hierboven). Abductie is niet *full proof*, want meer situaties dan A kunnen immers geleid hebben tot B (het raam kan kapot gaan door een aanvliegende vogel).

In een antropocentrische definitie is *objectief* wat er gewoon voor iedereen is⁸⁸⁺⁸⁹ in de gedeelde wereld. *Subjectief* is dan wat er niet voor iedereen is, en dat daarom bij een deel van ons hoort en bij een ander deel niet. Dit spoort in zekere zin met het onderscheid tussen mentaal en materieel, meningen en feiten. Maar niet helemaal: kangoeroes waren objectief voor de aboriginals en verzinsels, wellicht geruchten voor de westerse mens, tot diens grootschalige bezoek aan Australië.

Maar in een perspectivische definitie is een dergelijke antropocentrische notie van objectiviteit en subjectiviteit niet oorspronkelijk. Je kunt niet ervaren zonder gerichtheid en gerichtheid is een vorm van subjectiviteit. Wat wel kan, is dat je bepaalde vormen van gerichtheid deelt met vele andere 'bewustzijn'. En juist daar, in de intersubjectiviteit, ontstaat de ervaringsnotie van een gedeelde wereld. En ook de notie van een mentale wereld, want die vormt de rest. Beide vinden hun wortel achter de beide einders van het wereldspectrum.

Beschouwen

Soms ben je een stukje van de wereld aan het beschouwen. Als je dat beschouwen iets meer uitdiept wordt het zelfs analyseren. En soms zijn we interactief onderdeel van een stukje van de wereld, bijvoorbeeld als je een voetbalwedstrijd speelt; althans, dat ervaart dan een toeschouwer. 'Beschouwen' suggereert dat je iets kunt ervaren, zonder dat je invloed uitoefent op wat je ervaart. Je staat buiten wat je beschouwt. De gehele klassieke wetenschap is hierop gebaseerd.

Ik heb hierboven al uiteengezet dat die onafhankelijkheid van beschouwer en beschouwde merkwaardig is vanuit het perspectiefbegrip. Je construeert immers zelf wat je beschouwt, het is een perspectievenwolk. Het is echter onmiskenbaar zo, dat als ik stilletjes vanachter een boom naar een voetbalwedstrijd kijk, ik het verloop van deze wedstrijd niet beïnvloed. Dat doe ik als lid van een luidruchtige supportersschare wel en als speler zelfs direct; ten minste als ik mijn dag heb.

88 Zie ook Rorty, *Science or Solidarity*.

89 In een lossere definitie vatten we hier ook onder wat we in principe zouden kunnen ervaren (hier is de natuurwetenschap – en in principe iedere wetenschap – op gebaseerd: op reproduceerbare en traceerbare wijzen van ervaren. Ik controleer de wet $V = I \cdot R$ (spanning is gelijk aan stroom maal weerstand) immers niet iedere keer voordat ik er gebruik van maak.

De ervaring ‘beschouwen’ kan sociaal gedefinieerd worden als iets ervaren dat ook door anderen ervaren zou kunnen worden, zonder dat dit voor de ervaringen van die anderen merkbare consequenties heeft. Een solipsistische definitie (slechts jij bent aanwezig in een kamer) definieert beschouwen als iets ervaren op een dergelijke wijze dat het je volgende mogelijke ervaringen van het beschouwde niet beïnvloedt. Kijk naar een appel en je kunt er nog steeds alles mee als voorheen. Bijt in een appel en die hap kun je niet nog eens nemen.

Bij het aanbieden van een appel met een hap eruit aan een ander is zowel sociaal als solipsistisch geen sprake meer van beschouwen. Perspectivisch maakt het overigens niet uit of de ervaringen voor jezelf op een later moment of door een ander op een later moment veranderen. De essentie van beschouwen is, dat een latere ervaring niet door een eerdere wordt beïnvloed, onafhankelijk van de vraag wie de beschouwer is⁹⁰.

Objectief en subjectief

Twee dominante vormen van beschouwen geven al sinds mensenheugenis aanleiding tot heftige discussies. Dat zijn objectief en subjectief beschouwen. De wetenschap legt wijze van beschouwen en – in geval van natuurwetenschappen – onderwerp van beschouwen zoveel als mogelijk vast, het liefst in een gethermostatiseerd waterbadje. Het maakt dan niet meer uit wie er beschouwt, zo is de gedachte, de ervaringen zijn hetzelfde. (Dat er vaak vele jaren van training aan vooraf gaan, om die eendere observaties te kunnen doen, wordt voor het gemak maar vergeten).

Maar kijk naar een jonge crimineel en mensen zien iets heel anders. De zwaarte van de misdaad, daar kunnen we het soms nog wel over eens worden. Maar of de voorgeschiedenis van de crimineel bij het bepalen van de strafmaat ook mee moet spelen en of en hoe er dan correctieve sancties moeten worden opgelegd, dat is weer een heel ander verhaal. Vanuit de definitie van dingen (entiteiten⁹¹) als plukjes perspectief kunnen we dit nu scherp duiden.

90 Feitelijk wordt hier in deze zin de essentie van tijdelijkheid perspectivisch gefundeerd. Een ervaring is, intuïtief gesproken, tijdelijk als hij door eerdere en latere ervaringen verandert. De ultieme perspectivische consequentie hiervan is dat een perspectief tijdelijk is als het uit eerdere perspectieven voortkomt en weer verdwijnt. Zolang de verlopende perspectieven er geen invloed op hebben, is het ruimtelijk. Niets is dus puur tijdelijk of puur ruimtelijk, want alles komt voort uit iets anders en is voor zolang als het duurt inert.

91 Ik gebruik het begrip ‘entiteit’ hier voor een (mentaal, fysiek, sociaal, wat dan ook) ding dat we kunnen ervaren in de vorm van een wolkje perspectief.

Voor de een is de crimineel slechts iemand die gestraft moet worden of aan de maatschappij onttrokken (ziet u het plukje perspectief voor u?). Voor de ander is ook zijn voorgeschiedenis onderdeel van dit plukje perspectief en zijn resocialisering. Dat zien we weliswaar allemaal niet sensorisch, maar maakt wel mede onze beschouwing uit.

Net als bij de ijssalon kun je een entiteit terugbrengen tot een pluk perspectief die we delen, tot iets waar we het over eens zijn. Dat is er dan ook nog als je er zelf niet meer bent. Dat noemen we dan objectief. De wortel van het begrip 'reductionisme' ligt hier bloot in termen van perspectief: wat je reduceert is perspectief. In termen van de filosofie van de praktijk: reductionisme werkt vaak goed bij delen van het netwerk die we delen (een cirkelredenering is dan het resultaat!).

We kunnen een entiteit ook laten uitdijen tot op het punt waar geen twee mensen het meer delen. Het meest verstrekkende en tot de verbeelding sprekende voorbeeld is hier wellicht een heel mensenleven in al zijn finesses (ieder mensenleven is een geheel eigen netwerk van perspectief, een in zijn geheel unieke ervaring).

Objectief en subjectief hebben in hun wortel niet zozeer te maken met 'eigen aan de beschouwer' (subjectief; intern; mentaal) en 'eigen aan het beschouwde' (objectief; extern; materieel), want deze twee noties bestaan niet fundamenteel; ze zijn niet oorspronkelijk in termen van de filosofie van de praktijk. Objectief is: we delen deze ervaringen en wie we er ook bij halen, zij zullen ze naar verwachting ook delen. En subjectief is: we verschillen van mening over deze ervaringen (en als we er meer mensen bij halen verwachten we niet dat dit veel beter wordt).

Zouden we oneindig veel perspectieven kunnen ervaren, dan zouden – theoretisch gesproken – perspectievennetwerken meer en meer op elkaar kunnen gaan lijken en werd de wereld meer en meer objectief⁹². We zouden de gedachten van elkaar kunnen kennen. Het leven zou zijn pluriformiteit – het pluriforme handelen volgens Arendt⁹³ – verliezen. Het spreekwoord luidt niet voor niets 'alles weten is alles vergeven'.

Maar zoveel ervaren we niet, sterker nog: oneindige ervaring is een concept dat de filosofie van de praktijk in zijn grondslagen helemaal niet kent. We

92 Uit de aanname dat er een *Ding an sich* is volgt dat dit ten principale voor ieder bewustzijn ervaarbaar is. Neem je dit niet als filosofische grondslag aan, dan gaat deze redenering niet op.

93 Hannah Arendt, *Vita Activa*.

worden immers geboren en we gaan weer dood. Het zou – in meer gangbare termen – oneindige tijd en ruimte vereisen, oneindige energie. Onmiskennbaar is het echter zo dat we delen van ons perspectievennetwerk delen; en dat zijn flinke stukken! En zie daar de gedeelde wereld.

En omgekeerd: hoe minder perspectieven we ervaren (afgezet tegen een oneindig potentieel aan ervaringen), des te groter is de kans dat de zich ontwikkelende netwerken van elkaar afwijken. Ze kunnen zelfs solipsistisch langs elkaar heen reiken in de wereld buiten onze ervaring. De wereld is dan volledig subjectief, de notie van een gedeelde wereld verdwijnt zelfs helemaal van het toneel. We hebben dan slechts persoonlijke ervaringen.

Maar zo weinig ervaren we niet. We ervaren als mensen vele particuliere perspectieven en daar ontstaat onze eigenheid, onze pluriformiteit. En we ervaren als mens ook ruimschoots overlappende ervaringen, de gedeelde wereld ontstaat als vanzelf op het stramien van het zich ontwikkelende perspectief. Met als resultaat ons mensen in de gedeelde wereld, de maatschappij.

Maatschappelijk gezien is vooral de situatie interessant waarin mensen een groot aandeel vergelijkbare ervaringen opdoen. Dan gaan hun netwerken van perspectief op elkaar lijken (in spreektaal: ze delen ervaringen). En zo ontstaat de notie van een sociale groep, met een collectief groepsbewustzijn. In *extremo* doet het zich voor bij *brainwashing*. Daarbij speelt een ethisch probleem: kiezen de betrokkenen er zelf voor? Zijn ze überhaupt in staat te kiezen? In sterke mate gebeurt het ook bij disciplinevorming in een wetenschappelijke opleiding, die sterk leunt op geobjectiveerde wijzen van waarnemingen en laboratoriumomstandigheden. In mildere en slechts zwak georganiseerde vormen verklaart het de vorming van culturele groepen en disciplines. We zien hier op nieuwe fundamenteën het wereldspectrum terug⁹⁴.

Focussen

Je kunt je ergens op focussen, als je nadenkt. Je ergens op kunnen concentreren met rondkijken ervaren we als heel normaal. De interpretatie van dingen

94 Verschillende interpretaties zijn mogelijk. Ik noem er hier al 2. [1]. Universeel bewustzijn ervaart *Das Ding an sich* in de vorm van perspectief. Sommige perspectieven worden door het gehele bewustzijn ervaren, en anderen slechts door één. Zo ontstaat het wereldspectrum uit de noties Universeel bewustzijn, Ervaren, Perspectief en *Das Ding an sich*. [2]. Individuele bewustzijnen ervaren *Das Ding an sich* in de vorm van perspectief. Sommige perspectieven worden door alle individuele bewustzijnen ervaren. Zo ontstaat het wereldspectrum uit de noties Individuele bewustzijnen, Ervaren, Perspectief en *Das Ding an sich*.

en concepten als *netwerken van perspectief* maakt duidelijk dat concentreren met denken en concentreren met kijken eenzelfde onderliggend mechanisme kennen. We concentreren ons in zekere zin op een specifieke deelwolk van perspectieven, wellicht snoeien we die wolk nog wat bij – zoals het voor het vangen van een sinaasappel niet nodig is te kijken waar het kroontje zich bevindt – of verbreden we de focus weer een beetje⁹⁵.

Dat concentreren is nooit absoluut: altijd ervaren we waar we ons op concentreren scherp en dingen eromheen steeds vager. Ons bewustzijn hanteert als het ware een zoomlens: we kunnen ons concentreren op een bibliotheek, een boek, een bladzijde, een zin, een woord. Dit geldt voor denken, kijken, ruiken, horen en voelen: ik kan me bijvoorbeeld concentreren op geluid (als ik in een luide kroeg met iemand praat), net zoals ik me kan concentreren in gedachten of met kijken of met voelen of met proeven. En mijn kleren, als ik ze vaak draag voel ik ze niet meer, het is als onbewust autorijden op de snelweg, ik focus er zo weinig op, dat het er uiteindelijk niet meer is.

Het is allemaal focus in een perspectievenruimte⁹⁶, speciale aandacht in een breder netwerk van perspectief. We zijn ons van de perspectieven die direct aan de focuswolk hangen al een beetje minder scherp bewust en zo neemt het steeds verder af. Hoe ik ook focus, het mechanisme is steeds gelijk. Ik beperk me in een wolk van perspectieven tot een deelgebied.

Kijken, zien en weten

Iets waarnemen doe je in de ‘echte’ wereld. Via sensorische waarneming word je je van deze echte wereld bewust. Fysieke⁹⁷ processen leiden zo tot mentale processen. Althans, zo wil de gangbare theorie. Is dit wel ‘echt’ en ‘fundamenteel’ zo? De notie van een ‘echte’ fysieke buitenwereld, die je via een sensorische tussenstap gaat kennen in een mentaal domein, het is een projectie. Maar het is toch eenvoudig empirisch bewijsbaar dat je bijvoorbeeld je ogen nodig hebt om te zien? Als je de straat oversteekt kijk je goed uit. Doe dat maar eens met je ogen dicht! Dat is toch een keihard bewijs van het gegeven dat er een echte wereld is, die je sensorisch waarneemt en dat je pas dan erover kan denken? Die auto die je niet zag en die je aanrijdt, ook die is echt. Toch

95 Voor een typologie van abstractie- en specificatiemechanismen, zie mijn proefschrift.

96 Die perspectievenruimte ontstaat naarmate je meer perspectieven hebt ervaren, net zoals fysieke ruimtelijkheid ontstaat naarmate je meer fysieke perspectieven hebt ervaren.

97 Fysische, biologische, biochemische, biofysische, ... processen.

denk ik dat deze redenering, hoewel hij als praktische werkhypothese in het dagelijkse leven prima werkt, in al zijn filosofische fundamenteën kraakt. Laat ik proberen uit te leggen waarom. Ik roep eerst in herinnering dat het enorm lastig is de ontwikkeling van perspectievennetwerken (van de wijze waarop het leven ervaren wordt) te schetsen, omdat je dat onherroepelijk moet doen met je huidige identiteit. Het blijven reconstructies, die plaatsvinden vanuit het hier en nu. Je kunt de lagen er niet bewust afpellen en 'vers' terug kijken vanuit het standpunt van toen. Onherroepelijk gebruik je, al terugkijkend, noties (plukjes perspectief) waarover je toen nog niet beschikte. Toch ga ik opnieuw dit hachelijke proces in, want het cruciale punt is evengoed duidelijk te maken. De essentie is dat deze projectie weliswaar een resultaat is van onze verhouding met de wereld, maar niets van doen heeft met hoe wij ons fundamenteel verhouden tot de wereld. De redenering, het 'keiharde empirische bewijs' hierboven, is slechts een overspanning⁹⁸ van de gedeelde perspectievenwolk, de algemene cultuur van mensen die zien. Dat is een hele dominante cultuur, want het betreft verreweg de meeste mensen. Ik merkte reeds eerder op dat je je eigen cultuur vooral ziet in confrontatie met andere culturen⁹⁹.

Als doorsnee mens met het vermogen om dingen te zien (zeggen we vanuit het hier en nu) vorm je je al opgroeiend een beeld van de wereld, waarin 'zien', 'visueel waarnemen' een onherroepelijk en dominant gegeven is. Je huidige wereldbeeld wordt gevormd door een grote wolk van perspectief (uitgangssituatie, activiteit en resulterende situatie), waarin 'kijken' (als activiteit) en visuele indrukken (als uitgangs- en resulterende situaties) vaak voorkomen. Het punt is dit. Je ervaart als ziende mens helemaal geen fasen als eerst het sensorisch zien en daarna pas het begripsmatig zien van bijvoorbeeld een landschap of een naderende fiets! Nee, het landschap en de naderende fiets tonen zich gewoon en direct aan je (als plukken perspectief). Heidegger noemde ook een heel specifiek voorbeeld van dit fenomeen. Hij merkte op dat je geen separate letters hoort als je luistert naar een stem (dat kan alleen iemand die daarop getraind is). Ik herformuleer dit als volgt: je kunt niet anders dan ervaren in termen van betekenissen, in termen van perspectief, geplaatst in een breder netwerk.

Wellicht heb je ooit wel twee fasen onderscheiden, een sensorische en een begripsmatige. Dat lijkt me overigens een rare gedachte, maar het zou best

98 Zie ook de introductie van dit boek.

99 Je wordt wellicht beschouwd als een stevige ketter, als je ertegenin gaat, stel ik hier met enige aarzeling vast.

kunnen, uitsluiten kan ik het althans niet. Het is in wezen niet anders dan leren autorijden of leren lezen. De elementaire stappen waaruit dit bestaat – starten, sturen, schakelen, spiegels kijken – ben je je nog bewust als je dat net aan het leren bent. Maar al gauw automatiseer je meer en meer. Je kunt het beter maar *weet* het steeds slechter, tot op het moment dat je het uitstekend kunt, maar niet meer weet hoe. Wellicht is dit met ‘zien’ ook zo gegaan: je kunt zien; maar weten hoe je ziet, dat is verdwenen en of er ooit een ‘sensorische’ stap in zat is voor ons onbekend.

En dan doe je, als ziende volwassene, je ogen dicht en je loopt de straat op. Je handhaaft dit twee maanden. Mis je nu je visueel-sensorische faciliteiten? Dat is een mogelijke projectie, die overigens voor een oogchirurg uitstekend op zijn plaats is. Maar ik denk dat de volgende interpretatie veel meer op zijn plaats is als generieke verklaring. Je voelt je erg onzeker, omdat je een deel van je ‘reguliere’ perspectievenwolk in zo’n situatie nu missen moet. Je beschikt, als ziende, over vele perspectieven die je vertellen wat te doen bij het zien naderen van een auto. Maar die werken opeens niet meer, die zijn niet meer van toepassing! Je voelt je dus ontwricht, losgesneden van de wereld waarin je voorheen was¹⁰⁰. Tegelijkertijd bouw je allemaal nieuwe perspectieven op. Tactiele en auditieve ervaringen worden veel belangrijker. Je bent nu dus plotseling heel anders gekoppeld met je omgeving dan dat je *gewend* bent. Je ervaring van jezelf-in-de-wereld gebeurt nu via een sterk veranderd perspectievennetwerk. Kortom: je bent gehandicapt... en wordt langzaam maar zeker lid van een andere cultuur.

Op het moment dat je plotseling je gezichtsvermogen verliest, beschik je nog steeds over al de perspectieven die je daarjuist ook nog had. Je weet ook nog hoe je genoot van het zien van de Alpen en hoe je het gezicht van je levenspartner lezen kon. Je kunt er nog steeds mee denken (je mentale visuele indrukken zijn niet weg). Je ervaart alleen geen nieuwe meer ‘in het echt’, dat wil zeggen, je ervaart niet meer wat andere mensen (zienden en vroeger ook jijzelf) ‘zien’ noemen. En dus stoppen je ervaringen op dit vlak, ook al heb je er nog begrip van. De zich ook nog steeds voor jou ontwikkelende stroom van recursief perspectief verandert. Als zodanig wordt jouw particuliere wereld anders. Anders ook dan de particuliere wereld van vrijwel al die andere mensen om je heen, de ‘echte’ wereld, althans de ‘echte’ wereld van de zieners.

100 Er is hier sprake van een zekere analogie met het verliezen van iemand die je lief is, of, een veel kleinschaliger voorbeeld, het wisselen van baan.

Maar stel je nu eens een wereld voor waarin *alle* mensen blind zouden zijn, vanaf hun geboorte. Ze komen ‘ter wereld’. En ze ontwikkelen allemaal hun eigen, bonte, recursieve, complexe, samengestelde perspectief; het perspectief dat hun identiteit vormt. Wordt het gezichtsvermogen nu gemist? Welnee. De nieuwe ‘echte’ wereld, de wereld die al die blinden delen *omvat* de visuele dimensie helemaal niet. Men komt ‘ter wereld’ in een blindenwereld. Het concept ‘visueel waarnemen’, het gezichtsvermogen, het bestaat domweg niet. Het begrip ‘zien’ bestaat helemaal niet.

Ik vat het argument samen. Het is als ziende mensen – of als blinden in een wereld van overwegend zienden – alleszins legitiem en zinvol het concept ‘gezichtsvermogen’, met als onderdeel hiervan het concept ‘sensorische perceptie’ en gerelateerd hieraan een complexe wolk van ander perspectief, te onderscheiden. Maar een (ontisch) *echte* wereld, die visueel bestaat en die er ook zonder ons ervarende mensen uitziet zoals wij hem ervaren, die is er niet. Sensorische perceptie of het nu het gezicht, de smaak, het gehoor, de tastzin of de reuk betreft, is geen filosofisch fundamenteel venster op een echte objectieve wereld. Nee, het is een netwerk van perspectief, een netwerk dat ontwikkeld is en dat het mogelijk maakt als actor om te gaan met wat wij als onze omgeving ervaren en rust op een onbegrepen wereld buiten onze ervaring (vgl. Kants *Ding an sich*).

Het modelbegrip

Het laatste filosofische thema dat ik in perspectief plaats is het modelbegrip¹⁰¹. Dit begrip heb ik bewust tot het laatst bewaard. Ik zal het namelijk verderop gebruiken om door te dringen tot de kern van zelfbewustzijn en omgevingsbewustzijn, de kern van het dualistische *mind-matter* wereldbeeld dat zoveel mensen voor fundamenteel en waar houden.

101 Zie ook Henk Diepenmaat, *Trinity, Model-based support for multi-actor problem solving*, 1997, hoofdstuk 4 en feitelijk het hele proefschrift voor een verhandeling over modellen (beschikbaar via het internet op url <http://dare.uva.nl/en/record/24151>).

Definities

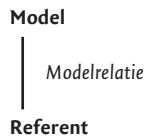
Een eerste en in allerlei varianten voorkomende definitie van het empirisch¹⁰² opgevatte begrip ‘model’ is: *Een model is een abstracte representatie van een afgebakend deel van de werkelijkheid.*

Neem een kleermakerspop. Hij beeldt een lichaam in een bepaalde maat af. Voor heel rijke mensen zelfs een uniek lichaam (die hebben een pop met hun eigen precieze maten). Allerlei details, de kleur haar en de textuur van de huid, gaan verloren, maar de essentie, de maatvoering, blijft exact in stand. Of neem een mathematisch model van de stromingen van de wereldzeeën. Allerlei details van die zeeën gaan verloren, maar de essentie (de stromingen) wordt inzichtelijk gemaakt. *Modelleren* is het maken van die abstracte afbeelding, het model (de paspop of de formules van de stromingen).

Ze lijken heel plausibel, de genoemde definities. Maar dat zijn ze bij nadere beschouwing niet. Om dat te illustreren ga ik nader in op de relatie tussen model en referent, en de begrippen abstractie en representatie.

Modelrelaties

Modellen zijn handig. Als je een paspop gebruikt hoeft je de klant in kwestie niet lastig te vallen met speldenprikken en het gebruik van diens tijd. Als je het zeestromingenmodel hebt hoeft je niet overal te meten. Je kunt simulaties uitvoeren, met je model werken en op deze wijze veel van je referent leren, zonder deze direct te gebruiken¹⁰³. Een model is immers een representatie van de werkelijkheid. Een model verhoudt zich tot een werkelijkheid; de referent van het model. Er is hiermee sprake van een drieluik: een model (afbeelding, representatie), een referent (onderwerp) en hun verhouding (de modelrelatie).

102 Ik beperk me hier tot modellen van niet-formele aard. Empirisch is hier feitelijk geen goed woord voor, want het betreft zowel modellen van materiële zaken als kennismodellen. Logische modellen, die symbolische beschrijvingen betreffen, laat ik nog even buiten beschouwing, maar ik vermoed dat de redenering hier ook niet anders zal zijn.

103 Er zijn vele functies die modellen zo invullen (zie mijn proefschrift voor een integrale beschouwing over modelleren en bladzijde 44 voor een overzicht van generale functies van modellen).

Wat is de aard van de relatie tussen model en referent¹⁰⁴? De modelrelatie heeft ermee van doen dat het model het gemodelleerde aspect (aspecten) van de werkelijkheid goed nadoet, weerspiegelt. Wat betreft die aspecten zijn het model en de referent, althans binnen zekere tolerantiegrenzen, hetzelfde. Dat wordt getoetst door middel van validatie. We controleren of de jurk past en de zeestromingen goed worden gesimuleerd.

In het dagelijkse spraakgebruik benadrukken we slechts het model uit het drieluik en modelleren als het construeren van dit model. De bovenstaande discussie laat zien dat het daar helemaal niet om gaat bij modelleren. Het gaat om model én referent en vooral ook om de correspondentie, de modelrelatie daartussen. De overeenkomst tussen model en referent is de reden van hun relatie, hun gezamenlijke bestaan.

De term correspondentie is al gevallen in het hoofdstuk *Geef mij een plek*. Die correspondentie werd daar vastgesteld door een bewustzijn. En dat is hier niet anders. Een model wordt gemaakt door een intentionele mens (of groep). Maar het drieluik wordt maar mondjesmaat benoemd en die mens komt in bovenstaande eerste definities helemaal niet voor.¹⁰⁵

Abstractie

Een model is een abstractie van een stukje werkelijkheid, zo zegt de definitie. En abstractie helpt dat stukje werkelijkheid beter te begrijpen, te gebruiken en hanteerbaar te maken. Een model is er immers 'om te': om te passen, om te simuleren, om te verkennen, om te doorgronden, kortom: om te gebruiken. Zowel modellen als referenten kunnen daarbij allerlei vormen aannemen (mentaal, materieel, syntactisch/symbolisch, noem maar op). En de aard van de referent zegt maar weinig over de aard van het model. Je kunt bijvoorbeeld materiële modellen van mentale dingen maken, zoals een abstract beeldhouwer doet en andersom.

Abstractie is een erg onbegrepen aspect van het modelbegrip. Abstractie is weglaten, er vanaf halen. Je laat dingen weg van je referent. De kernvraag die hier voor ons ligt is deze: wat haalt een model dan waarvan af? Als een model stukken afhaalt van een referent, dan zou – voor de naïeve beschouwer – een model althans deels van hetzelfde 'materiaal' moeten zijn als de referent. Maar in deze zin is een paspop geen abstractie van een mens. Een paspop is van hout of kunststof, maar er zit geen hout of kunststof in een lichaam.

104 Referent: datgene waarnaar een model verwijst, dat het model modelleert.

105 Zie ook mijn bedenkingen bij de *meaning triangle*.

En een mathematisch model is geen abstractie van de wereldzeeeën. In die wereldzeeeën komt immers geen mathematische formule voor.

In een al iets meer geraffineerde opvatting wordt abstractie daarom opgevat als het hanteren van grovere mazen: je laat detail weg, je concentreert je op de hoofdlijnen. Je kijkt als het ware door je oogharen heen. Dat is al beter op te vatten als iets weglaten, namelijk detail. Je houdt dan de grote lijnen over. Detail weg, grote lijnen scherp naar voren. Hoe dan de wereldzeeeën formules worden, dat blijft overigens nog steeds een groot raadsel.

Dankzij een model zien we de gemodelleerde eigenschappen scherper als eigenschappen van de referent. We zeggen dan dat het model de referent beschrijft met betrekking tot deze eigenschappen. De referent heeft doorgaans meer eigenschappen (complexer perspectief) dan het model en is in deze (absolute) zin met enige goede wil wellicht abstracter te noemen. Maar modellen worden vaak gebruikt om onze kennis van de wereld te vergroten. Aan de ene kant abstraheer je dan, verminder je detail. Aan de andere kant vermeerder je zo juist begrip, kennis.

Je zou er haast overheen lezen, maar er gebeurt hier iets wonderlijks. Als je een model maakt van iets heel complex wat je niet begrijpt, omdat je het niet begrijpt, dan is het raar om dat model een *abstractie* te noemen, als het juist het begrip van en het inzicht in die referent *vergroot*. Stel: je denkt na over een complex fysiek fenomeen en je formuleert in gedachten een model. Is die ‘abstractie’ van de echte wereld dan niet juist een ‘constructie’ in de gedachtenwereld (de kenniswereld)? En moeten die gedachten dan ook al niet in oorsprong aanwezig zijn geweest in je referent? Het betreft immers een model van die referent.

Al werkende aan het model om een referent te leren kennen wordt de notie van abstractie zelfs omgedraaid. We snijden helemaal niets af van de referent of het nu onderdelen of details zijn, welnee, we herkennen juist de perspectieven die we toevoegen aan het model ook scherper in de referent. We gebruiken bijvoorbeeld een formule om stromingen te modelleren en die verfijnen we steeds, totdat we iets hebben dat we goed herkennen in de referent. Het model is dan als een lichtstraal in de duisternis: het verheldert de referent, maar maakt er geen onderdeel van uit.

Wat abstractie (als onderdeel van het modelleerbegrip) dan ook mag zijn, met weglaten heeft het maar gedeeltelijk iets van doen. Er is zeker zoveel voor te zeggen dat het juist ‘kennis’ toevoegt. Abstractie en toevoegen? Ik raak de weg steeds meer kwijt!

Representatie

Het modelbegrip omvat meer dan alleen een model (namelijk referent en modelrelatie) en abstractie is een slecht begrepen proces. Representatie is een derde en wellicht het meest paradoxale facet van de modeldefinitie. Een model *representeert* zijn referent.

Het begrip representatie legt het accent scherp op het gegeven dat een model iets geheel anders is dan zijn referent. Als ik iets doe met een model, gebeurt er niets met zijn referent. Dat is een hele handige eigenschap van modellen: je kunt zo voorkomen dat je uren stil moet staan bij een kleermaker en door kleedingspelden geprikt wordt of dat je overal in iedere vierkante kilometer zee-stromingen moet gaan meten. Ook maakt het nogal uit of je een kernexplosie in een grote stad simuleert met een model of daadwerkelijk uitvoert in de echte wereld. En als we het effect van kinderbijslag op de geboortetontwikkeling modelleren, denken we niet dat een andere instelling van ons model leidt tot ander gedrag in de echte samenleving.

Model en referent zijn dus strikt onafhankelijk van elkaar. Was dat niet zo en zou een verandering van een model simultaan optreden in zijn referent, dan zou het modelbegrip geen enkel nut meer hebben. We zouden zelfs moeite hebben het onderscheid nog te ervaren; het zou verdwijnen. Model en referent zouden samen vallen, unificeren en de modelrelatie daartussen lost als het ware op. Het onderscheid tussen model en referent is juist de *reden* van hun bestaan. Maar deze onafhankelijkheid staat haaks op de modelrelatie, die juist benadrukt dat het model specifieke aspecten van zijn referent *spiegelt*; en hoe nauwkeuriger, hoe liever!

Wat is het nu? Spiegelt het model zijn referent liefst zo exact mogelijk of doet hij dat nu juist ten principale niet?

Het modelbegrip in perspectief

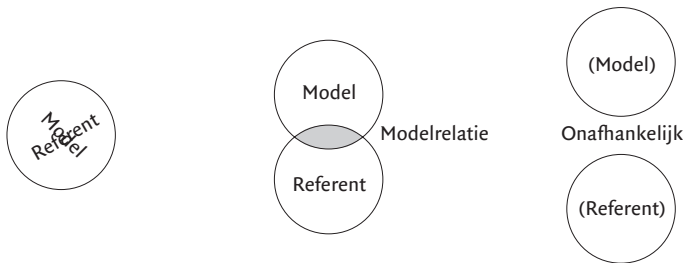
Het bovenstaande is meer dan wat semantische goochelarij. Het modelbegrip is in zijn fundamentele slecht, heel slecht begrepen. Modellen werken, dat wel. Maar wat een model, een referent, een modelrelatie, abstractie of representatie is, dat blijft toch wat mistig. Allerlei barstjes duiken op.

In termen van de filosofie van de praktijk is (of liever *ervaren* we) de referent als een pluk perspectief. Het model, ook dat is een pluk perspectief. Rest nog de modelrelatie te verklaren. Die is indirect, wordt wel eens gezegd, maar dat blijft toch om de hete brij heen draaien. Wat is hetzelfde en wat is anders, daar gaat het om. De overeenkomst is net zo belangrijk als het verschil. In het over-

eenstemmende deel zijn model en referent niet van elkaar te onderscheiden; hierin corresponderen ze. Als je bijvoorbeeld in de spiegel kijkt, dan is het visuele beeld exact hetzelfde, zij het gespiegeld.

Stemmen model en referent *volledig* overeen, dan lost de modelrelatie op en vallen beide noties volledig samen: we houden we slechts één ding over.¹⁰⁶ In het afwijkende deel zijn model en referent juist wel van elkaar te onderscheiden: hier corresponderen ze niet. Gooi verf tegen de spiegel en je wordt zelf niet vies. Prik in de paspop en de schreeuw blijft uit. Het model spiegelt niet alles van zijn referent en omgekeerd.

Hebben ze *niets* meer met elkaar, ook dan lost de modelrelatie op en raken beide noties los van elkaar. Model en referent zijn dan twee volledig los van elkaar staande entiteiten.

Scherp gesteld omvat het modelbegrip het *gehele* perspectievennetwerk van zowel het model als de referent. De modelrelatie is het gezamenlijke¹⁰⁷ deel

¹⁰⁶ Dit is een intrigerende gedachte. Volgens de filosofie van de praktijk zouden er in dDas best vele waarachtige duplicaten kunnen bestaan, maar we zouden ze niet als zodanig kunnen waarnemen, al zouden we *willen*. Dit zet ook de gedachte aan een genus (een categorie, een soort) opnieuw in een scherp daglicht. Alle leden van een soort (alle mensen, maatschappelijke praktijken, gedachte wijnflessen, garenklosjes) zijn hetzelfde in die zaken waarin we ze niet van elkaar kunnen onderscheiden. En in alle andere zaken zijn ze (inderdaad) anders. In perspectief is dat goed te doorzien.

Dit fenomeen verklaart wellicht ook waarom we de wereld om ons heen zonder 'gaten' waarnemen, maar als een aaneengesloten continuüm. Heidegger's befaamde vraag 'Waarom zien we iets, in plaats van niets?' heeft dan als antwoord dat we slechts die zaken als 'echte wereld om ons heen' ervaren waarvan we alle overlap en alle gaten uitgesloten hebben. Het betreft immers de 'echte' wereld, we trekken zijn aanwezigheid op geen enkele manier meer in twijfel. Of, nog scherper gesteld: ervaren correspondeert met 'iets'. Modellen en referenten, overlappingsen of los van elkaar staande dingen bestaan daar niet meer, het perspectief is 'uitgestuiterd'. Totdat een deel van die wereld toch weer heel anders blijkt te zijn dan we voorheen ervoeren.

¹⁰⁷ Niet het 'overlappende' deel, ook al ben je gauw geneigd deze term te hanteren. De essentie is juist dat het gezamenlijke deel zowel onderdeel van de referent is als van het model.

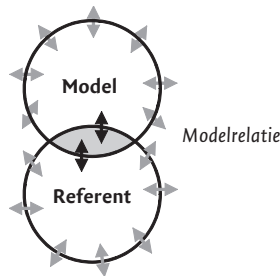
van model en referent. De referent omvat ook ander perspectief dan wat gemodelleerd wordt. Daarom heet het model in het dagelijkse taalgebruik meer abstract te zijn dan de referent (de referent heeft nog andere eigenschappen). Maar omgekeerd geldt dat ook en omvat het model ook ander perspectief dan zijn referent. Een computermodel volg je bijvoorbeeld via een beeldscherm. En de paspop heeft wieltjes om te draaien en is van hout of kunststof.

Modelleren in perspectief

Eerder gaf ik een definitie van modelleren als het maken van een model. Maar dat is een veel te beperkte interpretatie. Hierboven is het modelbegrip in perspectief geplaatst, referent én model en de modelrelatie is benoemd als hun gezamenlijke stuk. Hiermee wordt het nu ook mogelijk modelleren scherper en vollediger te beschrijven.

Modelleren is het werken aan een modelrelatie. Dat kan op twee manieren: je kunt de referent anders interpreteren of je kunt het model veranderen. Deze mogelijkheden kun je natuurlijk ook combineren.

Visueel kan dit voorgesteld worden als het werken aan beide cirkels (beide plukken perspectief) van de voorgaande figuur. Je breidt één van de twee plukken perspectief ergens uit (pijl naar buiten) of je maakt hem juist kleiner (pijl naar binnen). Zo kan ik de paspop van de dame beter laten lijken op het echte lichaam of het echte lichaam gedetailleerder opmeten.

Sommige veranderingen (aan referent of model) hebben als resultaat dat het gedeelde stuk, de modelrelatie, groter of juist kleiner wordt. En deze wijzigingen stellen het modelleren samen.

Bij een overlap is er sprake van een verdubbeling, maar hier juist niet: hier is sprake van delen.

Met deze tweezijdige notie van modelleren gooi ik de notie overboord dat de referent er gewoon is en dat het model de referent op een 'indirecte wijze' modelleert.

Maak je referent of model kleiner en behoud je de volledige modelrelatie, dan is dat vaak hoogst effectief. Ockam's scheermes is een scherp wapen¹⁰⁸. Maar zoals met ieder wapen kun je er ook onherroepbare schade mee aanrichten. Snoei je het drieluik zo ver terug dat slechts de modelrelatie rest, dan worden model en referent één. De 'om te' functie van het model is dan om zeep geholpen.

Zo heeft de dame geen wielmpjes, maar de paspop wel. En laat je de wielmpjes van de paspop weg, dan wordt de manipuleerbaarheid minder. De paspop heeft ook geen pijnsensoren en geen ongeduld, wat bij het afspelden grote voordelen biedt. De simulatie van de inzet van kernwapens kun je op ieder moment voltrekken zonder directe gevolgen in de fysieke en sociale wereld. De dame, aan de andere kant, beweegt met haar baljurk gracieus over de dansvloer: een prachtig beeld. Dat aspect wordt door de paspop weer niet gemodelleerd. Toch kan de kleermaker zich daar maar beter van bewust zijn. Zo ook het feitelijk inzetten van kernwapens, wat verschrikkelijke gevolgen heeft in de fysieke en sociale wereld; deze referent is zo verschrikkelijk veel meer omvattend dan het model.

Nieuwe definities

Samengevat luiden de nieuwe definities als volgt:

Zowel een model als een referent zijn een pluk perspectief. Ze zijn verbonden als model en referent omdat ze een deel van hun perspectief delen. Dat is de modelrelatie. Voor het resterende deel zijn ze anders. Dat maakt de 'om te' functie van het model mogelijk. Hierdoor is het gebruik van model in plaats van referent zinvol. Modelleren is stoeien met deze plukken (referent en model), waardoor referent, model en modelrelatie kunnen veranderen.

Met deze nieuwe definities zijn veel van de onbevredigende en paradoxale aspecten van het modelbegrip verdwenen. Het drieluik dat ten grondslag ligt aan het modelbegrip (model, referent en modelrelatie) staat nu expliciet op

108 Entia non sunt multiplicanda praeter necessitatem: men moet de zijnden (dat wil zeggen gepostuleerde objecten binnen een hypothese) niet zonder noodzaak verveelvoudigen. Het 'scheermes' symboliseert het wegscheren van alles wat onnodig ingewikkeld is, met als doel om bij de eenvoudigste verklaring uit te komen. Ook Einsteins fameuze uitspraak 'A theory should be as simple as possible. But not simpler.' is hier erg op zijn plaats: een theorie is immers in zijn essentie niets anders dan een rijk model van een complexe referent.

de kaart. De grondstof van het gehele drieluik is perspectief en de grenzen kunnen op diverse manieren verschuiven.

Abstractie kan nu daadwerkelijk begrepen worden als weglaten. De modelrelatie laat immers dat deel van het perspectief van de referent weg, dat niet gedeeld wordt met het model. Het model neemt dan specifieke perspectieven van deze referent over, tilt ze als het ware vanuit het andere deel van de referent in het gezamenlijke deel met het model en laat zo de rest weg uit de modelrelatie (abstraheert de rest). Zo is een getekende rechthoek een abstract model van een schilderij als je een tekening maakt van een volledig interieur. Maar als volledige beschrijving van modelleerprocessen schiet het begrip abstractie gewoon tekort. Immers, je maakt die tekening van het interieur bijvoorbeeld omdat je zo snel verschillende alternatieven kunt schetsen. Het model is ook veel meer dan de referent, naast minder. Wat geabstraheerd wordt is perspectief en de modelrelatie is (nu per definitie) geabstraheerd uit de referent.

De nieuwe definities lossen ook de paradox op dat hoewel subjectieve modellen hun objectieve referent zouden *beschrijven*, het modelleren en het modelgebruik vaak juist een beter begrip van de referent oplevert. Zoals dat het geval is bij simulaties van de inzet van een kernwapen of modellen van het verbeteren van onze maatschappij. Wat er in feite gebeurt, is dat je perspectief toevoegt aan je model dat terecht komt in het gezamenlijke deel met je referent.

Ten slotte het paradoxale begrip representatie. Wat is het nu, representeert het model zijn referent liefst zo exact mogelijk of doet hij dat nu juist ten principale niet? Hoe dieper je graaft naar een antwoord op deze vraag, des te verwarrender het wordt als je de eerste 'naïeve' definities hanteert. Het modelbegrip in perspectief levert hier een geheel nieuw blikveld op. Er wordt helemaal niets *ge-re-presenteerd*, althans niet in termen van perspectief. Een deel van de perspectievenwolk wordt volledig gedeeld, samen bezeten door model en referent. En de resterende delen van model en referent zijn juist anders. In termen van perspectief dus geen representatie.

Maar een model spiegelt zijn referent toch? Waar zit hem dan nog dat spiegelen in als de modelrelatie wordt gedeeld en de rest anders is? Het beste voorbeeld om dit nader toe te lichten is wellicht het spiegelbeeld zelf. Stel je staat voor de spiegel en bestudeert je gezicht, er zitten vegen op want je hebt de heg gesnoeid in de zon en het is warm. De vegen zie je in de spiegel, ze zitten op je gezicht. Het gezicht is de referent, de spiegel toont het model. Je kijkt in de spiegel en wast de plekken-met-vegen extra stevig. En wat gebeurt? Zowel spiegelbeeld als je gezicht worden op exact dezelfde wijze schoon. Vanuit

deze visuele optiek valt er geen onderscheid te maken tussen spiegelbeeld en je gezicht en om deze reden zul je spiegelbeeld en gezicht niet als los van elkaar onderscheiden. Vanuit de visuele optiek vallen spiegelbeeld en gezicht samen, twee wordt een, de modelrelatie doet zijn werk.

Is er sprake van een volledige modelrelatie op het visuele vlak? Nee, niet helemaal. Het beeld in de spiegel is gespiegeld, het is immers een spiegelbeeld. Even opletten, anders wast u de verkeerde wang. Voor de rest zijn er nog legio andere verschillen tussen een echt gezicht en het beeld dat u bekijkt. Een echt gezicht kan bijvoorbeeld driedimensionaal betast worden. En op de spiegel kan een vlek zitten die je idee van de staat van je gezicht vertroebelt (je wast, wast nog eens, maar de vlek blijft zitten waar hij zit). En zo zijn er nog oneindig veel verschillen meer. Maar de modelrelatie, die is echt en waarachtig enkelvoudig en niet dubbel.

Wellicht oppert u nu dat het spiegelbeeld zich toch echt op een andere plek bevindt dan uw echte gezicht. Dat klopt. Maar de modelrelatie betreft niet dit ruimtelijke aspect, hij betreft het dagelijkse visuele aspect. In al zijn pragmatische¹⁰⁹ consequenties is deze visuele modelrelatie enkelvoudig. Als uw gezicht verandert, zal het spiegelbeeld dat ook doen.

Nog een voorbeeld, want de modelrelatie in perspectief zet immers de traditionele notie van modelleren als spiegelen geheel op zijn kop en moet daarom scherp beschreven worden. Stel u voor u bent in een vreemde stad en u heeft een stadsplattegrond of een navigatiesysteem in uw hand. Dat is een model van het echte stratenbeeld en na enig zoeken vindt u uw plek. 'Daar', wijst u met uw vinger. U gebruikt de kaart om het van Gogh museum te vinden (u bent in Amsterdam en een model is er immers 'om te'). Voor een deel spoort uw eigen beeld van 'de werkelijkheid' en het beeld op de kaart en voor een veel groter deel ook niet (u kent de weg immers niet). Handig!

Amsterdam bevalt uitstekend, u gaat er zelfs wonen en u leert het stratenplan langzaam uit uw hoofd, u verinnerlijkt het uiteindelijk helemaal. De stadsplattegrond en uw eigen beeld, ze overlappen volledig, nee ze worden hetzelfde. En u vergeet überhaupt dat u de kaart nog heeft, hij is overbodig geworden... tot dat de deurbel gaat en iemand anders u vraagt waar het Rijksmuseum is, om de Nachtwacht te bekijken.

Een analoge redenering geldt voor alle andere modelrelaties. Of het nu de simulatie van het ontploffen van een atoombom of een complex maatschap-

109 Ik had hier ook kunnen schrijven: in al zijn perspectivische consequenties, je ervaart immers in deze filosofie alleen perspectief.

pelijk model van ontwikkelingen richting duurzaamheid betreft. De modelrelatie is gedeeld, voor de rest zijn model en referent anders.

Deze noties hebben we eerder gezien bij het onderscheid tussen de mentale en de fysieke wereld. Tussen denken en handelen. De jonge hond die aan komt stuiven of de gedachte eraan. Het denken aan het sinaasappelpersen in de ochtend en het waarnemen ervan (althans de desastreuze resultaten). Terugziend kunnen we nu vaststellen dat ook daar sprake was van modellen, referenten en modelrelaties.

Op dat moment werd benadrukt dat het gedachte en het werkelijke voor een deel overlapt. En dat is precies wat ook aan de hand is bij een modelrelatie (ook al is overlappen strikt genomen een foute term, een dubbeltelling). Een model is een pluk perspectief en zo ook zijn referent. En datgene, de pluk perspectief die ze delen, constitueert de modelrelatie. Datgene waarin ze niet overlappen maakt juist het verschil.

In het geval van de hond stelden we ons voor hoe hij in de toekomst aan zou komen rennen, in het geval van de spiegel of het sinaasappelpersen ontstaat de afbeelding simultaan in de tijd (het denken op de bovenverdieping, in bed, verliep simultaan met het persen van de sinaasappels beneden, in de keuken). We kunnen zo ook een afbeelding (een reconstructie) maken van iets wat in het verleden gebeurde of op iets anticiperen.

Heden

Verleden, heden, toekomst, van evaluatie (achteraf) via beschrijvingen en monitoring (simultaan) tot visies en scenario's (vooruitkijkend), voor het modelbegrip maakt het allemaal niks uit. Met dit cruciale verschil, dat we de referent weliswaar op allerlei tijdstippen en episoden op de tijdslijn kunnen positioneren, maar het feitelijke modelleren (als werkwoord, als intentionele variant van ervaren) altijd en noodzakelijkerwijs in het heden doen. Tijdelijkheid, de notie van gesitueerdheid in de tijd, ontstaat bij de gratie van het modelbegrip en de modelleur ervaart immer vanuit een heden.

Optrekkend stof

Ik nader hier het einde van het hoofdstuk *Filosofische noties in perspectief*. En zoals beloofd ben ik stevig tekeer gegaan en heb ik veel stof doen opwaaien. Van allerlei als basaal veronderstelde noties heb ik willen aantonen dat ze helemaal niet basaal zijn: onze fysieke, onze mentale, onze sociale wereld. Het onderscheid tussen dingen en gedachten, denken en doen, geest en

lichaam. Tijd en ruimte. Situaties en veranderingen. Objectiviteit en subjectiviteit. Model en referent. Ze zijn filosofisch niet oorspronkelijk, althans niet volgens de filosofie van de praktijk. Ze ontstaan op, ze emergeren uit het zich immer ontwikkelende weefsel van perspectief.

Nu het stof langzaam optrekt hier aan het einde van dit hoofdstuk is het weer hoog tijd voor enige relativering. Willen we verbeteren, dan is het immers wel zaak een herkenbare wereld over te houden en het is niet mijn bedoeling al deze filosofische noties, die waarachtig wel hun waarde in de praktijk bewezen hebben, bij het grof vuil te zetten.

Ze zijn niet fundamenteel, niet oorspronkelijk, maar hebben wel zeker hun pragmatische waarde, ze zijn niet voor niets ontstaan. Ze kregen hun betekenis gedurende het leren, het ervaren, op het zich ontwikkelende stramien van perspectief. Ze zijn handig, ze zijn pragmatisch, ze zijn 'om te'. Vergelijk het met de situatie waarin u behoefte heeft aan een houten tuinhokje en er ligt er een voor u, kant en klaar getimmerd uit mooie planken. Dan gebruikt u dat hokje toch? Als het niet past, dan pas wordt het tijd weer acht te slaan op de samenstellende planken; er moet er misschien eentje af. En zo is het met de filosofische noties ook. Werken ze, gebruik ze dan. Werken ze niet, verdiep je in perspectief.

Voor datgene waarvoor ze geschikt zijn, hebben deze termen dus zeker hun waarde. (Een prachtige tautologie.) Maar op basis van perspectief kunnen nu de vele rafels uit het hoofdstuk *Barst* vermeden worden.

Een wereldbeeld, een maatschappij gebaseerd op perspectief is beter in zijn fundamenteen te begrijpen, robuuster, zo zal ik betogen in de volgende hoofdstukken. En dat maakt het mogelijk een maatschappelijke ethiek en pragmatiek te ontwikkelen, in deel twee en drie van deze serie. Maar nu eerst over tot het leven zelf.

Leven

NON FUI, FUI, NON SUM, NON CURO.

Grafschrift uit Pompeii ¹¹⁰

Leef je filosofie

Het leven. Kun je het leven beschrijven, als je er zelf als levend wezen onderdeel van uit maakt? Het lijkt de ultieme Gödeliaanse verwarring. Een spijker slaat zichzelf toch ook niet in een plank? Toch denk ik dat ik een heel eind kan komen¹¹¹.

Ik schilder het leven in perspectief. Het meest omvattende perspectief is het leven zelf: je bent er (nog) niet, je leeft, je bent er niet (meer). En alle recursieve details waaruit dat leven bestaat, de penseelstroken, het is opnieuw niets anders dan perspectief. Ik zal het perspectivische modelbegrip en het bijbehorende modellerproces, zoals uiteengezet in de voorgaande paragrafen (niet de naïeve pendanten!), daarbij gebruiken als basis.

Dat klinkt allemaal wellicht wat technisch. Maar het is op geen enkele manier mijn intentie het leven in al zijn volheid en veelzijdigheid plat te slaan tot zoiets banaals en beperkts als ‘een zich ontwikkelende wolk perspectief’ of ‘een model’. Het is eerder omgekeerd: ik zie het zich immer ontwikkelende recursieve perspectief en modelleren als enorm rijke noties, zo rijk als het leven zelf. Het leven zelf ontstaat op het zich immer ontwikkelende weefsel van perspectief.

Filosofie moet diepe, wezenlijke vragen beantwoorden en je raken in je hart. Een boek is maar een boek en in de strijd tussen begrijpelijk overdragen en mensen daadwerkelijk raken is schrijven maar een zwak wapen. Misschien is voor u op dit moment de afstand tussen het perspectiefbegrip (dit boek) en

110 ‘Eens was ik er niet, toen was ik er, nu ben ik er niet meer, het zal me een zorg zijn!’

111 Het toverwoord is hier ‘beschrijven’, maar let op: zelfs beschrijven is niets anders dan een (zij het wat reflectieve) vorm van leven!

uw eigen leven, als mens in deze gedeelde wereld, nog te groot en kunt u de brug nog niet slaan. Maar een filosofie, wil deze hout snijden, moet je uiteindelijk kunnen leven, zo is mijn diepste overtuiging.

Hieronder zal ik daarom via twee routes toelichten hoe de filosofie van de maatschappelijke praktijk zich verhoudt tot, nee, zich vereenzelvigd met het hart van het leven zelf.

De eerste route is een wel heel erg persoonlijke. Ik beschrijf in de paragraaf *Leven op het scherpst van de snede* een aantal van mijn levenservaringen. Ze hebben me toentertijd direct en zonder enige distantie geraakt, een aantal als de meest prachtige sprankelende momenten en een aantal als een reeks van nauwelijks te bevatten en incasseren mokerslagen.

De spiegelende en beperkende werking van het naïeve modelbegrip, de denkende afstandelijkheid van de kenner, de wetenschappelijke afstandelijkheid van de beschouwer, daar blijven deze ervaringen ver van weg. Als ik het herlees grijpt het me nog steeds enorm aan. Deze specifieke ervaringen hebben mijn wezen, mijn begrip van het leven, de maatschappelijke praktijk en deze filosofie zo enorm verdiept, dat ik het wellicht niet eens kan overdragen. Maar ik doe de poging evengoed. Ik heb de filosofie geleefd (en daarbij echt niet aan filosofie gedacht). Het is aan u om, als u dat wenst, ook zelf de brug te slaan. Dan zal ik, na een kort intermezzo, de tweede route inslaan. Die is comfortabeler, prettiger, veiliger, maar ook minder doorleefd. Ik neem in de paragraaf *Leven als modelleren* die reflectieve distantie wel in, en beschrijf hoe het leven zélf, het als pluriforme mensen samenleven in deze gedeelde wereld, begrepen kan worden als modelleren in perspectief. Daarbij definieer ik ook het begrip bewustzijn, zoals beloofd, zo scherp als mogelijk.

Het benaderen van leven – en dus ook samenleven in een gedeelde wereld – als een expliciet en bewust modelleerproces biedt instrumentele hulp bij het stimuleren van maatschappelijk bewustzijn en het ontwikkelen van maatschappelijk perspectief. Dit hoofdstuk levert daarom tevens een belangrijke opstap voor delen 2, 3 en 4 van de serie *Samenleving in perspectief*: Ethiek, Pragmatiek en het Werkboek.

Leven op het scherpst van de snede

Opmaat

Ik ken vele mensen met bijzondere ervaringen. Soms zijn die ervaringen heel mooi, soms ook verschrikkelijk. Ze horen erbij, ze vormen een mensenleven. Ze maken mensen kwetsbaar, sterk, bijzonder.

Vindt u onderstaande woorden, die cruciale momenten uit mijn persoonlijke leven beschrijven, hier niet op hun plaats, zijn ze u te privé of juist te banaal, vindt u het bizar dat ik de zaken zo ervaren heb als dat ik ze ervaren heb, vindt u dat ik deze ervaringen niet gebruiken mag, het zij zo. Maar dit boek is mede een neerslag van delen van mijn leven tot dusverre. Dit hele boek had nooit deze vorm aangenomen als het onderstaande niet gebeurd was, alle academische en professionele vorming die er mede aan ten grondslag ligt ten spijt. Daarom horen onderstaande woorden hier thuis.

Een verhaal van een gezin

Ik heb haar in 1981 ontmoet, in de kelders van Diogenes, een studentenvereniging in Nijmegen. Zoals bij velen was het moment van ontmoeten bijzonder. We zijn beiden niet extreem romantisch van aard, maar we raakten elkaar erg diep. We hebben samen prachtige en ellendige momenten meegemaakt (en dat gebeurt nog steeds). Wij twee samen.

Het denken over een gezin, het begint en is net zo uniek als het opgaan van de zon, maar wat is het bijzonder. Zij was daar eerder mee bezig dan ik (opnieuw, nauwelijks speciaal). Maar langzaam aan wordt de gedachte 'een kind' steeds omvangrijker, het krijgt steeds meer facetten en aspecten. Dat is althans hoe ik het ervaren heb. Het paste niet in ons leven, een kind, twee jonge, drukke professionals, dus daar hebben we nog wel even bij stil gestaan. Het paste zelfs helemaal niet, de ratio zei: *niet doen*. Maar we wilden het toch, de ratio werd opzij gedrukt door het gevoel. Het kind was al lang daar in onze gedachten. En wij tweetjes, we werden langzaam maar zeker een nog hechter team rond deze gedachte, het was ons kind, ongeconcipieerd maar voor ons evengoed een feit. We waren al een klein beetje meer dan twee.

Ze was zwanger. Toch ook een verrassing, dat je kinderen krijgen kunt weet je pas echt zeker als ze eraan komen. Jongen, meisje, ik wist het niet, interesseerde me ook niet.

We wandelden in het Zeister bos naar een heideveld en hebben elkaar daar, bij een zandheuvel, beloofd samen te zorgen voor dat prille kind. (Een script

voor een larmoyante film als ik het zo lees. Ik twijfel soms: moet ik dit wel opschrijven? Maar het was oprecht en gemeend, het kwam uit ons hart.)

Een golf van activiteiten. Ik moet nog steeds lachen om de spanning omdat de badkamer misschien niet op tijd af zou komen (nu zou ik zo'n baby gewoon in een grote emmer wassen). Jong, groen, tikje gespannen maar vooral vastberaden en van goede wil waren we, samen één.

Een prachtige baby kwam ter wereld (nu ja, in onze wereld). Ik was wat verbaasd, om te rijden moet je een rijbewijs hebben, voor het omhakken van een sparretje heb je in ons land een kapvergunning nodig, zelfs voor een dakkapel is een vergunning vereist (die dan overigens geweigerd wordt in onnavolgbaar proza)¹¹², maar een kind, dat krijg je zo uit het ziekenhuis mee. Geen cursus, nog niet eens een bijsluiters, grinnikte ik nog. Wij, we waren drie.

Nog een kind diende zich aan. Opnieuw hebben we elkaar beloofd naar uiterste vermogen ervoor te zorgen, op dezelfde plek in het Zeister bos, oudste zoonterbij. Je kunt de toekomst wel zeker bepalen, ook al is het maar ten dele, namelijk door te beloven (en te vergeven), Hannah Arendt heeft er prachtige woorden over geschreven.

Om één of andere reden dacht ik dat het ongeveer hetzelfde zou gaan als bij de eerste, dat er een soort duplicaat zou komen, maar niets was minder waar. Een stuitligging, maar hij draaide zich een paar uur voor de bevalling vanzelf om (hij is nog steeds een beetje *last minute* met belangrijke dingen). Een prachtige jongen kwam ter wereld, althans, in onze wereld, waar een broertje van twee jaar hem met een boterham met pindakaas opwachtte (hij zou immers wel honger hebben). Wij, we waren vier.

Het leven lachte ons toe, we waren sterk, de wereld lag aan onze voeten, we waren in *control*. Zoveel dingen ook naast ons gezin, voor haar, voor mij, woe-keren met tijd, maar opnieuw, in welk jong gezin speelt dat nu niet?

Opnieuw zwanger. Dezelfde voornemens, dezelfde belofte op dezelfde plaats. Het kreeg al iets vertrouwds. We werden langzaam meer dan vier.

Maar er kenterde iets, er sloop een kleine schaduw in ons prachtige, krachtige gezinnetje. Ze had meteen al buikpijn, niet echt ernstig, zo werd ons bezwo-ren. Ons derde baby'tje, ongeboren en wel, veranderde van een bron van plezier en anticipatie toch ook een beetje in een bron van gezamenlijke zorg.

Op een zeker moment kwam ze eerder thuis uit het buitenland, van een congres, ziek, pijn. Een tranentrekkende film ontrolde zich, een film van een aan-

112 Voor de buitenlandse lezers: dit is geen satire, dit is allemaal echt waar.

tal maanden met een moeder en haar ongeboren baby in de hoofdrol. Met dit verschil dat het ernst was. Ik zal u vele aspecten besparen, maar een aantal indringende beelden zal ik ook met u delen.

Als je naar iemand kijkt die zoveel pijn lijdt dat ze haar vingers letterlijk kapot bijt, tot bloedens toe, dan realiseer je je haarscherp dat je samen een ellendige tijd kunt doormaken, dat je samen de zorg om een baby delen kunt, maar dat lichamelijke pijn niet te delen is, die onderga je alleen. Je kunt slechts een washandje aanbieden, moeder en schoonzoon, oma en vader, om op te bijten.

Als een gynaecoloog en een chirurg, de laatste als een soort god in zijn zelf gecreëerde universum, aan het bed van je inmiddels doodzieke zwangere vrouw onenigheid krijgen over 'het te voeren beleid', dan zie je haarscherp waartoe een doorgeslagen disciplinevorming en een overdreven hiërarchisch besef leiden kunnen. Tot tranentrekkende samenwerking en een oh zo belabberd totaalresultaat. Ik denk er nog steeds met afgrijzen aan terug. Samen hebben we – op eieren lopend – geprobeerd er samenhang in te krijgen, zij en ik, maar ja, wat is nu een patiënt, laat staan haar echtgenoot, als het gaat om het belang van de medische disciplines en de status van een ziekenhuis.

Als je dan ervaart dat mensen, ook vele onbekende mensen op andere plaatsen in het land en op deze aarde, steun betuigen en samen bidden voor de jonge moeder en haar kind, dan voel je je opgenomen in een bredere groep, ook al ken je ze niet, je ervaart hun enorme kracht, wat er ook gebeurt. Religie als mensenwerk, daar is zeker wat voor te zeggen. Het is zo'n vervreemdende ervaring, zo'n bizarre paradox, medisch disciplinair positiespel en enorme menselijke gezamenlijkheid, tegen de achtergrond van een doodzieke moeder en haar ongeboren kind.

Als je oudste zoontje van twee bij je op schoot kruipt, je ogen zoekt met zijn betraande oogjes en nuchter vaststelt dat je heel verdrietig bent omdat mama misschien dood gaat, je vastklemmt, niet alleen om steun te zoeken maar ook om het te geven, dan besef je oh zo scherp dat kinderen geen onvolkomen volwassenen zijn. Ze zijn zo enorm compleet en op hun plaats, ze hebben recht op hun eigen vreugdes en hun eigen verdriet (ook als dat veel te groot voor hen is), ze hebben hun eigen wereldjes, op ieder moment van hun leven.

Het ging nog slechter (ik had niet verwacht dat dat kon). We hebben haar letterlijk ontvoerd naar een ander, professioneler ziekenhuis, met hulp van een specialist die zich ontpopte als een waarachtig mens.

Niet te beschrijven, het contrast, de samenhang in de veelheid aan disciplines aldaar, de samenwerking, het bundelen van al die verschillende krachten. De

opluchting, ik wist, als ze het halen is het hier, ze waren op hun plek, ik had mijn best gedaan.

Met al hun kennis en kunde stonden ook deze topspecialisten aan het eind, ze moesten samen improviseren en dat hebben ze gedaan. Het was zo ontzettend grofstoffelijk, zo capabel en tegelijkertijd ook zo mooi. (Leven en dood, het hangt af van samenhang en samenwerking. Gebrek aan samenhang waar dat niet wenselijk en onnodig is, het is een grof schandaal.)

Ze werd continu onder narcose gehouden. Het gepomp en getik van al de apparaten, de vele slangetjes, het werd vreemd vertrouwd. Het leven wordt, al deze techniek ten spijt, als een diamant met maar een paar glasheldere facetten als het zo enorm terug wordt gebracht tot zijn essentie.

Ikzelf, niet in het brandpunt maar wel in de frontlinie, had vele onvermoede reservoirs van energie aangeboord en opgebruikt. Op mijn kille kale kamertje direct bij de *intensive care* maakte een verpleegkundige me vriendelijk duidelijk dat ik nu echt moest slapen, als ik om zou vallen met mijn hoofd tegen de muur zou de zaak alleen maar slechter worden, ik moest op alles voorbereid zijn, er ook zijn voor mijn kinderen. (Zo helder als ik mezelf voelde was ik klaarblijkelijk in haar ogen niet.) Ik was vlak in de buurt, zou het mis gaan, ze zou me meteen wekken. Slapen? Ik zou oprecht niet weten hoe, ik was de slaap voorbij. Ze gaf me een slaappil, werkte niet, nog een sterkere erbij en ik ging om.

Er werd aan me geschud, dezelfde verpleegkundige, ze keek me aan met een hele mooie blik. Er was een kindje doodgeboren, of ik het wilde zien. (Die blik, daar heb ik nog vaak aan terug gedacht. De *intensive care* van een groot ziekenhuis is een vergaarbak van doffe menselijke ellende en zicht op nieuw leven, alle uitersten kom je er tegen. Maar haar blik leerde me dat je – in welke professie dan ook – nooit hoeft af te stompen.)

Ik liep naar haar bed toe, in een apart kamertje op de *intensive care*, aan haar voeten stond een klein stalen schaalte met een doekje erin en daarop ons derde zoontje. Klein, kwetsbaar, bleek, maar ook dapper op een of andere manier. Het kindje dat er eerst nog niet was, toen vooral in onze gesprekken leefde, waar we samen blij en aansluitend steeds bezorgder over waren. De zorg, die steeds groter werd, ook het leven van haar ging omvatten. Steeds meer mensen betrok. Het kindje, eerst een idee, later een wens, toen een groeiende realiteit voor ons tweeën, een groeiende buik, een echo. Nu lag het daar, als een klein dood mensje, aan de voeten van zijn moeder, zelf onder narcose, oh zo broos, zo fragiel. Al die potentie, weg.

Ik realiseerde me haarscherp dat we, eerst onderweg naar een mooi en krachtig gezinnetje van vijf, nu hard onderweg waren naar een gezinnetje van drie, een vader met twee jonge zoontjes. Alle signalen stonden op rood, alle alarmen gingen af, zo indringend als toen heb ik dat nog nooit ervaren. Ik voelde me als een stofje in de sterrenwind, opgepakt en neergesmeten en nog eens en nog eens.

Maar ik voelde me ook vreemd weerbaar, vermetel, gebonden aan en geborgen door onze gezamenlijke belofte. De angst viel weg, op dat moment. Wat de nabije toekomst ook in petto zou hebben, ik zou er zijn voor mijn zoontjes. Wat ik kon doen zou ik doen, sterrenwind of niet, daarin waren we samen.

Afscheid nemen van ons kindje, daar aan haar bed, aan haar voeten, dat was wat me te doen stond. Ik heb eerst nog heel bewust geprobeerd samen afscheid te nemen, maar het ging niet, ik concentreerde me, probeerde het nog eens, maar het bleek onmogelijk.

Ik was hallucinerend helder, het flitste door me heen. Het kindje, daar voor mij in het bakje en aan haar voeten, het was steeds van ons samen geweest. Het was er in ons bewustzijn. Natuurlijk, een man en een vrouw ervaren dat ook anders, maar het was ons kindje, van ons samen, de hele eerst mooie, maar al snel verschrikkelijke, barre weg lang. Ik keek naar haar. Afscheid nemen met haar, dat ging niet. Daarin waren we niet samen. Wat je samen opbouwt, daarvan kun je niet alleen afscheid nemen, hoe hard je dat ook probeert. Zou ze het redden, dan zou haar eerste bewuste moment van pijn om zijn dood nog komen. Ik heb zelf afscheid genomen, ook *namens* haar, juist ook *namens* haar, zij kon het immers niet.

Ik plakte een mooie foto van onze twee kinderen op de operatielamp boven haar bed, goed in beeld voor haar, voor als ze ook maar even bij zou komen. En ze kwam bij, na zo'n 8 dagen, ernstig gehavend, leeg en ze heeft lang gehuild. En ze heeft gevochten en ze heeft het gehaald.

Het pad dat ze aansluitend gelopen heeft, om te worden wie ze nu weer is, daaraan kan ik slechts in diepe bewondering terugdenken. En afscheid nemen, dat hebben we ook nog samen gedaan. We hebben hem alsnog een naam gegeven.

Terugblik

Het is nu al weer een aantal jaren geleden en de kracht van die ervaringen, de existentie die je dan ervaart, hij slijt weer, andere ervaringen eisen steeds meer ruimte. De tijd doet zijn werk (zeggen we dan), dat moet ook, het leven gaat verder.

Maar de ervaringen staan in mijn bewustzijn gegrift, zijn integraal onderdeel van mijn identiteit. Het ontstaan van een baby, eerst als gevoel, gedachten, daarna ook 'echt', het groeien en slinken van een gezinnetje, de barre en mooie kleine maatschappelijke praktijkjes in de gezondheidszorg, de eigenheid van een kleuter als compleet mensje, het gedeelde bewustzijn van twee ouders als niet te delen habitat van hun baby, de overweldigende sterrenwind van buiten en de vermetele eigen wil daartegenover, ook tegen beter weten in.

Misschien vindt u het overdreven. Misschien kunt u zelf de brug tussen het leven en de filosofie van de praktijk nog steeds maar lastig slaan. Maar ik heb de filosofie toen daadwerkelijk geleefd. Zonder enige distantie. Ook in mijn meest existentiële levenservaringen ervoer ik perspectief¹¹³.

Intermezzo: schaalsprongen

Het verhaal hierboven schetst geluk en leed op een kleine schaal. Op de kleine schaal wordt het leven immers het meest intens ervaren. Maar wereldverbeteren gaat juist ook over het verminderen van leed, het vermeerderen van geluk op *alle* schalen, van klein tot groot.

Op de een of andere manier vervlakt de menselijke intensiteit en betrokkenheid bij het nemen van afstand. Kijk van een steeds grotere afstand naar de wereld, de maatschappij en je voelt het gebeuren. De helikopterview wordt ook overschat. Kijk je naar arme Afrikanen als een grote amorfe groep, dan verdwijnt de intensiteit. En neem je nog meer afstand, dan zie je uiteindelijk een blauwe bol die draait in de ruimte.

Je raakt de grip kwijt, zo lijkt het wel. Van een bewust én betrokken mens verander je onverbiddelijk in een afstandelijke beschouwer, als je de mogelijkheden tot intentionele verbetering niet ziet.

En toch bestaat die wereld bij de gratie van al die miljarden individuen die hun eigen, intense levens leiden. Grootschalige maatschappelijke praktijken ontwikkelen zich, emergeren, groeien uit die individuele levens in samenhang. Er gaat geen menselijk plan, geen blauwdruk aan vooraf. Dat moet iets heel wezenlijks, iets heel dieps zeggen over hun veranderbaarheid.

113 Het lijkt me waarschijnlijk dat mijn beeld in de loop der jaren ook steeds verder ontwikkeld is. Ook mijn geheugen bestaat immers niet uit uienringen. Maar ik herinner mij haarscherp de bliksemflitsen van inzicht die ik toen heb ondergaan.

Natuurlijk, je kunt oorlog voeren om een ongewenste dominante maatschappelijke praktijk te vernietigen (en dat doen mensen ook). Ook dat hoort bij het spectrum van ingrijpen. Maar wel op de allerlaatste plaats. De pragmatische kernvraag is dan: hebben we echt alles geprobeerd om dat niet te hoeven doen? Zijn er niet andere mogelijkheden om ook krachtige maatschappelijke praktijken te veranderen, mogelijkheden die veel meer aansluiten bij de wijze waarop maatschappelijke praktijken ontstaan?

‘De gezondheidszorg kan echt goedkoper en efficiënter’, lees ik zonet in de ochtendkrant. Het is bij uitstek een voorbeeld van unilateraal denken. Dat is niet de essentie. De essentie is dat je het systeem op *verschillende* niveaus van abstractie doorziet. Dat je het systeem ijkt op de *needs* van *alle* betrokken partijen, die in de helikopter en die op aarde. En dan met name de meest direct, de meest intens betrokkenen. Juist ook politici en leiders zouden zich hier veel meer bewust van moeten zijn.

De helikopterview, hoog van boven, is nodig maar heeft zijn beperkingen. Je kunt alleen maar kijken en vroeg of laat raakt de brandstof op. De kracht van de helikopter zit hem juist erin dat hij ook verticaal kan bewegen, zijn blikveld kan veranderen als een zoomlens en kan landen. Het gaat om helikopter-*vermogen*, niet om helikopterview.

Leven als modelleren

Het grootste en het kleinste perspectief

Het meest wonderlijke en grootse perspectief omvat het leven zelf: je bent er (nog) niet; je leeft; je bent er niet (meer). Dat is bijzonder: de flux van perspectief lijkt te stagneren op deze schaal, juister is te stellen dat statica en dynamica volledig samenvallen. Dat klopt ook wel: leven is het ultieme proces (u leeft), maar ook de ultieme situatie (u leeft). En de kleinste perspectieven zijn de kleinste ervaringen die je in je leven nog bewust als separaat opdoet (ze verdwijnen in het onderbewuste, ook daar verdwijnen statica en dynamica).

Definitie van bewustzijn

Maar wat is dan dat raadselachtige bewustzijn? Dat meest intrigerende aspect van het leven? De sleutel tot de oplossing van het raadsel is dit: alles dat erva-

ren wordt is perspectief. Dus ook bewustzijn, een bewustzijn, het is niets anders dan perspectief.¹¹⁴

Bewustzijn is in zijn eenvoudigste vorm een bredere, omvattende wolk van perspectief (een context), met daarbinnen een focus op een specifiek, mogelijk heel klein wolkje perspectief¹¹⁵. Je kunt ze niet los van elkaar zien, context en focus, het is zoals een vader een kind behoeft, een model een referent, een subject een object (en omgekeerd).

Focus en context. Een voorbeeld. Ik ben me op dit moment bewust van mijn aanwezigheid in mijn kantoor. Dat staat in de tuin, aan de bosrand in Zeist. 'Mijn aanwezigheid in het kantoor' is de focus, de specifieke entiteit waar ik me bewust van ben. Die focus is welbepaald: ik zit op mijn rode stoel (stoel, wolkje perspectief), vijf meter van het raam (zit op stoel, *loop vijf passen*, ben bij raam), de muziek schalt uit de luidsprekers, een glas rode wijn staat voor me. 'Mijn aanwezigheid in het kantoor', de focus, het is een wolkje perspectief (complex genoeg dat wolkje, overigens, daar niet van).

Dat wolkje 'mijn aanwezigheid in het kantoor' is een focus in een veel breder omspannend net van perspectief. En dat nu is mijn bewustzijn, zich bewust van mijn aanwezigheid in mijn kantoor. Het kantoor staat achter mijn huis in Zeist, niet ver van Utrecht. Als ik zodadelijk opsta en naar mijn huis loop, vind ik daar een immer enthousiaste Berner Sennenhond (nee, dat moet ik anders formuleren, hij vindt mij en niet zo voorzichtig). Vaak ligt hij ook hier aan mijn voeten in mijn kantoor, dan is hij juist weer onderdeel van de focus. Ik zit in mijn kantoor om mijn boek te schrijven, om aan mijn levensdoelen tegemoet te komen, omdat ik dat op een of andere manier moet. Mijn kantoor, van waaruit ik ook mijn brood verdien. Het zijn maar een paar flarden van het netwerk dat zich bevindt om die focuswolk heen.

Als ik me bewust ben van mijn aanwezigheid in het kantoor onderscheid ik dus twee wolken van perspectief, de een als kader (ik die me bewust is van), de ander als kern (datgene waar ik me bewust van ben).

Nog een voorbeeld. De aanslag op de Twin Towers. Die aanslag, vliegtuigen, rook, menselijk leed (de focus), die waren we ons scherp bewust. Maar velen van ons waren zich ook bewust van de bredere implicaties daarvan. De grens in bevattingvermogen die verlegd werd. De nieuwe *frontier* die gelegd was in

114 Slechts op het niveau van 'alles' snijdt het syllogisme hout.

115 Zoals de modelrelatie het ervaren perspectief scheidt in een object- en een subjectwolk. precies zo functioneert het onderscheid tussen een bewustzijn en datgene waarvan het zich bewust is. En ook hier is er sprake van een grensgebied.

terrorisme. Het ontbreken van sociale moraliteit bij de plegers. De onbezonnen omgang van ons westerlingen met andere culturen. De ongemakkelijke positie van de vele mensen die zich niet gerepresenteerd voelden door deze aanslag. Een ontzettend complex netwerk van perspectief werd in een slag ervaren (de context).

Bewustzijn is de context van een focus. De focus is dan hetgeen dat ingekaderd wordt door de context. Dit eenvoudige tweeledige beeld is eenvoudig generaliseerbaar naar meerdere niveaus van bewustzijn. Zo ben ik, als ik een kop koffie zet in mijn kantoor, gefocust op apparaat, kop en koffie, maar met mijn bewustzijn weet ik me ook in mijn kantoor.

De mens en de wereld als emergente eigenschappen

Alles is perspectief. Alles ontwikkelt zich in perspectief. Alles emergeert, rijst op uit de wolk van perspectief. De ultieme consequentie daarvan is dit: ook de mens, de wereld, de maatschappelijke praktijk, ze emergeren op het zich immer ontwikkelende recursieve weefsel van perspectief.

Het als pluriforme mensen samen leven in onze gedeelde wereld, het ontwikkelt zich in perspectief.

Het lijkt op het eerste gezicht te bizar voor woorden. De mens, de wereld, ze zijn er toch gewoon? De mens is toch de maat van alle dingen? Wil ik nu ook nog de laatste vaste grond onder onze voeten wegslaan? Ben ik nu helemaal de weg kwijt? Maar kijk nog eens om u heen. Dat mens en wereld steeds worden, emergeren, in plaats van star daar te zijn ligt zo enorm voor de hand, dat we het nauwelijks kunnen zien.

De baby wordt geboren en ontwikkelt zichzelf, ontwikkelt een beeld van de omgeving, koppelt zichzelf aan zijn omgeving, vormt de noties van een sociale, mentale en fysieke wereld en wordt zo langzaamaan een mens-in-de-wereld (ik heb het al beschreven). Je kinderen (en je hond en de politici die je representeren) groeien, ontwikkelen, koppelen aan hun eigen werelden, die je maar ten dele deelt met hen. Je zelfbeeld, je beeld van je omgeving, je beeld van jezelf in je maatschappelijke praktijk ontwikkelt zich in de tijd. Kijk ook hoe je eerst lid wordt van een groep, door geboorte, woonplaats, inschrijving voor een opleiding, een arbeidscontract of een lidmaatschap en dan ook één wordt met die groep.

We ervaren het leven vanuit het nu. Maar de mens, de wereld, ons naïeve beeld van mens in de wereld is niet, het is *geworden*. (En het wordt continu!) De notie

dat mens en wereld, met alle sociale groepen daarin, op al die schaalniveaus, er niet gewoon zijn maar letterlijk steeds ontstaan is juist helemaal niet raar. We staan erbij terwijl het overal om ons heen gebeurt, het gebeurt in onszelf.

Leren is een veel te smalle term voor dit proces, waarin we onszelf en de anderen en onze gedeelde wereld construeren. We trekken onszelf, pluriforme mensen in een gedeelde wereld, continu uit het onbegrepen moeras dat we nog niet ervaren, we boetsen, we modelleren onszelf en de wereld uit, in perspectief. We neigen er hardnekkig naar ons duale wereldbeeld, het eindproduct van ons leven tot dan toe, te hanteren als starre maat voor het maatschappelijke samenlevingsproces, een proces van jewelste waarin telkens vele nieuwe mensen en nieuwe werelden ontstaan. Geen wonder dat we dan de emergentie van ons zelfbeeld, ons wereldbeeld, ons begrip van maatschappelijke praktijken niet meer zien. Ultieme projectie, ik zei het al eerder.

Pluriformiteit maar dan anders

Nu is ook de essentie van de menselijke pluriformiteit te begrijpen vanuit zijn fundamenteën. Als we medemensen zien, groepen of individuen, zien we ze allereerst als medemensen. We gaan er voetstoots vanuit dat ze verwant zijn aan ons, op vele manieren. En ze verschillen daarnaast ook nog, zoals de bakker verschilt van de politicus, zoals de allochtoon verschilt van de autochtoon, zoals de buurvrouw verschilt van uzelf. En als we een medemens of een andere culturele groep tegenkomen waarvan we oprecht vinden dat ze onmenselijke dingen doen? Neem een seriemoordenaar of een psychopaat of een cultuur die kinderoffers brengt als een extreem voorbeeld. De verwantschap wordt dan wel dunnetjes. We zijn gewend vanuit het starre nu menselijke pluriformiteit te zien als de marginale afwijking van waarin we hetzelfde zijn.

Door de mens, de wereld als emergente eigenschappen te beschouwen zien we nu ook een radicaal andere interpretatie. De ultieme pluriformiteit van de wandelende perspectievenwolk is de norm; de gedeelde basis van ons pluriforme mensen in een gedeelde wereld drijft daar bovenop. Opnieuw werpen we een diepe blik op de veranderbaarheid van onze maatschappij. Niet het omgaan met starre pluriformiteit is de kern, maar het emergeren, laten arrangeren, het laten groeien van nieuwe vormen van menselijke verwantschap.

Zelfbewustzijn en omgevingsbewustzijn

Het bewustzijn is als een school haringen in een zee. Het beweegt, splitst zich en komt weer bijeen, richt zich steeds anders, wordt groter en weer kleiner,

is dicht en gecondenseerd en dan weer wijds en open. In zijn grootste vorm heeft het besef van het gehele perspectievennetwerk (de school haringen is gedistribueerd over de gehele zee). Ik noem deze situatie voor het gemak het integrale bewustzijn. Het integrale bewustzijn ervaart ons-in-de-wereld.

Richt het bewustzijn zich naar de rechter zijde van het wereldspectrum, dan ervaart het een notie van een wereld die zich opdringt, confronterend, een objectieve wereld die van buiten komt, als een bron van initiatief. Althans die doemt daar aan de grens van het bewustzijn steeds weer opnieuw op. Zodra we ons ervan bewust zijn, is er sprake van interpretatie. Wat die wereld is zonder onze interpretaties, we kunnen het niet ervaren. Het is het befaamde *das Ding an sich* (dDas), het ding zonder onze waarneming, te onderscheiden van *das Ding für sich* (dDfs), het ding zoals wij het waarnemen. Het bewustzijn neemt hier de vorm aan van een basaal omgevingsbewustzijn. Het omgevingsbewustzijn modelleert en ervaart wat daar opdoemt als een wolk van perspectief. De omgeving wordt door een omgevingsbewustzijn ervaren als perspectief.

En kijkt het bewustzijn naar de andere (linker)zijde, dan ervaart het uiteindelijk een subjectieve notie van er zelf zijn als individu¹¹⁶ of als groep¹¹⁷. Het bewustzijn neemt hier de vorm aan van een basaal zelfbewustzijn. Dat zelfbewustzijn treedt naar buiten, wordt als het ware steeds zelfbewuster, het creëert, modelleert ook hier al ervarend een wolk van perspectief. Jezelf (of je groep, al meer naar rechts) wordt door een zelfbewustzijn ervaren als perspectief.

We hebben nu een zelfbewustzijn (een deel van het integrale bewustzijn bekijkt een zelf) en een omgevingsbewustzijn (een deel van het integrale bewustzijn bekijkt een omgeving van buiten). Ze zijn in hoge mate symmetrisch. Beiden ervaren perspectief. Beiden zijn modellen; ze groeien als het ware vanuit een van de eindjes van het wereldspectrum naar binnen.

Beiden kennen ook hun eigen bron van initiatief. Het zelfbewustzijn is bij uitstek onderhavig aan wat wij – als mens inmiddels – benoemen als onze vrije wil. De ene keer willen we dit, de andere keer willen we dat en we kunnen kiezen, ook dat is wil. Deze subjectieve variabiliteit is de pendant van het

116 Ook sub-individuele actoren zijn mogelijk. Als ik twijfel tussen twee opties maak ik van beiden immers een beeld, ik heb dan twee deelidentiteiten.

117 Welke groep dan ook: een gezin, de medewerkers van een bedrijf, de mondiale psychologen, de westerse mens, vrouwen, het maakt niet uit.

objectieve gegeven dat de omgeving buiten ons zich iedere keer op andere wijzen confronterend toont.

De vrije wil en de dynamische omgeving, het zijn manifestaties van de dynamiek vanuit de eindjes van het wereldspectrum. Zelfbewustzijn treedt de omgeving tegemoet, het interpreteert, het extrapoleert, het experimenteert, het modelleert, het anticipeert. De omgeving komt van buiten af naar binnen, hij confronteert.

Een spectrum van menselijk bewustzijn

Het leven draait om het handhaven van correspondentie tussen beide zijden van het wereldcentrum. Inmiddels bevinden zich daar aan de zijkanten een zelfbewustzijn (links) en een omgevingsbewustzijn (rechts).

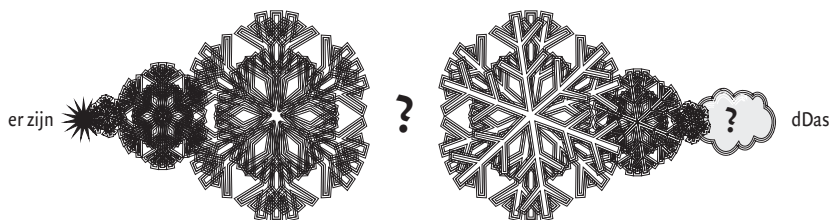
Het integrale bewustzijn schildert, modelleert met bedachtzame en woeste stroken en strookjes en veegt ze weer weg. Stilzitten is er niet bij, want de eindjes van het spectrum hebben zo hun eigen agenda's. Zowel het zelfbewustzijn als het omgevingsbewustzijn is aan verandering onderhevig, de een ervaart vrije wil, de ander ervaart veranderingen in de omgeving en de brug moet geslagen worden. Het leven vereist correspondentie. Ook allerlei andere noties van bewustzijn (zoals groepsbewustzijn, strategisch bewustzijn, maatschappelijk bewustzijn) ontstaan bij het slaan van deze brug, ik kom er nog op terug. Binnen het integrale bewustzijn kunnen zo verschillende categorieën onderscheiden worden.

En bijna terloops ontstaan zo hier de noties van mens, wereld en mens-in-de-wereld. Filosofisch gesproken constitueert het integrale bewustzijn ons-in-de-wereld. Het integrale bewustzijn ervaart met zijn zelfbewuste deel (links) een 'zelf' (als individu of groep) en met zijn omgevingsbewuste deel (rechts) een confronterende omgeving. Het zijn beiden (mens én wereld) emergenties, die ontstaan op het groeiende en bewegende weefsel van perspectief.

Dat handhaven van correspondentie, daarin maak je als mens alle ervaringen, emoties en gevoelens mee die bij een mensenleven horen. Op je meest ellendige momenten, als alles waar je om geeft bedreigd wordt, ervaar je de grootste kloof tussen omgeving en jezelf, weet je jezelf en de wereld om je heen niet meer te verbinden, ben je totaal ontheemd. Op je meest euforische momenten surf je als een geweldenaar op de dynamische golf die de steeds veranderende kloof¹¹⁸ gevuld houdt, je bepaalt hem zelfs en je blijft met verbijsterende eenvoud overeenid.

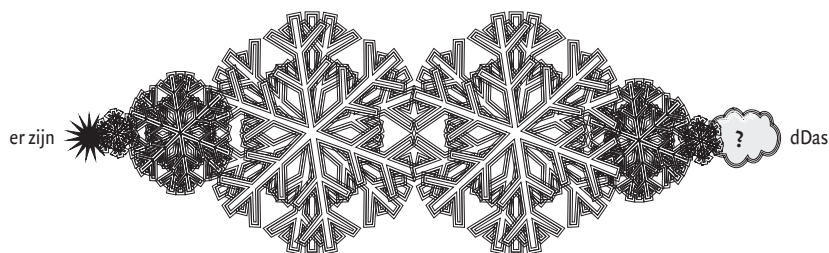
118 Nee, ik denk niet dat je euforisch bent als je geen kloof ervaart in een statische situatie, dat is meer iets van vegeteren, eindeloze verveling.

Als het integrale bewustzijn alleen scherp naar links en naar rechts kijkt is de kans groot dat er van correspondentie niks terecht komt. De wolken perspectief raken elkaar dan helemaal niet. Ze kunnen dan ook niet in samenhang ervaren worden. Als mens-in-de-wereld ervaren we dan niet. Er is sprake van dissociatie, we zijn volledig introvert, als sociale mens zijn we dan dood (zie figuur).

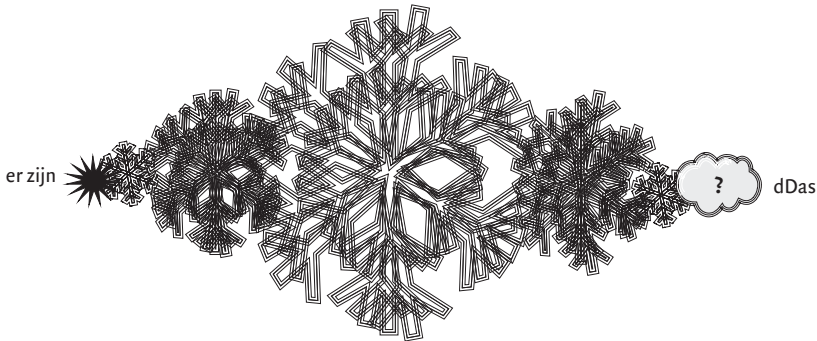
Geen samenhang; als sociale mens zijn we dood

En soms is de relatie er juist wel, maar nog niet zo heel stevig en stabiel. Als een kind dat voor het eerst op de kermis komt of als een mens die in de rouw is. Als een land onverwachts het juk van een totalitair en onderdrukkend systeem afwerpt. Als je je eerste onderneming start. Of als een emigrant in een nieuwe cultuur zijn bestaan moet heruitvinden. Juist dan komen zelfbewustzijn en omgevingsbewustzijn optimaal tot hun recht, ze zijn ieder voor zich optimaal in beeld maar slechts in matige correspondentie. We zijn dan – in opperste concentratie, bewust en reflectief – mens-in-de-wereld (zie figuur).

Gedeeltelijke samenhang; reflectief leven

En soms zijn beide zijden ten nauwste en uiterst stabiel verbonden met elkaar¹¹⁹. Er is dan geen reden voor het integrale bewustzijn om zelfbewustzijn en omgevingsbewustzijn als van elkaar te onderscheiden noties te zien. De mens gaat dan op in de wereld. Als je diep in gedachten verzonken over de snelweg rijdt, doet zich ten aanzien van het rijden precies deze situatie voor:

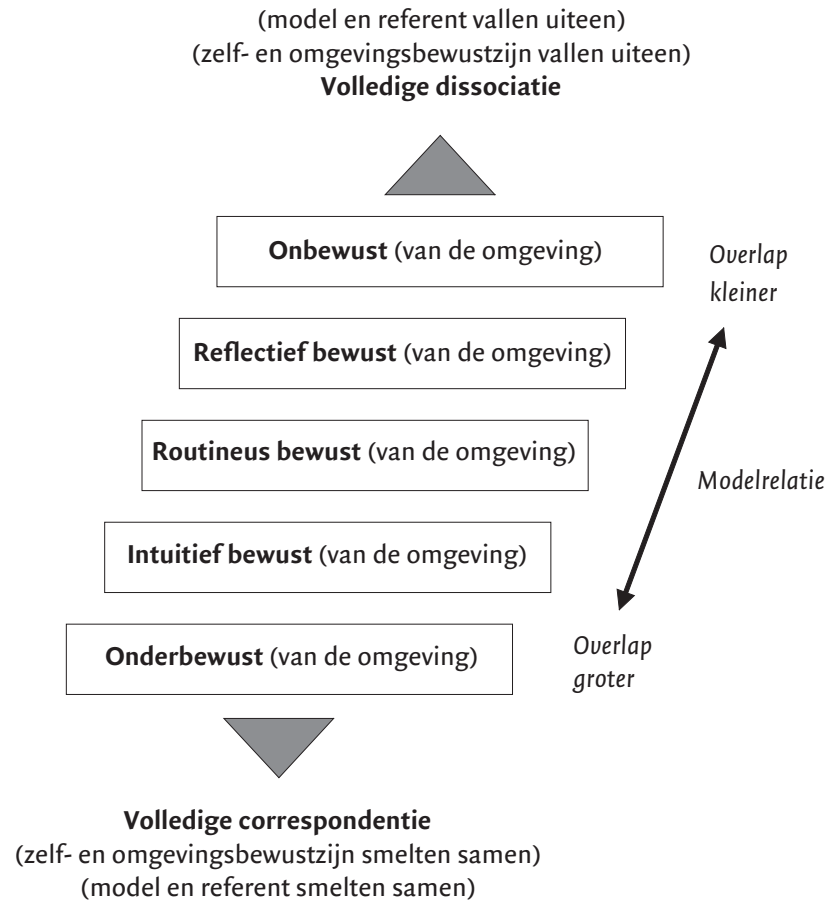

Stabiele samenhang; zelf- en omgevingsbewustzijn gaan in elkaar op

Onderbewust en onbewust zijn

Ook omgekeerd kun je het spectrum eenvoudig begrijpen. Het onderscheid tussen zelf en omgeving, subject en object wordt als vanzelf helder (zie figuur).

¹¹⁹ Deze situatie is wezenlijk anders dan als de kloof zich steeds snel vergroot en dan weer gedicht wordt. Dan ben je in *flow*.

Bij een uiterst stabiele verbinding tussen ‘er zijn’ en de wereld buiten het ervaren (das Ding an sich) ben je als mens (of groep) onderbewust. Onderbewust is de situatie dat een netwerk van perspectief aanwezig en dit gehele netwerk uitstekend gekend en zonder kiertjes is (het geheel is helder verlicht). Het bewustzijn gaat volledig op de automatische piloot. Het is juist het ons uitiem vertrouwde van waaruit de notie van het zelf (ikzelf, wijzelf) ontstaat.

Maar als de verbinding opener wordt, naarmate er ruimte begint te kieren tussen beide zijden (je krijgt ze niet samen in perspectief) neemt het belang van een van elkaar te onderscheiden zelfbewustzijn en omgevingsbewustzijn steeds verder toe. Je wordt van onderbewust steeds bewuster. Van onderbewust ga je zo via intuïtief (er gloort iets maar het is mistig), bewust (geroutineerd) en reflectief (jezelf in je omgeving bekijkend) naar de situatie dat de kloof zo groot wordt dat hij niet meer is te overzien (onbewust).

Bij intuïtief bewust gaat het om een breed bestaand perspectivisch netwerk, maar is het minder goed gekend (de verlichtingsgraad is een beetje minder). Maar we voelen dat we goed zitten en vertrouwen daarop, ook al kunnen we niet exact duiden waarom. Succes is niet verzekerd, maar toch voelen we wat gebeuren moet. Het is het domein van de voetbalspits die schiet, de topschaker die zet. Routineus bewust is de situatie dat we onze directe perspectivische omgeving goed kunnen overzien, er is licht genoeg in de omgeving, we passen echter wel op voor kleine afwijkingen die de verwachte gang kunnen verstoren. Het is als wandelen op een bospad. Bij reflectief bewustzijn kennen we delen van onze directe perspectivische omgeving, maar ervaren ons ook aan de rand en zijn daarom uiterst alert op wat er kan gaan gebeuren in onze directe omgeving. Vergelijk het met schuifelen in een pikdonkere gang: voetje voor voetje gaan we verder, maar we vrezen ieder moment in een diep gat te kunnen vallen. We weten dat we kunnen vallen. We anticiperen confrontatie (maar daarover verderop meer). Daarom zijn al onze zinnen gespannen.

Bij onbewustzijn ten slotte ervaren we niets omdat er geen perspectivisch netwerk te ervaren is. Ons 'zelf' is volledig gedissocieerd van het andere, de omgeving. Zo ervaren we dat ook, als we naar een bewusteloos of overleden iemand kijken. Zijn zelf is afwezig; maar zijn omgeving, dat andere dat noodzakelijkerwijs buiten hem is gaat door. Is de kloof helemaal niet meer te dichten, dan stop je zelfs mens-in-de-wereld te zijn. Maar ook een gebeurtenis om de hoek van de straat, waarvan je geen besef hebt, is een uitstekend voorbeeld.

Zo verandert het bewustzijn van karakter, naarmate de kieren en gaten groter worden. De oorsprong van het particuliere, het zelf, ligt in het onderbewuste. De oorsprong van iets anders (iets 'niet zelf') ligt in het onbewuste.

Heideggers fameuze voorbeeld van de timmerman die opgaat in zijn timmeren (de hamer is terhanden) en daaruit treedt als de steel breekt (de hamer is dan pas voorhanden) kan eenvoudig begrepen worden als een ontwikkeling langs deze lijn. De timmerman gaat dan van onderbewust naar reflectief bewust; de hamer wordt van terhanden voorhanden. De omgeving verandert en confronteert het onderbewuste zelfbewustzijn zo met een nog te overbruggen kloof.

Bewustzijn en entropie

Voor mensen met ook een natuurwetenschappelijke achtergrond dringt zich hier de vergelijking met het entropiebegrip op. In de statistische mechanica

beschrijft de entropie het aantal mogelijke microscopische configuraties¹²⁰ van een systeem. Zoals één dobbelsteen zes configuraties kent en een rijtje van twee dobbelstenen zelfs 36. Ook perspectievennetwerken kennen hun configuraties. (Als ieder geconfigureerd perspectiefje gemiddeld evenveel energie kost, dan spoort entropie zelfs met energie¹²¹.)

Als er nu geen sprake is van kieren in het netwerk (scheuren in de school haringen), hangt het netjes samen (ook al is het gehele netwerk complex), het is stabiel en vrijwel in rust. Dit is de onderbewuste toestand.

Beginnen er kieren te ontstaan, bijvoorbeeld tussen zelf- en omgevingsbewustzijn (de juiste manier van fraseren is feitelijk dat zelf- en omgevingsbewustzijn dan beginnen te emergeren) dan zal het (onder)bewustzijn de brug trachten te slaan, het netwerk herconfigureert, resoneert en oscilleert om de brug te realiseren.

Eerst zijn we ons dat nog maar nauwelijks bewust; we zijn ons intuïtief bewust (bijvoorbeeld zoals we kleren dragen in een normale werksituatie; dat weten we nauwelijks). Worden de kieren en scheuren tussen zelfbewustzijn en omgevingsbewustzijn nog wat groter, dan zal ons bewustzijn steeds grotere inspanningen moeten plegen om de brug te slaan. We worden routineus bewust, dat zijn we bijvoorbeeld als we op een bospad lopen.

Worden de kieren en scheuren nog groter (het bospad wordt erg steil en er is een ravijn naast of collega's wijzen je erop dat je iets niet goed doet of je vrouw heeft buikpijn), dan worden we ons reflectief bewust. We hebben dan een expliciet model van hetgeen waarvan we ons bewust zijn en daar spelen we op allerlei manieren mee (dat gaat grotendeels overigens weer intuïtief en routineus) om het pas te maken. We zijn modelleur! De entropie is hier maximaal.

De kieren kunnen steeds groter worden, tot op het moment dat we nauwelijks nog grip op de situatie hebben. We ervaren extreme stress of grootse verwondering, zoals in een oorlogssituatie of op de *intensive care* of als kind op de kermis. We worden dan teruggeworpen op de meest vertrouwde en basale perspectieven die we kennen. Het gaat om overleven of degenen die je ten diepste lief hebt of je ouders die je zullen helpen. Het integrale bewustzijn

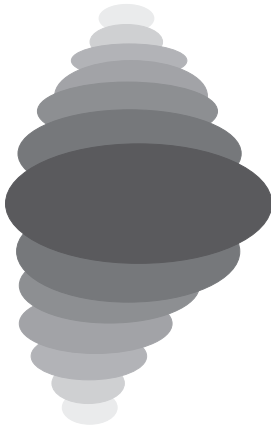
120 Situaties waarin een systeem zich kan bevinden.

121 Zie de structuur-proces-effort relatie op pagina 60 van Henk Diepenmaat (1997), *Trinity, Model-based support for multi-actor problem solving*, beschikbaar via het internet op url <http://dare.uva.nl/en/record/24151>. Ook de formule $E=mc^2$ gaat in wezen uit van een dergelijke vergelijking, maar dan met twee leden in plaats van drie.

doet zijn uiterste best om de brug te slaan, maar het aantal beschikbare configuraties om de brug te slaan neemt domweg af (je verliest met recht de grip, je raakt het initiatief kwijt).

De kloof kan onoverbrugbaar worden. De grip is dan helemaal weg, we zijn nu onbewust geworden (iets dat fundamenteel anders is dan onderbewust; de kloof is volkomen; hier helpt welhaast geen configureren meer aan). Als deze situatie zich ontplooit zoals hierboven beschreven is dat beangstigend. Maar hij doet zich heel vaak voor als normale situatie; ik ben me bijvoorbeeld niet bewust van welke auto's zich nu bewegen op de straat langs het bos voor mijn huis. En als ik 's morgens mijn woning verlaat ben ik me grotendeels onbewust van de exacte gebeurtenissen die zich daar die dag gaan voltrekken.

Bij het slaan van de brug kunnen we zowel ons zelfbewustzijn veranderen (is die situatie die me niet bevalt eigenlijk wel zo onaantrekkelijk?) als ons beeld van de omgeving (hé, dat is geen sperwer, dat is een valk). Doorgaans betreft het een combinatie. Het betreft modelleren in perspectief.

Bewustzijn en entropie

Soorten bewustzijn volgens deze indeling onderscheiden zich dan op grond van entropie. Bij onder- en onbewustzijn is de entropie het kleinst. Het reflectieve bewustzijn is de situatie waarin de entropie het grootst is. De kloof tussen zelf- en omgevingsbewustzijn is dan dusdanig dat vele configuraties de brug kunnen slaan.

Het leven als modelleerproces

Het integrale bewustzijn tracht de brug te slaan tussen de meest basale oorsprong van er zijn en de onbegrepen omgeving buiten onze ervaring. Hierbinnen ontstaat een modelrelatie tussen de mens (als individu of groep) en zijn omgeving. Onder bepaalde omstandigheden (afdoende grote kieren) ontstaan binnen de omvattende modelrelatie namelijk de noties van zelfbewustzijn ter linkerzijde en omgevingsbewustzijn ter rechterzijde. Dat gebeurt als er (morfologisch gesproken) sprake is van een pluk perspectief links, een pluk perspectief rechts en een zekere maar niet volledige overlap daartussen. Met het zelfbewustzijn wordt de notie mens ervaren, met het omgevingsbewustzijn de omgeving. De reflectieve mens leeft bewust.

Het perspectief dat ervaren wordt door het zelfbewustzijn is toegankelijk, het staat letterlijk dicht bij het er zijn, bij jezelf, tot je beschikking. De bekendheid, wendbaarheid, manipuleerbaarheid, aanpasbaarheid, stuurbaarheid van het perspectief dat ervaren wordt door ons zelfbewustzijn, onze private wereld is in onze beleving zo enorm veel groter dan die van ons omgevingsbewustzijn. Ons zelfbewustzijn, we beschikken erover, we richten het vrijelijk naar de omgeving die ons overkomt. We ervaren een vrije wil.

Feitelijk is hier sprake van een tautologie. Juist omdat we het perspectief ter linkerzijde zo goed kennen en gemakkelijk kunnen bespelen is het zelfbewustzijn immers dichterbij. Dit in tegenstelling tot het perspectief ter rechterzijde, dat moeten we steeds construeren vanuit een situatie van confrontatie; de omgeving overkomt ons als mens.

En zo ontstaat precies hier de *gangbare* blik op ons in de wereld, binnen de kaders van het gehele netwerk van perspectief, zoals ervaren door het integrale bewustzijn. De mens die de wereld kent (mentaal) en kan manipuleren (fysiek). De mens die een subjectief model¹²² maakt van een objectieve ruimtelijke wereld, de referent¹²³ buiten hem.

122 Het maakt niet uit of dit model mentaal, mathematisch, logisch, fysiek, of wat dan ook is. Het model is een interpretatie, modelleren is het slaan van de brug, het leggen van de modelrelatie. Wordt er geïnterpreteerd, dan is die interpretatie uiteindelijk een onderdeel van er zijn.

123 Het maakt niet uit of deze referent mentaal, fysiek, sociaal of wat dan ook is. Wordt hij beschouwd als onderwerp van interpretatie, dan wordt hij op dat moment objectief, en is het uiteindelijk een onderdeel van dDas.

Bewustzijn als heden

Wat is verleden, wat is heden en wat toekomst?

De toekomst komt als het ware confronterend op het heden af en het heden laat zichzelf weer achter als verleden. Toekomst slaat via heden om in verleden. Dat is een redenering die opgehangen is aan de confronterende omgeving die steeds op ons af komt. Maar tegelijkertijd vormt het verleden ons beeld van het nu en werpt zijn schaduwen, zijn verwachtingen vooruit in de toekomst. Verleden slaat via heden om in de geanticipeerde toekomst. Dat is een redenering die opgehangen is aan het zelfbewustzijn dat zijn wortels heeft in het verleden en steeds anticiperend vooruitblik¹²⁴.

We kunnen ons bewust zijn van het verleden, het heden of de toekomst. Maar in het heden zijn we ons het meest zelfbewust, waarvan dan ook, dat is een ijzeren wet. Bewustzijn, het ervaren van iets anders, zelf, echt en direct, dat is het heden. Het is het immer voortschrijdende scharnierpunt, de immer opschuivende *frontier* in het perspectievennetwerk dat ons-in-de-wereld vormt, waar we ons geplaatst weten. We zijn gesitueerd in het hier en nu, op basis van en met weet van ons verleden en anticiperen de toekomst. Als onze anticipaties blijken te kloppen, constitueren ze nieuw perspectief (en als ze dat niet doen verwerpen we ze; dat heet, het bleek dan überhaupt geen perspectief). We leven en we leren in perspectief.

Bewustzijn als bias

We kunnen als mens de toekomst slechts begrijpen en tegemoet treden op basis van perspectieven uit het verleden, door flexibele inzet van het perspectievennetwerk dat reeds ervaren is. Dat is een mooi mechanisme. Maar het heeft één belangrijke beperking. We kunnen slechts begrijpen op basis van reeds aanwezig perspectief. En dit nu is de bias, de vooringenomenheid waar we als mens maar nauwelijks uit kunnen stappen. Het vormt immers onze identiteit, het maakt ons mens-in-de-wereld, geeft ons mensen grip op de wereld. Het bewustzijn dat ons plaatst, dat ons richting geeft, het perspectievennetwerk dat ons-in-de-wereld constitueert, dat ons laat leven is daarmee ook onze ultieme vooringenomenheid.

Bewustzijn als gevangenis

Als we – naast de enorme positieve kracht van het bewustzijn – haar negatieve aspecten niet beseffen spijkeren we onze voeten vast, terwijl we het wereld-spectrum moeten dansen. De dingen zijn dan zoals ze zijn en we ervaren ze als niet veranderbaar.

Ik herinner me een indringende presentatie van Frans van der Hoff van Max Havelaar die zijn verhaal vertelde over 25 jaar samenwerking met Mexicaanse koffieboeren. Hij wilde kleine boeren in ontwikkelingslanden een faire prijs geven voor koffiebonen door coöperaties te stichten. Die strijd heeft mensenlevens gekost. Dat is heel wrang. Maar wat bij mij ook is blijven hangen, is dat de betreffende boeren in eerste instantie dachten dat de situatie nu eenmaal was zoals hij was, ze waren arm, onveranderbaar arm, het was voor hen een feit, een gegeven.

Al Gore was in Nederland om zijn film *An Inconvenient Truth* onder de aandacht te brengen. Een indringend en communicatief overdonderend in elkaar gestoken document over de onzekerheden en gevaren van een door mensenhand versterkt broeikas-effect. En de consequenties van een daadwerkelijk optredend rabiaat broeikas-effect zijn erg wrang. Maar wat bij mij vooral is blijven hangen is zijn constatering dat de meeste mensen domweg niet geloven dat we als mensheid bij machte zouden zijn zoiets als een extreem broeikas-effect te veroorzaken. Het past niet in ons bewustzijn. We denken dat we onze aarde niet kunnen veranderen op een dergelijke wijze, op een dergelijke schaal en dus zien we het niet. Zelfs als de voortekenen op zijn minst extreem verontrustend zijn.

Perspectief is zo gezien niet alleen de drager van ons leven, maar ook de wortel van alle stagnatie, alle inflexibiliteit, de wortel van alle dogmatiek. Dat is waar ik op doel, als ik zeg dat we het resultaat van ons leven tot nog toe niet blind moeten gebruiken als absolute norm voor onze toekomst¹²⁵. Want dan leren we niet, dus leven we niet.

De centrale rol van emergentie voor wereldverbeteren

Emergentie is het proces waarin betekenis oprijst in een bewustzijn. We kunnen als mens slechts begrijpen op basis van reeds ervaren perspectief. Het is de basis van ons (over)leven, maar lijkt soms ook een onontkoombare dwangbuis, zoals bij de koffieboeren van Max Havelaar voordat ze zich organiseer-

125 Ik herformuleer hier opnieuw mijn argwaan ten aanzien van een onversneden universalisme en fundamentele dogmatiek.

den. Maar een dwangbuis hoeft het niet te zijn. Wat we immers kunnen doen is precies dit besef diep tot ons door laten dringen, zodat we weten dat datgene wat ons grip geeft, ook onze ultieme bias is. We moeten leven als in een experiment, niet als in een dwangbuis. We moeten ons vizier openen voor een betere toekomst. Ook op grote schaal, juist ook op maatschappelijke schaal. En dat kunnen we met ons reflectieve maatschappelijke bewustzijn. Als we daar maar genoeg van doordrongen zijn kunnen we ruimte maken voor emergentie door ons open te stellen, ons oordelen uit te stellen, ons eerst breder te oriënteren, te leven met verschillende hypothesen, ons daadwerkelijk te verdiepen in anderen en onze samenhang met hen.

Wat we dan feitelijk doen is reflectief werken aan onze eigen identiteit, onze gezamenlijke identiteit, aan ons gezamenlijke bewustzijn, aan ons samenleven in deze gedeelde wereld. We kunnen dan samen werken, samen modelleren aan maatschappelijke perspectief.

We zijn immers niet alleen wie we samen zijn, we worden ook wie we samen worden. Onvermijdelijk. Iedere dag weer opnieuw.

1.c Een filosofie van de maatschappelijke praktijk

Kantelpunt

De centrale vraag van dit boek is: hoe kunnen we als pluriforme mensen sociaal¹²⁶ samenleven in een gedeelde wereld? Dit hoofdstuk vormt een kantelpunt bij de beantwoording van deze vraag.

Alle vastigheid aan flarden

De hoofdstukken tot nu toe vormen welbeschouwd één grote omkering. Vanuit een vrij statische dualistische beschouwing van de maatschappij als mentale mensen in een materiële wereld ben ik stapsgewijs steeds dieper gaan graven. Alles wat er is, welke notie, welke entiteit dan ook, is ook ontstaan en wordt steeds samengesteld uit perspectief¹²⁷.

In de zoektocht naar de basis van alles wat er is eindigde ik zo op paradoxale wijze bij een perspectivische filosofie zonder vaststaande inhoudelijke ankers. Niets waarvan we dachten dat het er gewoon is staat nog fundamenteel overeind. Alle vastigheid lijkt aan flarden. Dat geldt niet alleen voor filosofische noties, dat geldt voor alle noties, alle dingen, zelfs voor de mens en zijn wereld. Ze zijn er niet op voorhand en ze zijn er niet permanent, nee, ze emergeren, ze worden, ze ontstaan. Maar waar vinden we als mens vaste grond onder onze voeten in het perspectivische moeras? Dat moeras waar we zelf uit emergeren?

Wereldverbeteren is een menselijke notie

Ik begon dit boek met een boude bekentenis. Ik ben een wereldverbeteraar! Wellicht was u er nog niet zo van doordrongen, maar ook u bent een wereldverbeteraar. En dat niet alleen omdat u tot aan deze pagina bent gekomen met lezen.

126 Ik laat het aspect sociaal nog even liggen tot in deel 2: Ethiek

127 En omdat dit weefsel van perspectief altijd voortgaat kunnen we het niet ervaren. Wat we ervaren is immers perspectief: situatie; verandering, situatie.

Mensen koesteren allerlei overtuigingen. Ze vinden bijvoorbeeld dat ook hun medemensen, andere levensvormen, een landschap, een ecosysteem, biodiversiteit, toekomstige generaties of wat dan ook, bestaansrecht hebben en dat ze daar mede voor verantwoordelijk zijn. Maar noodzakelijkerwijs vinden ze dat als mens of groep¹²⁸. Vele anderen vinden ook juist van niet of vinden iets anders. Weer anderen zal het een zorg zijn. Die streven hele andere dingen na. De kwestie is glashelder. Ieder mens of iedere groep mag dan zijn eigen verbeternoties bezitten, ontwikkelen en koesteren. Maar *wereldverbeteren* is bij uitstek een *menselijke, intentionele activiteit*. Wij, de mens (als individuen of groepen) willen graag onze wereld verbeteren opdat hij ons, de mens beter past¹²⁹. De mens, een wereldverbeteraar.

Dat wereldverbeteren doen we op kleine schaal, in kleine kring. We bouwen een huis, schilderen een muurtje en gaan relaties aan. Idem op grotere, maatschappelijke schaal. We ontwikkelen zo bijvoorbeeld wereldomspannende maatschappelijke instituties, communicatie- en vervoerssystemen. We richten de Verenigde Naties op en voeren wereldoorlogen.

Kantelen

174

Maar op welke fundamenteen kunnen we nog staan, van welke fundamenteen kunnen we onszelf afzetten als we de wereld, het kleine stukje direct om ons heen of onze integrale maatschappelijke praktijk, willen verbeteren? In welke wereld nemen wij in hemelsnaam onze beslissingen? We lijken verder weg van beantwoording van de centrale vraag van dit boek dan ooit. In de hoofdstukken tot nu toe zocht ik vooral terug en vond ik een zich immer ontwikkelende en herarrangerende wolk van perspectief.

Die wolk moet getemd! Vanaf nu ga ik daarom weer op zoek naar vastigheid, fundamenteen, een plek om te staan voor de mens, de wereldverbeteraar. Ik zal dan in verdere hoofdstukken een nieuw maatschappijbeeld laten oprijzen vanuit de hervonden fundamenteen in de integrale wolk van perspectief. We bevinden ons hier op een kantelpunt van het perspectivisch structuralisme naar de filosofie van de maatschappelijke praktijk.

128 Wellicht wil een fiets ook zélf wel roesten, zou Schopenhauer kunnen beweren. Maar dat is dan een intentionaliteit, dat impliceert een bewustzijn dat niet het onze is.

129 Zie ook Hannah Arendt, *Vita Activa*.

Een fenomenaal conflict

Ik zoek voor de mens weer vaste grond in het perspectivische moeras. En in die zoektocht stuit ik op een fenomenaal filosofisch conflict. Allereerst zal ik in de paragraaf *Twee filosofische oerthema's* de centrale vraag van dit boek filosofisch herformuleren. De twee wellicht meest fundamentele en problematische filosofische thema's blijken er samen in voor te komen. Dat maakt meteen glashelder waarom het zo'n ontzettend lastige vraag is. Ik zal ook de redenen waarom de thema's zo problematisch zijn belichten.

Dan ga ik in de paragraaf *Oplossingen voor de oerthema's* in op de wijze waarop het perspectivisch structuralisme de twee oerkwesties oplost. Dat is eenvoudig. In de hoofdstukken hiervoor zijn de antwoorden al gegeven. Ik schiet hier slechts de bal in het doel.

Apart kan de filosofie van de praktijk dus goed met beide oerthema's uit te voeten. Maar de combinatie van beide oerthema's, dat resulteert in een levensgroot en fundamenteel conflict, zo betoog ik in de paragraaf *De oerthema's op ramkoers*. Dit fundamentele conflict staat beantwoording van de centrale vraag van dit boek op imposante wijze in de weg.

Twee filosofische oerthema's

Al sinds de oude Grieken staan twee oerthema's centraal in het filosofische dispuut. Ze hebben beiden een dualiteit als kern: Wat is de mens en wat is de wereld¹³⁰ en Zijn de dingen of worden ze? Beiden vragen zijn hoogst relevant voor de centrale vraag van dit boek¹³¹. Mens en wereld staan expliciet erin genoemd. Zijn en worden impliciet: de pluriforme mens en de gedeelde wereld zijn er, waar samenleven een worden betreft.

130 De eerste herkennen we als een variant van de mind-matter problematiek.

131 Hoe kunnen we als pluriforme mensen (sociaal) samenleven in een gedeelde wereld?

De centrale vraag kan nu filosofisch scherp geherformuleerd worden als een hybride van deze twee vragen¹³²: Zijn de mens en de wereld of worden zij? De kernvraag voor de wereldverbeteraar combineert, zo blijkt, twee van de lastigste filosofische vragen. De pragmatische constatering dat het zo ontzettend moeilijk is onze wereld te verbeteren vindt hier zijn filosofische wortel.

Maar waarom zijn die twee oerthema's nu zo problematisch? Op allebei ga ik hieronder in.

Wat is de mens, wat is zijn wereld?

Er bestaan vele interpretaties van wat de mens is en wat zijn wereld. Ik noem er een paar:

De mens is de maat van alle dingen, aldus Protagoras. Dat was in de oude Griekse wereld een opzienbarende stelling. Evenals nu was toen de meest voorkomende vooronderstelling dat de wereld er gewoon is. Protagoras verwoordde feilloos als een 'oerfenomenalist' een nauwe afhankelijkheid tussen de mens en zijn wereld.

Met die afhankelijkheid wordt nog steeds op allerlei manieren gestoeid. Mentalisten vinden dat de gedeelde, de materiële omgeving op zijn best een bijproduct van ons denken is. Materialisten en behavioristen stellen daartegenover dat het denken op zijn best een bijproduct van een fysieke wereld is, als het überhaupt al erkend wordt. Dualisten onderkennen mens én wereld als totaal van elkaar verschillende domeinen (de mind-matter problematiek).

Ook ieder tijdsgewricht, iedere plaats en iedere groep genereert zijn eigen definities; ze zijn historisch, geografisch, cultureel en nog op vele andere manieren gegroeid en bepaald¹³³. De prehistorische mens, de middeleeuwse mens, de 17e eeuwse mens, onze tijdgenoten en de mens van de 22e eeuw; bergbewoners en polderlanders; rijken en armen; Islamieten en hedonisten; de bewoners van verschillende wijken van Amsterdam, hun definities (hun interpretaties) van mens en wereld verschillen.

De meningen zijn op zijn zachtst gezegd nogal verdeeld. En dat heeft een diepe oorzaak. Als je de mens en zijn wereld, samen de maatschappij, wil definiëren loop je namelijk tegen een hele fundamentele handicap aan: het is

132 Het ethische aspect van sociaal samenleven laat ik hier nog buiten beschouwing, dat komt aan de orde in deel 2: Ethiek.

133 Zie ook Plessner in Rudiger Safranski's *Heidegger en zijn tijd* en Charles Taylor in *Sources of the Self*.

onmogelijk dit a-historisch te doen. Want wat is immers de bron van pluriformiteit anders dan een andere historiciteit? Dat wordt door universalisten, de zoekers naar eeuwige en vaststaande waarheden¹³⁴, als een groot probleem ervaren. Ga er maar aanstaan, aan het definiëren van mens en wereld! Het betreft met recht een filosofisch oerthema.

Zijn de dingen of worden ze?

Dan de tweede: *zijn de dingen of worden ze?* Voor dingen mag u wat mij betreft van alles lezen, gedachten, stoeptegels, bierbrouwerijen, maatschappelijke deelpraktijken, als het maar ervaren wordt. Ook deze kwestie leidt iedere keer weer tot immense paradoxen, al sinds de oude Grieken. Heraclitus stelde al 2500 jaar geleden dat je niet twee keer in dezelfde rivier kunt treden. 'Panta rhei kai ouden menei': alles stroomt, en niets blijft¹³⁵.

Tijdgenoot Parmenides was het daar grondig mee oneens. Hij stelde dat alle waarnemingen bedrieglijk zijn, omdat ze niet over de onveranderlijke dingen gaan. Die laatste categorie, dat zou echte kennis zijn. Zijn is waar, worden slechts schijn¹³⁶. Ik heb Zeno's verhaal van Achilles en de schildpad al aangehaald om aan te geven hoe zijn en worden enorm in de knoop kunnen raken. Plato trachtte de tegenstelling tussen Heraclitus en Parmenides op te lossen door een universele en bestendige ideeënwereld te onderscheiden van aardse, tijdelijke manifestaties. De idee Paard is te onderscheiden van alle materiele manifestaties van individuele paarden in onze zintuiglijke werkelijkheid¹³⁷. Maar herinnert u zich de ijssalon? En ook een individu als levend en lerend wezen is welbeschouwd een contradictie in termen. Wat is dat individu immers nog als hij verandert waar je bijstaat? Hij is én hij wordt¹³⁸?

134 De notie van een eeuwig woekerend perspectief vooronderstelt niet de positie van een universalist. Ik benoem dit expliciet als een speculatie: ik kan het niet bewijzen, niet ervaren maar de vooronderstelling werkt. Ik beken mij hiermee opnieuw als een pragmatist.

135 Heraclitus, *Spreuken*. Hij zegt overigens ook: 'Inzicht hebben is iets van universele aard.'

136 'Op deze weg zijn vele kentekenen dat wat is niet is ontstaan en onvergankelijk is, uniek, uit één stuk, onwrikbaar en niet te vervolmaken. Het was niet ooit en zal ook niet ooit zijn, daar het nu in zijn geheel bijeen is, één is, aaneengesloten is.' Uit: Parmenides, *Het leerdicht. De kennis van wat is*.

137 Plato, *Over de ziel van de mens*. Plato is de oerdualist, omdat hij hier een fundamenteel onderscheid maakt tussen lichaam en ziel; zichtbaar en onzichtbaar; veranderlijk en onveranderlijk. Een voorondersteld onderscheid waar ik nog veel over zal zeggen. Ook Aristoteles verwierp overigens de zogenaamde Platoonse sfeer al door juist te stellen dat er geen Idee bestaat los van de individuele paarden. Mensen ervaren paarden en zo ontwikkelen ze de essentie van paard in hun menselijke ziel.

138 Dit is een variant van het syllogisme van Aristoteles.

Als klein jongetje van pakweg vijf jaar oud, op vakantie aan het Noordzeestrand, bouwde ik met mijn broer zandkastelen langs de vloedlijn. Grachten, bergen, de geulen lopen vol water. Je past je kasteel aan, eerst kleinschalig, dan grootschalig, berg wordt gracht, gracht wordt weer berg, nog een gang. Wat er verandert en wat hetzelfde blijft, ik had het zelf voor een groot deel in de hand, maar ook het zeewater speelde zijn eigen spel en aan het strand en de zee in hun geheel kon ik weinig veranderen. Ik vond het fascinerend als kind. Dat is nog steeds zo. *Wat verandert er en wat blijft hetzelfde?* Het is een fundamentele vraag die twee zijden van dezelfde medaille betreft, situatie en verandering, zijn en worden, statica en dynamica, ze vormen elkaanders impli- caat¹³⁹.

Je kunt verandering slechts ervaren tegen de coulissen van wat hetzelfde blijft en je kunt situaties slechts ervaren tegen de coulissen van wat verandert. Je kunt in *extremo* slechts ervaren wat verandert¹⁴⁰ en je kunt slechts bewust veranderen wat je ervaart. Maar het probleem is nog veel groter. In de paragraaf *Situaties en veranderingen* liet ik zien dat situaties overgaan in veranderingen en omgekeerd en dat ze zelfs uit elkaar bestaan. Neem tocht, toch echt een moleculair proces, een verandering van de positie van moleculen, maar een situatie als je het raam sluit om tocht te laten verdwijnen. Ook dat is voor onversneden universalisten een onoverkomelijke, niet acceptabele uitkomst. Dat haasje-over fenomeen geldt als je het raam sluit. Het geldt ook voor het verbeteren van onze maatschappij. Wat verandert er en wat blijft hetzelfde. Je kunt de dingen niet absoluut vastslaan, ze lopen dan als fijn zand tussen je vingers door. Zijn of worden, ook deze kwestie is met recht een filosofisch oerthema!

139 Wat iets anders is dan een cirkelredenering!

140 Misschien denkt u hier: maar dat gebergte daar, dat verandert in mijn beleving helemaal niet en ik ervaar het toch echt! Maar dat is weer denken in oude categorieën. Dat gebergte verandert wel degelijk. Het is een enorme pluk perspectief. U ziet het steeds op andere manieren, vanuit andere hoeken en als u er tegenaan rijdt of wandelt, iedere keer is het weer ander perspectief, weer een andere ervaring. En neem eens een geologisch standpunt in, dan ziet u hoe absurd het is te denken dat gebergten niet veranderen. Iets wat er echt, altijd, universeel is, ervaar je niet. Je kunt het slechts vermoeden, erover speculeren, zoals ik doe in dit boek. Dat zit zelfs al expliciet en intrinsiek in de definitie van perspectief.

Oplossingen voor de oerthema's

Voor beide filosofische oerthema's levert de filosofie van de praktijk overrompend eenvoudige oplossingen. Dat komt omdat niet zozeer de oplossingen zélf problematisch zijn, maar de vraagstelling op voorhand al de problemen impliceert. Ik vat de antwoorden, die vraag én oplossing behelzen vanuit deze filosofie hieronder samen, de onderbouwingen vindt u reeds voorafgaand in dit boek.

Oplossing voor de definitie van mens en wereld

A-historische definities van mens en wereld zijn onmogelijk, dat is de fundamentele handicap bij dit filosofische oerthema. In termen van de filosofie van de praktijk is deze handicap eenvoudig te voorzien. Deze filosofie is immers doordrenkt van één centraal gegeven en dat is de onversneden combinatie van historiciteit (reeds ervaren, reeds doorlopen perspectief) en toekomstgerichtheid (anticiperend en confronterend, in samenhang: nog te doorlopen perspectief) van welke notie dan ook die we in het nu ervaren¹⁴¹. De handicap geldt overigens voor definities van *alle* dingen, *alle* begrippen, *alle* noties, *alle* ervaringen, van wijnfles en baby via emoties tot de integrale maatschappelijke praktijk.

En daarom ben ik er ook heel snel mee klaar. Ik wil namelijk helemaal geen a-historische definities van mens en wereld, van maatschappij, van wat dan ook geven. In tegendeel. Ik vind dat een heilloze onderneming. Laat 'universele' noties maar flink problematisch en bestaande definities maar flink historisch zijn. Zo passen definities, begrippen, noties en alle ervaringen steeds optimaal bij het leven van dát moment¹⁴².

Die fundamentele handicap bij het formuleren van universele definities voor mens en wereld, mijn handicap is het niet. Ik loop er luchtigjes omheen. Historiciteit is geen handicap, het resulteert juist in betekenis!

¹⁴¹ Op die combinatie, en dan vooral de toekomstgerichte pendant, kom ik in het boekdeel *Ethiek* overigens nog uitgebreid terug.

¹⁴² Over verwantschap met evolutietheorie, die hier om de hoek komt kijken, in het hoofdstuk *Perspectivisme Vergeleken* meer.

Oplossing voor de kwestie zijn of worden

De oplossing voor de kwestie *zijn of worden* is zo mogelijk nog eenvoudiger. Dát er steeds dingen kunnen zijn of worden heeft zowel te maken met de oorsprong van onszelf als met de onbegrepen wereld om ons heen (das Ding an sich). Maar óf iets is of wordt, situatie of proces is ligt niet buiten ons, maar wordt bepaald door het bewustzijn dat het ding, de notie, wat dan ook ervaart. We ervaren als mensen-in-de-wereld.

Tocht bij een open raam is een proces voor de fysicus en een ongewenste situatie voor de genietster van een glas wijn bij dat open raam. Of iets een situatie of een proces is, hangt af van het perspectief dat op dat moment ervaren wordt. (Zie ook de paragraaf *Situaties en veranderingen* in het hoofdstuk *Filosofische noties in perspectief*.)

Onversneden universalisme

Dit raakt de kern van mijn wantrouwen jegens onversneden universalisme, onversneden dogmatiek, eeuwige waarheden of die waarheden nu wetenschappelijk, religieus of politiek van aard zijn. Ik wil daarbij meteen opmerken dat ik veel respect heb voor omvangrijke deelgebieden van wetenschap, religie en politiek. Het wetenschappelijke zoeken naar robuuste kennis, het hanteren van religieuze ankers voor een mooie maatschappij, het benoemen van politieke grondslagen voor optimaal leefbare maatschappijen, alle drie benoemen ze diepe behoeften aan vastigheid van de menselijke soort, als een soort tegengewicht voor perspectivische chaos.

Maar onversneden universalisme wantrouw ik op drie gronden. Ten eerste is het volgens mij filosofisch-wetenschappelijk niet te bewijzen. Dit boekdeel beschrijft mijn onderbouwing daarvoor: alles wat is, wordt ook. En omdat het *worden* steeds maar verder gaat kan een universeel zijn filosofisch-wetenschappelijk gezien niet onderbouwd worden.

Dat voert wetenschappelijk universalisme af, maar laat nog voldoende ruimte voor religieus en politiek universalisme. Daarvoor gelden mijn tweede en derde argument om van onversneden universalisme af te zien: ethisch gezien kunnen universele waarheden vroeg of laat gaan knellen en pragmatisch gezien is het daarom niet handig ze universeel geldend te verklaren¹⁴³.

Ten aanzien van het ethische argument geldt dat niet op voorhand vaststaat dat ieder universeel dogma ook daadwerkelijk ethisch gaat knellen. Voor alles

143 Voor de oplettende lezer: argumentatie – zo ook logica – is in mijn woordenboek een variant van pragmatiek! Zie ook mijn kritische commentaar bij het syllogisme van Aristoteles.

geldt immers dat de toekomst ook confronterend op ons af komt. Een onbetwiste leerstelling of dogma zou nog eeuwen vanaf nu uitstekende diensten kunnen bewijzen. Maar we kunnen het niet weten. Juist daarom moet, ethisch gesproken, een claim tot onversneden universaliteit niet aangehangen worden. Het impliceert weerstanden tegen aanpassing ervan, zodra dat aan de orde is. De wereldgeschiedenis staat bol van wrange voorbeelden. Maar over Ethiek in deel twee van de serie meer.

Ten aanzien van het pragmatische argument geldt dat dit boek het samenleven in een gedeelde wereld ook vooral beschouwd als een proces 'om te'. De noodzaak van een sterk ethisch of ten minste normatief besef hierbij is evident. Correspondentie in termen van het wereldspectrum moet steeds opnieuw gezocht en gevonden worden. Zodra dogma's serieus weersproken worden is het tijd ze te heroverwegen en ik heb zo mijn twijfels bij handhaving tot na het einde van hun pragmatische houdbaarheidsdatum.

Tijdelijke dogmatiek (pragmatische dogmatiek, in afwezigheid van tegenargumenten) kan overigens geen enkel kwaad, daarom kan ik mij ook goed in de posities van vele politieke, religieuze en wetenschappelijke leiders, ouders/opvoeders en medewerkers van de explosievenopruimingsdienst vinden. En als iemand strikt voor zichzelf sterk hangt aan bepaalde universele principes, mijn zegen heeft hij.

Universele claims van de één, die ook anderen betreffen, daar richt mijn afwijzing zich op. En daarom wil ik mijzelf hier toch tot één persoonlijk dogma bekennen en dat is het verwerpen van universele dogmatiek, daar waar deze zich richt op de maatschappelijke praktijk.

Structuur en betekenis in deze filosofie

Mooi. Problemen opgelost. Dat die oplossingen voor beide filosofische oerthema's zo eenvoudig zijn spreekt me aan. En onversneden universalisme... voor mij liever niet.

Maar toch rijzen er nu ook vragen over het filosofische gehalte van dit boekdeel. De hierboven gegeven antwoorden geven – oppervlakkig beschouwd – wel heel weinig vaste grond onder de voeten. Hiermee rijst een prangende vraag: handelt dit boekdeel wel over filosofie?

Ik haal een treffend ambivalente zin van Thomas Nagel aan, die het probleem duidelijk maakt:

'Philosophy cannot refuge in reduced ambitions. It is after eternal and nonlocal truth, even though we know that is not what we are going to get.'

Wordt die zoektocht naar *eternal and nonlocal truth*, naar universele vaste grond onder de voeten nu zo maar opgegeven? Werp ik door mijn antwoorden het filosofische kind niet met het fenomenologisch-pragmatische badwater weg? Nee, dat is niet het geval. Iedere filosofie kent zijn eigen *eternal and nonlocal truth*¹⁴⁴. Nu ja, *truth*... Iedere filosofie heeft zijn eigen wortels, zijn a-priori basis, zijn vooronderstelde en dus speculatieve fundament. Alles is gedrag, alles is wil, alles is mentaal, alles is materie, alles is water, alles is rede en waarneming, alles is geest, alles is informatie, alles bestaat uit een paar basiselementen, alles beweegt, het zijn voorbeelden van de wortels van andere filosofieën.

De wortel van deze filosofie is eenvoudig dit: alles is perspectief¹⁴⁵. Haar dynamische basis is kort en bondig dat de integrale, woekerende, soms chaotische wolk van perspectief steeds maar doorgaat¹⁴⁶ en het concrete ervaren steeds

144 De termen *eternal* en *nonlocal* zijn volgens de filosofie van dit boek overigens niet eens oorspronkelijk; ook zij emergeren op het weefsel van perspectief.

145 Vind ik nu dat de wortel van deze filosofie, met zijn beeldende manifestatie van vernet perspectief er echt en altijd en a-priori is? Ik moet bekennen van niet. Dat zou ook in flagrante tegenspraak zijn met alles waar deze filosofie voor staat. Iedere a-priori stellingname is immers, zodra hij met waarheid verward wordt, onversneden dogmatiek en u weet inmiddels, daar heb ik een broetje dood aan. Ik heb deze wortel gekozen en zolang als hij werkt, werkt hij. Tot dusverre werkt hij verrassend goed. Op het spectrum van dogmatisch stilstaan en frivoool rondvlinderen zult u mij nooit star aan de dogmatische kant vinden. Bovenstaande woorden van Nagel indachtig en Voltaire ('ik kan uw mening nog zo abject vinden, maar ik zal uw recht verdedigen om die te uiten') dubbel omdraaiend: ik kan mijn filosofie nog zo veelbelovend vinden, ik zal evengoed al mijn krachten inzetten om hem aan flarden te schieten. Want, Nietzsche parafraserend, wat hem niet ten onder brengt maakt hem sterker. En redt hij het niet, is er een betere, dan moet hij maar plaats maken voor die betere, of er ten dele in opgaan. Om het in een *contradictio in terminis* te zeggen: pragmatisme moet je niet half belijden.

De wortel van deze filosofie, het immer voortwoekeren van perspectief, we kunnen het niet eens ervaren, al zouden we willen. Iets dat altijd voortwoekert, en vanuit deze optiek dus niet verandert, laat zich immers per definitie niet vangen in perspectief, dat een basale discrete en rudimentair temporele verandernotie betreft. De wortel van deze filosofie, het is iets waarvan ik aanneem dat het zo zou kunnen zijn. Filosofisch gesproken mag u het van mij best eventjes een dogma noemen. Als u mij er maar niet aan houdt, en steeds luistert naar de tegenargumenten. Met tijdelijke dogma's kan ik goed leven. (Één dogma dat ik zeker aanhang is deze: geen universele dogmatiek!)

146 Iets dat steeds maar doorgaat kan volgens deze filosofie niet ervaren worden, omdat alles wat we ervaren perspectief is (situatie, verandering, situatie). Iets wat altijd maar doorgaat is er trouwens ook continu (sic: is er *continu*). Proces en situatie vallen in de oneindigheid op paradoxale wijze samen, en kunnen niet ervaren worden. Dat is waarom ik deze filosofie, die staat op perspectief, ook een speculatie noem en geen wetenschap.

weer ophoudt. En geen enkele concrete ervaring kan aan het ervaren van zijn samenstellende delen vooraf gaan¹⁴⁷.

Joseph Luns, Nederlands minister van Buitenlandse Zaken, Secretaris-Generaal van de NAVO en *Realpolitiker* van welhaast buitenaardse proporties, stelde dat een groot voordeel van een klein land als Nederland is, dat het zo enorm veel buitenland heeft. Met perspectief is het eender. Het heeft structuur en (dus) betekenis. En hoe minder je op voorhand inhoudelijk (qua betekenis) vastlegt, hoe meer ruimte er voor emergentie is. Vandaar de karige recursieve definitie van perspectief. Structureel gezien is ieder perspectief qua betekenis maximaal beperkt (want een voor de rest inhoudsloos drieluik van beginsituatie, verandering en eindsituatie). Tegelijkertijd bevat het weefsel van perspectief (zich altijd maar herarrangerend en recursief ontwikkelend) al de mogelijke betekenis, al het mogelijke ervaren, het al¹⁴⁸.

Uit dit weefsel emergeert de ervaring, de betekenis. Inhoudelijk gezien omvat ieder perspectief in separatie een individuele ervaring. Leeg glas; *schenk vol*; vol glas. De beide situaties en de verandering verwijzen ieder naar een pluk perspectief die de bijbehorende betekenis constitueert. Emergentie is het proces waarin een deelwolk perspectief betekenis krijgt. Betekenis komt neer op het uiteenwerken van het constituerende perspectief.

In principe kun je met alleen structuur en zonder inhoudelijke betekenis toe. In principe zijn perspectieven immers anders dan andere, omdat ze zich anders in een perspectivisch netwerk bevinden¹⁴⁹. De structuur woekert, we ervaren dat deel wat we ervaren als betekenis, als een immer doorgaande flux van telkens één (doorgaans samengesteld) perspectief.

De kern van het perspectivisch structuralisme is daarom beeldend voorgesteld als een immer voortwoekerd, chaotisch, recursief, zich steeds weer herarrangerend weefsel van perspectief. Vrijwel pure structuur. Daarin emergeren

147 Dit impliceert geenszins dat je alleen maar kunt stapelen en groeien. Je kunt ook best eerst een oppervlakkige ervaring hebben, en deze later detailleren, verdiepen op basis van nieuwe ervaringen. Maar de gedetailleerde ervaring gaat ook dan niet vooraf aan het specificeren van de oppervlakkige. *Iedere* systemische stap gaat gepaard met zijn eigen *emerging* en *vanishing properties*. Zie ook de discussies over abstractie en specificatie (transformatie), extensie en restrictie (bouwstenen) in mijn proefschrift.

148 Over de randjes van dit al kom ik nog te spreken in het hoofdstuk *De frontier van het menselijke ervaren*.

149 Inhoudelijke betekenis is isomorf met, nee is (unificeert met) structurele positie. Als structuur volledig isomorf is met betekenis, is overigens het onderscheid niet te maken. Zie ook mijn discussie van de modelleerrelatie.

(en hier verlaten we de structurele wortel) alle ervaringsnoties, alle inhoud, alle betekenis. Zoals sferen van bewustzijn en accenten van attentie.

Juist door deze combinatie van concrete geladenheid met betekenis en universele structurele flexibiliteit kan de filosofie van de praktijk zo eenvoudig de beide filosofische oerkwesties aan. Wat er ook concreet aan betekenis, aan inhoud ervaren wordt, het emergeert in een (als een) bewustzijn op het structurele weefsel van perspectief. Betekenis en structuur, samen spelen zij het perspectivische spel van het bewuste ervaren in het al.

De oerthema's op ramkoers

Aan a-historische definities (van mens en wereld) hecht ik weinig praktische waarde en of iets is of wordt, situatie of proces (verandering) is hangt af van de beschouwer. Dat zijn heldere oplossingen voor ieder van de problematische oerthema's apart. Maar die twee oplossingen hangen heel nauw samen en eerlijk is eerlijk, ik moet het hier bekennen: juist samen zijn de oplossingen enorm met elkaar in conflict.

Het conflict luidt als volgt: of iets is of wordt – situatie of proces is, statisch of dynamisch is (oerthema 2) – hangt niet alleen af van de aard van wat ervaren wordt, maar ook van de perspectief ervarende mens (oerthema 1). Maar de mens valt niet a-historisch te definiëren. De mens emergeert immers zelf uit perspectief. En voor iedereen verloopt dat emergentieproces – een historische verloop van perspectief dat zijn leven vormt, maar ook voortvloeit uit iemands voorgeschiedenis; zijn voorouders bijvoorbeeld – op kenmerkende manieren anders.

Om deze reden is, en zie hier het conflict, het onmogelijk exact vast te stellen hoe een ander iets in zijn omgeving ervaart¹⁵⁰. En hoe kunnen we dan spreken van een gedeelde wereld?

Het conflict rust op twee al eerder besproken wereldbeelden, het subjectieve en het objectieve, die we inmiddels ook kunnen interpreteren in termen van perspectief. In een tweede, iets bredere formulering luidt het conflict daarom als volgt. Komt de mens nu voort uit, is hij onderdeel van een integrale perspectievenwolk of is de mens juist de *vooronderstelde* drager van perspectief die een te verbeteren wereld ervaren kan? Is de mens onderdeel van en onderwor-

150 Dit verklaart bijvoorbeeld de subjectiviteit van getuigenverklaringen, maar zet bijvoorbeeld ook het natuurwetenschappelijke fenomeen meetfout in een scherp filosofisch licht!

pen aan de wereld of is de mens de drager van, de maker van wereldbewustzijn? Emergeert de mens zelf uit de integrale perspectievenwolk, of is de mens juist de habitat van alle emergentie? Een eenvoudig dualisme van mens en wereld doet aan de kern van dit conflict geen enkel recht. Immers, ik heb de vraag reeds eerder gesteld, waar stopt dan de mens en begint de wereld? Het conflict staat op indrukwekkende wijze een eenduidig antwoord in de weg op de centrale vraag: wat betekent het als pluriforme mensen samen te leven in een gedeelde wereld.

Wolken temmen

De mens als wolkentemmer

A-historisch valt de mens niet te definiëren. Maar het is extreem onbevredigend dat de mens – vanwege bovenstaand conflict – helemaal niet gedefinieerd zou kunnen worden. Immers, de wolk van perspectief moet getemd, willen we als individu overleven (in de minimale variant) of met elkaar een sociale samenleving vormen waarin iedereen zich wel voelt (in de maximale variant). Ik laat het fundamentele conflict daarom nog even voor wat het is en redeneer vanuit de mens. Mensen leven hun leven ergens in die chaotische wolk van perspectief. Er is maar één manier om daarin overeind te blijven: door het als mens temmen van de perspectievenwolk die ze ervaren. Daarom definieer ik de mens hier wat losjes als pragmatische wolkentemmer. Als mens valt er immers wonderwel met de perspectievenwolk om te gaan. Dit hoofdstuk staat in het teken van een verkenning en beschrijving van diverse pragmatische manieren om de wolk van perspectief te temmen en te plooiën.

Mechanismen om te temmen helpen om als mens-in-de-wereld grip te houden, om niet weg te zakken in de continue verandering, de continue wording, de continue warreling van perspectief. Temmen we niet, dan zijn we als een extreme variant van het jonge kind op de kermis. We bevinden ons dan in een kakofonie van woekerend perspectief, we zijn overgeleverd aan de chaos.

De temmer plooit en herarrangeert de hem door de integrale wolk in het gezicht geworpen perspectivische chaos, bewust of onbewust. Hij is zowel slaaf als meester van het emergentieproces. Of dat nu mentaal, materieel of hoe dan gebeurt, de chaos wordt waar mogelijk geconverteerd in orde. We zijn hier terug bij het handhaven van correspondentie tussen de twee eindjes van het wereldspectrum: de individuele wolkentemmer links, de hem in het gezicht geworpen wolk rechts.

Temmen is als modelleren, temmen gebeurt 'om te'. Om wijn te drinken, om je te kunnen bewegen, om de maatschappij te kunnen begrijpen, om hem te kunnen verbeteren. Je hebt vastigheid nodig om stappen te kunnen zetten.

En die vastigheid creëer je zelf¹⁵¹. Je maakt zo de wereld begrijpelijk. De temmechanismen resulteren in veilige ijsschotsen op de immer woelige en koude zijrivier van perspectief waarop de temmer zich bevindt.

Ik wil hieronder enig idee geven van de vele ‘temwijzen’ die mogelijk zijn¹⁵². Er zijn mooie en sterke temmechanismen, maar soms ook kraken ze luid (ik benoem hier de essentie van de vele barstjes uit het hoofdstuk Barst). In het hoofdstuk *Filosofische noties in perspectief* heb ik al vele temwijzen *avant la lettre* gebruikt. Ik noem hier tijd en ruimte. Ook de verschillende ‘bewustzijnen’, die sferen van attentie in het integrale bewustzijn dekken, zijn niets anders dan temwijzen: tijdsbewustzijn (verleden, heden, toekomst); ruimtelijk bewustzijn (hier en daar); zelf- en omgevingsbewustzijn; groepsbewustzijn, reflectief bewustzijn.

Ik claim niet compleet of origineel te zijn in mijn opsomming en uitwerking van temmechanismen, verre van dat zelfs, ik stip de mechanismen slechts even aan. Vele mechanismen zijn in allerlei disciplines en op andere manieren al wel eens beschreven en er zijn er vast meer. Wat wél origineel is, is de specifieke invulling in termen van perspectief, de brede toepasbaarheid, het constituerende vermogen van deze mechanismen als je ze plaatst op de onderlegger van het immer in beweging zijnde perspectief. Ik introduceer de temmechanismen hieronder in rubrieken, bespreek ze dan kort en werk ze aansluitend verder uit¹⁵³:

- 1a Tijd-ruimte in het materiële domein
- 1b Formele en informele instituties in het sociale domein
- 2a Plukvorming
- 2b Padvorming
- 2c Hybriden van pluk en pad

151 Het is je notie van dit, nu, hier, Haecceitas (Duns Scotus).

152 Ik heb hierbij geen cognitief psychologische pretenties, niet alleen omdat ik geen cognitief psycholoog ben maar dat is tevens een beperking van de schaal waarop de filosofie van de praktijk werkt (cognitie is maar een deel van het alles omvattende perspectivische domein). Het gaat mij juist erom aan te tonen hoe onze intuïtieve wijzen van ervaren (mentaal, materieel, zelf of omgeving, ruimtelijk, tijdelijk, wat dan ook) gezien kunnen worden als een reeks trucs om één pragmatisch doel te bereiken: het temmen van wolken (orde te scheppen in perspectief).

153 Zie mijn proefschrift voor een uitgebreide theorie (waaronder *building block* en *transformation strategies*) die de mechanismen 2, 3, 4 en 5 ook al beschrijft. Hoofdstuk 4: *A generic theory of qualitative modelling*, bevat verder een uitgebreide beschrijving van recursiviteitsprocessen. Ook Knowledge Distribution Space is eenvoudig herinterpreteerbaar in termen van perspectief: Perspective Distribution Space. Punten zijn dan plukjes van perspectief, trajecten zijn paden (zie verderop).

- 3a Abstractie
- 3b Specificatie
- 4a Categorisering
- 4b Specialisering
- 5 Het wereldspectrum

De nummers 1a en 1b zijn twee brede categorieën van herkenbare, menselijke temmechanismen. Nummer 1a temt de materiële omgeving: de notie dat ons heelal bestaat uit drie ruimtelijke dimensies met daarin materie in allerlei vormen – stoelen, lichamen, steden en planeten; en als vierde dimensie de tijd.

Nummer 1b richt zich juist op mensgerichte temwijzen. Instituties of ze nu formeel of informeel zijn, richten zich op kanaliseren en beïnvloeden van de medemens in het sociaal-maatschappelijke verkeer. Voorbeelden zijn geld, macht, vertrouwen, wetten, maar ook culturen¹⁵⁴.

De nummers 2 tot en met 4 zijn perspectivisch zuiver, in de zin dat ze werken op perspectief en resulteren in perspectief. Dit in tegenstelling tot de nummers 1: die bestaan volgens deze filosofie ook uit perspectief, maar zo zijn ze althans in expliciete zin niet ontstaan.

De nummers 2 geven aan hoe je perspectieven kunt stapelen en rijgen (en ontstapelen en ontrijgen), als lego- en dominosteentjes. Ervaringsnoties leiden zo tot andere ervaringsnoties. Zoals een wandeling en het veranderen van een maatschappij ontstaan uit vele deelstapjes die op elkaar volgen, zoals een piramide ontstaat uit het stapelen van steenblokken. Het betreft *Building Block* strategieën; *wordingsstrategieën*: je laat dingen groeien en krimpen.

De nummers 3 geven aan hoe je uitgaande van dezelfde perspectieven deze anders kunt interpreteren, op hogere of lagere systemische niveaus (maar wederom in termen van perspectieven). Zoals een lange wandeling en een verandering van een maatschappij bestaan uit vele deelstapjes. Zoals een piramide

¹⁵⁴ Het is gebruikelijk instituties vooral als formeel, expliciet bekrachtigd op te vatten. Maar ik denk dat ook steeds maar weer informeel bekrachtigde conventies werken als instituties, vandaar dit onderscheid tussen formeel en informeel, en ook opname van cultuur in instituties.

bestaat uit vele steenblokken. Het zijn Transformation strategieën; je herinterpreteert ‘hetzelfde’¹⁵⁵, iets wat er al is, op een ander (systemisch) niveau¹⁵⁶. De nummers 4 beschrijven hoe we herbruikbare ervaringen kunnen formuleren door sets te maken van vergelijkbare constellaties perspectief en hun gedeelde kern als categorie te gebruiken. Zo herkennen we nieuwe honden omdat ze dingen gemeen hebben met eerdere honden. En de meeste mensen, die we al ontmoet hebben en die we nog ontmoeten zullen, kunnen teruggebracht worden tot twee groepen: mannen en vrouwen. Ook dat is reuze praktisch. Ze mengen overigens Building Block en Transformation strategieën.

Met name aan nummer 5, Het wereldspectrum, ken ik een hele bijzondere status toe. Daarom reserveer ik voor de bespreking van dit temmechanisme een apart en voor dit boek centraal hoofdstuk: *Het wereldspectrum als meesterdompteur*.

1a. *Tijd-ruimte in het materiële domein*

We begrijpen onze omgeving als drie ruimtelijke dimensies met als vierde de tijd, gevuld met materie¹⁵⁷. Dat is handig, zo kunnen we bijvoorbeeld dingen situeren in de ruimte (de weg naar het treinstation via links- en rechtsaf of het boek daar op de boekenplank) en *temporeel ordenen* in de tijd (eerst band lichten, dan plakken, dan band er weer om). Zo handig is dat, dat verreweg iedereen zelfs vindt dat ‘het gewoon zo is’ (Kant noemt tijd en ruimte niet voor niets aanschouwingsvormen). Wellicht zult u zelf de tijd-ruimte niet eens als een temmechanisme gekandideerd hebben. Het is toch gewoon zo?

Toch is tijd-ruimte volgens deze filosofie geen fundamenteel gegeven maar een ontstane manier om grip te houden op onze perspectivische omgeving (zoals reeds verkend in het hoofdstuk *Filosofische noties in perspectief*). Het is onmiskenbaar één van de meest omvattende, geweldige en welhaast onweer-

155 De notie ‘hetzelfde’ kan ook uitstekend in termen van perspectief begrepen worden, daar is geen wereld buiten ons voor nodig. Als u een appel eet, zal na de eerste hap deze eerste hap niet nog eens kunnen: dat perspectief is geen onderdeel meer van de resterende notie ‘appel’. Als wij samen een appel willen eten, geldt hetzelfde.

156 De nummers twee en drie herbergen een bijzondere paradox: die van *zijn* en *worden*. Is een piramide (building block) of *wordt* hij (transformation)? Ik heb deze dualistische paradox bij het syllogisme van Aristoteles al benoemd, en zal hem zo meteen van zijn raadselachtigheid ontdoen.

157 Miller benoemde materie treffend als de permanente mogelijkheid van gewaarwording.

legbare temmechanismen die we onderbewust inzetten om de wereld om ons mensen heen begrijpelijk te houden. Maar het is ook een mal die slechts werkt voor ons omgevingsbewustzijn. Noties als denken, geloven en het mentale domein passen er bijvoorbeeld helemaal niet in (zie ook de mind-matter problematiek). Rabiante behavioristen erkennen die dimensies niet eens door een overspanning van dit temmechanisme (behaviorisme betreft een voor mij maar moeilijk te begrijpen *pars pro toto*). En hij heeft zo zijn eigen barsten (zie bijvoorbeeld Achilles en de schildpad en de verdeling van de verjaardagstaart).

U zult de tijd-ruimte als werkhypothese niet licht opgeven en ook ik zal het niet overleven als ik hem afdank. Ik zal hem dan ook flink gebruiken in het boekdeel *Pragmatiek*. Maar wees alert, de eerste barsten zijn al aan het begin van de vorige eeuw in de tijd-ruimte geslagen, ook al maken ze voor het zetten van koffie of andere aspecten van het dagelijkse leven niet uit. Ik ben helemaal geen fysicus, maar als mijn intuïtie me niet bedriegt, zullen er nog flinke gaten in geschoten worden¹⁵⁸. Hoe uitstekend het mechanisme van tijd en ruimte als werkhypothese ook mag functioneren in ons dagelijkse leven, ‘echt’ in de zin van oorspronkelijk, alomvattend of zonder barsten is het niet.

1b *Formele en informele instituties in het sociale domein*

In het onderstaande vat ik instituties breed op als door mensen veroorzaakte, ingestelde of in stand gehouden arrangementen. Macht, wetten, fysieke structuren, organisaties, culturen, geld en vertrouwen, het zijn slechts voorbeelden van wijzen om het perspectief te temmen in het menselijke domein. Macht heb ik, als jij iets doet omdat ik het wil; en wilde ik het niet, dan zou

158 De manier om grip te houden op onze omgeving met behulp van de vierdimensionale tijd-ruimte is bijna common sense, maar sinds de opkomst van de kwantumfysica beginnen er toch ook barsten in te komen. Tijd en ruimte zijn continu, en perspectieven discreet. Beiden zijn ze systemisch, recursief. Losjes gesproken verhouden op perspectief gebaseerd ervaren en tijd-ruimtelijk ervaren zich tot elkaar als de kwantummechanica zich tot de generale relativiteitstheorie verhoudt, ten minste als ik perspectivisch ervaren ten behoeve van deze vergelijking terugsnoei tot het materiële domein. Vanuit een dogmatisch tijd-ruimtelijke opvatting zijn experimenten waarbij een observatie op plek 1 tegelijkertijd een verandering op plek 2 veel verderop veroorzaakt niet te bevatten. Vanuit de fundamentele beschouwing in perspectief betreft het gewoon een barstje in een buiten zijn domein gebruikte perspectivische heuristiek (heuristiek: vuistregel om een probleem of situatie te vereenvoudigen; perspectivische heuristiek: mechanisme om de woeste wolk te temmen). Op dit moment wordt ‘sneller dan de lichtsnelheid’ niet begrepen, maar ook die niet te overtreffen lichtsnelheid is een uitstekende kandidaat om ooit te ontmaskeren als een hulplijn, een perspectivische heuristiek met zijn eigen barstjes.

je het anders doen. Wetten impliceren afspraken waar je idealiter van uit zou moeten kunnen gaan, dat geeft rust. Fysieke structuren, zoals snelwegen, netten en de Chinese muur, vormen elementen uit de door onszelf ingerichte materiële omgeving. Organisaties zijn afspraken tussen mensen om samen dingen aan te pakken. Ook culturen zijn erg praktisch: als je onafgesproken en ononderbroken met elkaar vele dingen op bepaalde manieren ziet, interpreteert en doet, scheelt dat een heleboel verwarring en chaos in het sociale verkeer. Met geld kun je vele zaken tot één noemer herleiden, en vele mensen tot vele zaken verleiden. En ook vertrouwen geeft je vastigheid in het moeras: je neemt bepaalde zaken ten aanzien van anderen voor vaststaand aan en hoeft ze daarom niet meer te betwijfelen of te controleren; je bouwt erop voort.

Het zijn krachtige mechanismen, met ook hun barsten. Tegen macht kun je in opstand komen. Wetten worden vaak overtreden. Culturen vormen zich en vormen je onbewust. Gelukkig zijn niet alles en iedereen te koop. En vertrouwen, een prachtig mechanisme als het werkt, wordt regelmatig beschaamd. Het is een zinloos concept zonder straf en vergeving, zoals Hannah Arendt terecht observeerde.

2a Plukvorming

In de wolk worden dingen onderscheiden. Dingen zijn eenvoudigweg plukjes perspectief. Je hebt enorme plukken (een maatschappelijke praktijk, de wereldzeeën) en kleine plukjes (wijnfles, sinaasappel, jonge hond). Specifieke plukjes (mijn hond) en generieke plukjes (een hond). Plukjes worden groter door perspectief eraan toe te voegen (en kleiner door het weer eraf te halen). Een kurkentrekker is een metalen ding, ook een instrument om wijnflessen te openen en hij kan zelfs decoratief zijn (een decoratieve metalen kurkentrekker). Ook concepten zijn plukjes perspectief. Die plukjes die groeien gedurende je hele leven. Het begrip 'een jonge hond' is het etiket voor perspectieven die sinds je jongste jeugd verzameld zijn. Ze worden moeiteloos ingezet als zich 'een jonge hond' aandient. De plukjes ontstaan, groeien gedistribueerd in de tijd, maar worden vrijwel moeiteloos ingezet in het heden.

Om de schijnwerpermetafoor te gebruiken: het zoeklicht resoneert razendsnel op een bepaalde plek in het netwerk (het plukje) heen en weer. Plukjes zijn die plaatsen waar vaker geresoneerd wordt. Want plukvorming zonder hergebruik, dat is pragmatisch gezien zonde van de ingezette energie. En natuurlijk, iedere nieuwe jonge hond is anders, dus het plukje wordt razendsnel gereconfigureerd, geknipt en wat uitgebreid (grijs in plaats van zwart,

geen staart door een ongeluk). Plukvorming, verwant aan het cognitief-psychologische begrip *chunks* (ook al is dit begrip beperkt tot cognitieve, dus mentale noties), is een uitstekend mechanisme om de wolk te temmen; om snel en adequaat de brug te slaan.

2b *Padvorming*

In de wolk worden paden onderscheiden. Paden zijn eenvoudigweg ketens van perspectief: de eindsituatie van het ene perspectief is de beginsituatie van een ander. De meest bekende voorbeelden zijn cognitieve associaties: bij een bepaalde plaats denken we bijvoorbeeld steevast aan een bepaalde gebeurtenis. Het *Ave Maria* van componist Giulio Caccini heeft nog steeds een enorme uitwerking op mij, omdat het in de cd speler van mijn auto zat in de meest barre episode van mijn leven tot nu toe. Maar ook het wandelen in een bos is niets anders dan het aflopen van een keten van perspectief. Paden zijn de antagonist van plukjes: ze slingeren zich door het netwerk (de schijnwerper volgt een pad). Net als bij plukjes worden paden hergebruikt. De notie is verwant aan cognitief-psychologische *scripts* (routinematige sequenties van acties waar je weet van hebt, zoals dat je weet hoe je in stappen een fietsenband moet plakken) maar, zoals gezegd, padvorming gaat veel verder, ook ruimtelijk of muzikaal besef is niets anders dan padvorming: een mooi mechanisme om snel de brug te slaan.

2c *Hybriden van plukjes en paadjes*

Complexe plukken kennen ook hun eigen paden. Zo springt Sam, onze Berner Sennenhond, regelmatig op ruim anderhalve meter hoogte door de groene taxushaag rondom onze tuin, om voorbijgangers enthousiast te begroeten en deze in complete verbijstering te brengen: een kort moment ervaren ze een uit het groen tevoorschijn brekend monster. Deze kleine sequentie van perspectief hoort bij mijn plukje 'Sam'. Sam is een hybride, een plukje van paadjes.

3a *Abstractie*

Abstractie, ik heb het begrip al hard aangepakt bij de bespreking van het naïeve modelbegrip. Het knarst en piept in het klassieke modelbegrip. Maar in perspectief^{f59} wordt het een wonder van helderheid en effectiviteit. Abstractie is niets anders dan een etiket plakken op een samenstelling van perspec-

159 In mijn proefschrift worden abstractie en specificatie meer uitgebreid besproken, die discussie is eenvoudig door te vertalen naar perspectief. Ook de ruimte KDS biedt een discrete ruimte waar allerlei emergente noties op gesuperponeerd kunnen worden. Die discussie gaat dit bestek echter te buiten.

tief (bijvoorbeeld een wolk of een pad) en vervolgens dit integrale etiket te laten figureren (als begin- of eindsituatie of verandering) in een perspectief op een hoger aggregatieniveau. Neem bijvoorbeeld een stapeltje perspectief dat samen een fles wijn vormt. Die bundelen we als 'fles wijn' en we vormen het perspectief: fles wijn, *geef aan buurman*, buurman met fles wijn. We hebben immers alle details die de fles samenstellen niet nodig in het overhandigen.

3b Specificatie

Specificatie¹⁶⁰ is dezelfde route, maar dan andersom. We maken een doosje dat een abstracter perspectief mede constitueert (bijvoorbeeld de beginsituatie) open en zien dan het samenstellende perspectief. Wat eerst een auto is om je te verplaatsen wordt een complex samengesteld technisch ding als hij kapot gaat.

Abstractie en specificatie enerzijds, en anderzijds groepen perspectieven samen nemen en weer splitsen; het zijn wonderbaarlijk krachtige temmechanismen. Daarom nog een paar voorbeelden: Het eerste voorbeeld betreft een kudde van 30 schapen. Ik kan deze interpreteren op verschillende manieren. Bijvoorbeeld: het zijn 30 verschillende individuen of ze zijn juist allemaal hetzelfde. Of: het zijn 3 mannetjes en 27 vrouwtjes. Iedere interpretatie is in principe mogelijk, het is slechts mijn eigen intentionaliteit die bepaalt welke de meest functionele is. Als ze een voor een in een rij de weg oversteken en ik moet wachten, zijn ze allemaal hetzelfde (schaapjes tellen). Als ik wil benadrukken dat ieder schaap een andere aanblik heeft, dan zijn het allemaal individuen. Als ik vooral geïnteresseerd ben in hun geslacht, dan zijn het 3 mannetjes en 27 vrouwtjes. Ik speel m.a.w. met de begrippen totaliteit (de kudde), diversiteit (dertig individuele schapen) en vergelijkbaarheid (27 vrouwtjes en 3 mannetjes). Omdat dingen (de kudde, maar ook onderdelen ervan) nu eenmaal een wolk van perspectieven zijn, verwijst ik feitelijk steeds naar een bepaalde verzameling perspectief. Iedere interpretatie kent zijn eigen perspectievenwolk (deelwolk).

Het tweede voorbeeld: een kogellager. Die bestaat uit twee ringen en 12 kogels. Twee soorten onderdelen dus, van de een 2 exemplaren (de ring) en van de ander 12 (de kogel). Ik rafel de kogellager (als totaal) uiteen in vergelijkbare en onvergelijkbare stukken. Ik verander van focus! Met kogels en ringen separaat kan ik immers andere dingen doen dan met een kogellager

¹⁶⁰ Zie vorige noot.

als geheel. Ik maak een zogenaamde *systemische sprong*. Ik raak eigenschappen van de kogellager kwijt (*vanishing properties*) en krijg de eigenschappen van de ringen en de kogels daarvoor terug (*emerging properties*). We kunnen er zelfs mee spelen op numerieke wijze¹⁶¹. Dat zijn duizelingwekkende spelletjes, maar ze maken veel helder over het samenvoegen en weer splitsen van wolken perspectief en wat *emerging* en *vanishing properties* feitelijk zijn. Het is niets anders dan veranderen van focus in een grote perspectievenwolk.

4a *Categorisering*

Als we één jonge hond kennen in onze jeugd en daarna steeds meer jonge honden leren kennen, ontstaat langzaam maar zeker een categorie. ‘Een jonge hond’ kan opgevat worden als een plukje perspectief, dat voor vele verschillende jonge honden opgaat. Het betreft steeds die doorsnede uit al die individuele wolkjes perspectief die voor alle instanties opgaan. Voor paden geldt hetzelfde (een pad is zelfs al een categorie, want wordt immers vaker bewandeld).

4b *Specialisering*

Uitgaande van een categorie kunnen we ervaren dat sommige leden van de samenstellende set toch niet volledig onder het categorie-plukje of paadje passen. We komen bijvoorbeeld ook jonge honden tegen die woest grommen en bijten, terwijl de categorie ze als vriendelijk, maar onstuimig benoemt. Het wolkje is te groot!

De remedie is eenvoudig: we onderkennen naast ‘Jonge hond’ ook de plukjes ‘Vriendelijk’ en ‘Naar’. Plukje ‘Jonge hond’ plus plukje ‘vriendelijk’ resulteert in de categorie ‘Vriendelijke jonge hond’, de andere is dan ‘Nare jonge hond’.

5. *Het wereldspectrum*

Deze vijfde temwijze is bijzonder. Het wereldspectrum plaatst de mensheid in zijn wereld en verbergt de sleutel voor het ontwikkelen van een maatschappijbeeld dat open staat voor verbetering. In het hoofdstuk *Het wereldspectrum als meesterdompteur* zal ik de ontwikkeling van dat maatschappijbeeld in de vorm van een filosofie van de praktijk voorbereiden. In het hoofdstuk *De maatschappij als multi-actor praktijk* wordt die filosofie aansluitend gepresenteerd.

¹⁶¹ Dat heb ik al eerder gedaan in mijn proefschrift, in hoofdstuk 3.

Een magistrale paradox

Voorgaande temmechanismen leveren weliswaar nog geen helder beeld van wat de mens en zijn wereld dan wel zijn, maar ze werpen wel een pragmatisch licht op de wijze waarop de mens overleeft in zijn wereld. Het fundamentele conflict staat echter nog steeds recht overeind. In een aantal stappen zal ik hieronder het fundamentele conflict oplossen. Ik stuit eerst op een fundamentele onzekerheidsrelatie en gebruik dan het wereldspectrum om het onoplosbare conflict te ontmaskeren als een magistrale pragmatische paradox.

Een bijzondere onzekerheidsrelatie

In zijn eerste formulering luidt het conflict als volgt. Het is onmogelijk exact vast te stellen hoe een ander (iets in) zijn omgeving ervaart. De consequentie hiervan is een fundamentele onbepaaldheid, een *onzekerheidsrelatie*. Hij is zo voor de hand liggend dat we hem bijna niet kunnen zien. Bondig geformuleerd luidt hij als volgt: het is onmogelijk tegelijkertijd jezelf én een ander te zijn. Ben je de een, dan weet je niet exact hoe de ander zijn wereld ervaart. Ben je de ander, dan weet je dat natuurlijk wel. Maar dan ben je de een niet meer. Vorm je met de ander samen een groep, dan weet je wel hoe de ander zijn wereld ervaart, je ervaart dat dan immers samen. Dan *unificeer* je met de ander. Je deelt dan een groepsbewustzijn. Maar als groep ben je je individualiteit kwijt. 'Een ander' is simpelweg een individu of groep waarmee je niet een bepaalde deelwolk van perspectief deelt.

Ik kan de onzekerheidsrelatie nu ook iets anders formuleren. Ik gebruik exact dezelfde onzekerheidsrelatie, maar nu betrek ik hem niet op twee bewust-zijnen (de één en de ander) en één focus, maar op een dubbele focus (bijvoorbeeld een statische en een dynamische, van zijn en worden) in één bewustzijn. Dat kan niet, omdat je dan immers tegelijkertijd de een én de ander zou zijn. De onzekerheidsrelatie luidt dan als volgt:

Voor één bewustzijn kan iets niet tegelijkertijd een situatie en een proces zijn¹⁶².

Dat is een interessante formulering, omdat hij op deze wijze een bijzondere verwantschap toont met de onzekerheidsrelatie van Heisenberg¹⁶³ uit de kwantummechanica. Die stelt dat je van een deeltje niet tegelijkertijd plaats (verwant aan situatie) en snelheid (verwant aan proces) kunt weten.

Een belangrijk verschil is dat, waar de kwantummechanica zich richt op materie, de perspectivische onzekerheidsrelatie zowel het materiële als het mentale domein (en feitelijk alles op de limieten na) dekt. Een intrigerende overeenkomst is dat Heisenberg een grens stelt aan de nauwkeurigheid waarmee plaats en snelheid gekend kunnen zijn. Nauwkeurigheid (of liever: mate van onbepaaldheid) speelt eveneens een cruciale rol in de ontmaskering van het conflict als paradox.

Het wereldspectrum als meesterdompteur

Ik gaf al aan dat het wereldspectrum de sleutel herbergt voor oplossing van het fundamentele conflict. Hieronder zal ik deze sleutel eruit lichten. Ieder individueel mens heeft voor een deel zijn eigen, particuliere ervaringen. Dat geldt voor mijn gedachten, maar het geldt ook breder dan dat, bijvoorbeeld voor fysieke ervaringen. Zo voel ik op dit moment mijn stoel en zie ik op dit moment wat zich afspeelt in mijn tuin (en u niet). Grote delen van het wereld-

¹⁶² In een meer gerelaxeerde variant: één bewustzijn kan niet tegelijkertijd twee perspectieven ervaren. Er bestaat immers steeds maar één configuratie van recursief perspectief.

¹⁶³ De onzekerheidsrelatie van Heisenberg die betrekking heeft op fysische deeltjes, stelt dat het onmogelijk is om tegelijkertijd de plaats én de snelheid van een deeltje te weten (te meten) met onbeperkte nauwkeurigheid. De meting zal namelijk het resultaat verstoren. Dat geldt voor elementaire deeltjes uit de fysica, maar ook voor het opmeten van een appel. Immers: zodra er een meting plaatsvindt, verandert deze meteen de plaats, de snelheid of allebei. De onzekerheidsrelatie van Heisenberg ziet er als volgt uit: $\Delta x \Delta p \geq \frac{h}{2\pi}$. Met Δx = onzekerheid in de plaats, Δp = onzekerheid in de impuls (zeg maar snelheid) en h = constante van Planck ($6,63 \times 10^{-34}$ Js).

Voor (veel) zwaardere deeltjes dan elementaire, zoals appels, stoelen, huizen of stuifmeelkorrels, is de onzekerheid verwaarloosbaar want de constante van Planck is erg klein. In termen van perspectief luidt de verklaring dat de meting het resultaat zal verstoren als volgt: de wolk van perspectief verandert, waardoor de identiteit van het gemetene verandert. Is die identiteit perspectivisch groot, dan maakt dat ene extra perspectiefje niet veel uit (vergelijk de appel). Zie ook het syllogisme in het hoofdstuk Barst (Logisch).

spectrum, de integrale perspectievenwolk, alles wat door mensen¹⁶⁴ ervaren wordt, ervaren we dus als individuele mens helemaal niet, ze onttrekken zich op fundamentele wijze aan onze individuele ervaring. Als ik beschik over mijn particuliere ervaringen en u over het uwe, zijn die wederzijdse perspectievenwolken immers ten principale niet op directe wijzeikbaar door de ander. En met zeven miljard mensen op deze wereld telt het deel dat u (of ik) niet ervaart al snel op!

Ook het omgekeerde geldt. Grote delen van de integrale perspectievenwolk worden juist collectief¹⁶⁵, door ons allen (niet noodzakelijkerwijs samen) ervaren. Dat de zon opkomt en weer onder gaat in een kleurenpracht, dat mensen verdrietig kunnen kijken, dat dingen naar beneden vallen. Als één van ons verdwijnt – door leeftijd, ziekte of ongeval – blijft die collectieve ervaring hetzelfde, zo ervaren we.

Bovenstaande twee alinea's beschrijven de redenen waarom we een onderscheid maken tussen de individuele mens en de wereld om ons heen, het mentale en het materiële, het particuliere en wat we collectief delen.

Precies ertussen ervaren we allerlei zaken samen, met zijn tweeën of met zijn allen, in een caleidoscopisch spectrum van groepsverbanden. Als relatie, gezin, bedrijf, cultuur, land, beroepsgroep, politieke partij, sportvereniging, noem maar op. Dat is de reden waarom het wereldspectrum een spectrum is. Waarom we spreken van de buurman, de sportclub, de politieke partij, een departement, de ondernemers, de Verenigde Naties, de mensheid, als ware het telkens één actor of groep, uit hoeveel mensen hij ook bestaat.

De integrale perspectievenwolk woekert zich voort van discrete configuratie naar discrete configuratie. Maar de perspectievenwolk is geen netwerk waarin alle perspectieven direct met alle anderen verbonden zijn. Er zitten op ieder moment van het woekeren, in iedere configuratie, scheuren en kloven in de wolk. De integrale perspectievenwolk kan hierdoor binnen pragmatische limieten van tijd (binnen de pragmatische grenzen van een aantal slagen van reconfiguratie is een zuiverder formulering) niet integraal door één emergend bewustzijn ervaren worden. Hij bestaat vanuit ieder punt uit bereikbare

164 Ik zeg hier 'voor mensen', maar het argument is eenvoudig door te trekken. Er kunnen best sferen van ervaren zijn buiten onze menselijke ervaring om die we niet kunnen ervaren, net zoals u mijn particuliere ervaringen niet ervaren kunt. Een pan-perspectivisch ervaren waarvan wij als mensen slechts het menselijke deel overzien biedt een uitstekend kader om zaken als het hiernamaals te plaatsen. Maar, zoals gezegd, ervaren kunnen we verbijzonderingen van het deel wat we niet ervaren niet.

165 Vrijwel collectief: een blinde ervaart de zonsondergang niet.

en onbereikbare delen. Die fundamentele kloven en scheuren vormen zo grenzen van wat ervaren kan worden, sferen van bewustzijn. Deze sferen, veroorzaakt door momentaan onoverbrugbare kloven in het integrale bewustzijn, maken van de integrale wolk een wereldspectrum. Wij mensen benoemen die sferen op het hoogste niveau als individuen, groepen, onze gedeelde wereld. In andere woorden: het wereldspectrum. De kleinste zelfnotie is het individu dat je zelf bent (of, kleiner nog, het kleinste perspectief dat je zelf ervaart); de grootste zelfnotie is alles waar je maar een deelbewustzijn mee deelt. Om praktische redenen kunnen we dat beperken tot de mensheid¹⁶⁶.

Het wereldspectrum deelt zo feitelijk de integrale perspectievenwolk op in sferen van ervaren, van bewustzijn, van in principe tembaar perspectief. Het is een benoeming van de fundamentele bereikbaarheden én de fundamentele onbereikbaarheden in de integrale perspectievenwolk, bezien vanuit 'de mens'.

Binnen zo'n sfeer kan het menselijk bewustzijn ingezet worden (als individu, als groep, als mensheid). En de grenzen, de scheuren kunnen wel degelijk verschuiven (daarover meer in het hoofdstuk *De frontier van het ervaren*). Maar de grenzen, de scheuren liggen op ieder moment (in iedere configuratie) vast en zijn dan niet zomaar te passeren¹⁶⁷.

Oplossing: het conflict is een magistrale paradox

Terug naar het conflict. Is de mens nu *resultaat van*, *onderdeel van* de integrale perspectievenwolk (het primaat is aan de limiet ter rechterzijde van het wereldspectrum) of is de mens juist de *vooronderstelde* drager die perspectief en een te verbeteren wereld ervaren kan (het primaat is dan juist aan de limiet ter linkerzijde van het wereldspectrum)? De sleutel voor oplossing van dit conflict is dat het niet één van beiden waar is, maar allebei. Het in universele termen zo fundamentele conflict, ontpopt zich in pragmatische termen als een magistrale paradox.

¹⁶⁶ Maar als ik mijn hond Sam in de ogen kijk hoort hij er toch ook een beetje bij. En als ik weet dat een fiets roesten gaat? En zijn we ook niet allen onderdeel van het al?

¹⁶⁷ Dat is waar ik zo hard mee geconfronteerd werd toen ik met mijn vrouw afscheid probeerde te nemen van ons zoontje. Het was zo enorm onze gezamenlijke sfeer. Voor mij veranderde hij, en zij was onder narcose, kon niet mee. We splitsten onherroepelijk, hoe wrang dat op dat moment ook was.

In de verlopende tijd¹⁶⁸ ontstaan en verdwijnen in de integrale perspectievenwolk steeds nieuwe scheuren (met de bijbehorende compartimentering), daar-in ontstaan emergente bewustzijnen, met hun eigen sferen van attentie en hun eigen focus. En daar ontstaan wijzelf, anderen, mensen, groepen, onze gedeelde omgeving. Zo ontstaat het wereldspectrum, de mens in de wereld, uit de wolk van perspectief.

En in het immer voortschrijdende nu¹⁶⁹ huizen steeds verschillende mensen, groepen, onderdelen van de gedeelde wereld in verschillende compartimenten en beschikken daar over verschillende identiteiten. Iedere mens en iedere groep wordt zo in zijn eigen sfeer geconstitueerd door zijn eigen ervaringen. Menselijke bewustzijnen met hun eigen ervaringen die verbeterwensen kunnen formuleren en implementeren. En iedere mens, iedere groep wordt geconstitueerd door zijn eigen voorgeschiedenis.

Het integrale beeld ziet er dan als volgt uit: enerzijds ontstaan en verdwijnen er steeds fundamentele scheuren in de wolk en deze leiden tot compartimentering. Verschillende bewustzijnen, als emergente eigenschappen op het weefsel van perspectief, huizen daar in hun eigen compartiment en leven er hun bewuste leven; ze spelen er hun eigen intentionele spel met sferen van attentie en focussen.

Filosofisch gesproken constitueert het immer voortwoekerende weefsel van perspectief steeds weer opnieuw andere compartimenten en daarmee ervaringen, rollen, individuen, groepen, onze gedeelde omgeving, kortom: de mens in de wereld. En menselijk gesproken beleven en ervaren we onze intentionele levens als individuen en groepen, ieder met zijn eigen identiteit, zijn eigen behoeften, wensen en intenties, steeds vanuit het ons toegewezen compartiment in het voortschuivende nu.

Specifieke invullingen van het wereldspectrum, maatschappelijke praktijken zijn in hun scherpste definitie momentopnames, foto's van de zich immer ontwikkelende, gescheurde perspectievenwolk op een bepaald nu-moment.

¹⁶⁸ Feitelijk is tijd een emergente notie. De zuiverste manier om te stellen wat hier gebeurt is 'in het continue herconfiguratieproces van de perspectievenwolk'.

¹⁶⁹ Feitelijk is het nu ook een emergente notie. De zuiverste manier om het nu te duiden is dat het een contractie, een attentie voor een schijf uit de reeks van configuraties van de perspectievenwolk betreft.

Die momentopname kunnen we ruimtelijk bekijken, exact in de zin zoals ik de essentie van fysieke ruimtelijkheid al heb uiteengezet in het hoofdstuk *Filosofische noties in perspectief*. We kunnen het spectrum interpreteren en daarvoor verandert het (binnen pragmatische grenzen) niet. Maatschappelijke ruimtelijkheid, maatschappelijke identiteit op een bepaald nu-moment is een momentopname van het wereldspectrum.

Die momentopname blijft echter niet bestaan; hij verandert in de tijd (zie ook de essentie van tijdelijkheid in bovengenoemd hoofdstuk), gedurende ons leven en wordt vervangen door een andere momentopname: we delen nieuwe ervaringen met nieuwe mensen (gaan betrekkingen aan; dichten scheuren) en stoppen het delen van ervaringen met anderen (verbreken betrekkingen; vergroten scheuren). Maar ook door de eeuwen heen herconfigureert de wolk zich steeds maar weer door: individuele mensen zijn slechts passanten (zoals ook de dinosauriërs dat eens waren). Maatschappelijke tijdelijkheid, maatschappelijke dynamiek, maatschappelijke verandering is reconfiguratie van het wereldspectrum.

In essentie laat het wereldspectrum dus in momentopnamen zien hoe de perspectievenwolk ruimtelijk gecompartmenteerd is in het tijdelijk voortschrijdende nu, steeds resulterend in een ander momentaan beeld van de mens in de wereld, de maatschappelijke praktijk.

Als een geleedpotig insect schrijdt het wereldspectrum zo voort van de ene discrete configuratie naar een volgende. De stappen vinden plaats in termen van herconfigurerend perspectief. Het zijn er zoveel dat de verandering als continu wordt ervaren. Maar in essentie is maatschappelijke verandering discreet.

De maatschappelijke praktijk is (de mens en de wereld zijn, het wereldspectrum is) er steeds in een nu, de mens en de wereld *worden* (de maatschappelijke praktijk *wordt*) steeds opnieuw in het immer woekerende perspectief. We zien hier exact het antwoord op de filosofische herformulering van de centrale vraag terug uit de tweede paragraaf van het hoofdstuk *Een fenomenaal conflict*.

Maatschappelijkheid vereist pluriformiteit én uniformiteit

We zijn hier bij de kern aangeland van het pluriforme samenleven in een gedeelde wereld. Pluriformiteit is geen keuze, het is een filosofisch-maatschappelijke noodzakelijkheid. Worden we immers allemaal en volledig één grote groep, dan stappen we in de meest rechtse sfeer van het wereldspec-

trum en verdwijnt onze pluriformiteit (de bakker, de slager, de Rastafari's, de politicus, de Amsterdammers, de buurvrouw). Dan verdwijnen ook onze maatschappelijke praktijken, verdwijnt ook onze maatschappij.

Zo ook is een bepaalde mate van uniformiteit een noodzakelijkheid. Worden we immers allemaal volstrekt individueel, dan stappen we allen in onze meest individuele, linkse sfeer van het wereldspectrum. Ook dan is de maatschappij zoek, want dan missen we de elke verbindende en gedeelde wereld. Mensen zijn dan daadwerkelijk als eilanden; niet meer verbonden met elkaar.

Wat wij de maatschappij noemen speelt zich juist daarom ten principale af tussen de eindjes van het wereldspectrum. Want daar bestaat steeds een combinatie van pluriformiteit en uniformiteit. En aan de eindjes van het wereldspectrum, daar waar de individu en de gedeelde wereld hun oorsprong vinden, is er geen combinatie van pluriformiteit en uniformiteit, en geen samenhang tussen verschillen, dus geen maatschappij.

Of we leven samen als pluriforme mensen in een gedeelde wereld of we zijn geen maatschappij. Individuele pluriformiteit en collectieve uniformiteit vormen samen een maatschappelijke noodzakelijkheid.

Intuïtieve vertaling van het conflict

Het bovenstaande klinkt nogal abstract. Ik herformuleer daarom het fundamentele conflict en de pragmatische oplossing iets lossier, slordiger¹⁷⁰. Dan wordt het wellicht al een stuk intuïtiever.

Als je met iemand geschiedenis deelt word je onvermijdelijk ten dele verwant aan elkaar. Zo word je lid van verschillende sociale groepen, zoals je familie of Zeistenaar. Zo vorm je overigens ook de verschillende deelrollen die je als persoon inneemt, zoals echtgenoot, vader, maaier van het grasveldje in je tuin. En zo ben je evolutionair gezien mens geworden op deze planeet, samen met je medemensen.

Betrokken op begrip werkt dit als volgt uit. Als je iemands historie beter kent, zul je zijn handelen beter begrijpen. Daar bestaat ook een mooi spreekwoord voor: alles weten is alles vergeven. En omgekeerd: als je iemands historie niet kent, niet bewust deelt moet je op alles bedacht zijn. Zo gesteld verklaart het conflict bijvoorbeeld vreemdelingenangst (als je niets van iemands historie weet kunt er alles van verwachten) en geeft het tegelijkertijd richtlijnen voor de omgang met gespannen multiculturele samenlevingen (bouw een ondoor-

170 Perspectief ervaren is immers zoveel meer dan handelen in een gedeelde omgeving.

dringbare muur, of ontwikkel een gedeelde geschiedenis, zodat je elkaar gaat begrijpen).

Als je onvermoed iemand uit je eigen cultuur tegenkomt zul je snel en effectief vast kunnen stellen, dat je historie deelt en zul je zijn handelen beter kunnen begrijpen en daarop kunnen anticiperen. Je voelt al snel verwantschap. Met iemand uit een radicaal andere cultuur of sociale klasse gaat dat vaak veel lastiger: je moet de gedeelde geschiedenis moeizaam opbouwen, vanaf vrijwel nul. Het conflict én zijn oplossing, zijn ontmaskering als pragmatische paradox, staan zo letterlijk aan de basis van wat het betekent als pluriforme mensen samen te leven in een gedeelde wereld.

De oplossing van het conflict in formulevorm

De historie, de *wordings*geschiedenis bepaalt wat iets is in het heden. En wat iets is werpt zijn schaduw vooruit in de toekomst. Het heden is immers steeds een momentopname in, en het voorlopige resultaat van die immer herconfigurerende *wordings*geschiedenis.

In zijn meest bondige *op mensen* betrokken formulering leidt het historische ervaringsproces van een mens of groep tot zijn identiteit in het nu, die weer implicaties heeft voor het proces in de toekomst. In formule:

$$\text{Proces} = \text{Identiteit of } P = I^{171}$$

Om het in perspectief te stellen: het configuratieproces van perspectief voorafgaande aan de huidige configuratie leidt tot de huidige configuratie en de huidige configuratie schept weer verwachtingen ten aanzien van het toekomstige configuratieproces.

171 Om precies te zijn: de perspectivische levenservaringen voorafgaand aan het nu (proces) bepalen hoe het nu ervaren wordt (identiteit). Omdat het nu ervaren wordt als een wolk van perspectief bepaalt dit ook hoe de nabije toekomst ervaren wordt. Het is een formule die een bepaalde verwantschap toont met de gelijkstelling door Einstein van energie aan massa. Identiteit is een statische notie, net als massa. En proces is dynamiek, net als energie. Het equivalent van *c*, de constante snelheid van het licht, is hier in de optimale situatie 1. Immers het minimum aantal perspectieven dat je doorlopen moet hebben in *de tijd* om een configuratie van perspectieven met een bepaalde complexiteit in het *nu* samen te stellen is exact gelijk aan die complexiteit. (Inderdaad, proces = identiteit.) Ik vermoed dat hiermee de veel bediscussieerde *ergodische* hypothese uit de statistische thermodynamica van perspectivische fundamenteen voorzien is.

Voorbeelden van Proces = Identiteit

Voorbeelden maken de enorme uitdrukingskracht van deze wel heel abstracte formule duidelijk. Het doorlopen van een opleiding leidt tot een competentieprofiel (waar het diploma borg voor staat) en een gedeeld sociaal proces tot op heden leidt tot een gedeelde cultuur in het nu. Uw leven tot op heden leidt tot uw menselijke identiteit in het nu. Maar uw integrale geschiedenis (inclusief uw afstamming; het erfelijke materiaal verkregen van uw voorouders) leidt tot een nog meer integrale identiteit van u. Theoretisch kunnen we dat doortrekken tot aan uw afstamming van andere soorten aan toe (en nog weer verder). Proces = identiteit. Dat alles impliceert ook verwachtingen ten aanzien van de toekomst.

Dat geldt voor individuen en voor groepen. Maar ook voor een roestende fiets. Volgens Isaac Newton lezen we het boek van de natuur als we experimenteren in een laboratorium. Wat we in feite doen is samen (proefopstelling, te onderzoeken natuurfenomeen en wij) historie opbouwen, samen perspectief doorlopen. En daarom ontstaat een beeld van de identiteit van de stofjes of verschijnselen die bestudeerd worden. Geen menselijke identiteit. Geen gedeeld menselijk bewustzijn. Maar evengoed een gedeeld beeld. Als je fietst doe je toch echt iets samen, de fiets en jij; net zoals de elf spelers uit een voetbalteam samen iets doen.

Nog een paar materiële voorbeelden. Een uitgevoerd chemisch voorschrift op basis van qua herkomst gekende grondstofjes en apparatuur is equivalent aan de identiteit van het resulterende chemische stofje. En kennis van het kookproces en de wordingsgeschiedenis van de ingrediënten is equivalent aan de smaak van het gerecht. Een goed in de hand gehouden productieproces met grondstoffen waarvan de herkomst duidelijk is, is equivalent aan de gekende kwaliteit van de geproduceerde goederen en dit schept weer verwachtingen voor de toekomst.

Een laatste voorbeeld. Charles Taylor, de Canadese filosoof heeft in zijn magnum opus 'Bronnen van het zelf' een indrukwekkende poging gedaan de bronnen van ons contemporaine zelfbesef te verhelderen. Hij geeft een uiterst compacte en treffende karakterisering van zijn methode:

‘In dit boek wordt een poging gedaan de moderne identiteit te beschrijven door haar wordingsgeschiedenis vast te leggen.’¹⁷²

Ook op deze schaal staat de uitdrukingskracht van de formule $P = I$ over-eind.

Samenvatting van conflict en oplossing

Samenvattend: omdat je de integrale ontwikkeling, dat is de historie¹⁷³ van een ander¹⁷⁴ niet kunt delen, kun je niet weten hoe die ander de integrale wereld in (of vanuit) het nu ervaart. Zo luidt het conflict.

Maar het in universele termen principiële probleem is te herleiden tot een magistrale pragmatische paradox. Een *gedeeltelijk* gedeelde historie betekent immers een *gedeeltelijk* gedeelde identiteit in het nu en *gedeeltelijk* gedeelde verwachtingen ten aanzien van de toekomst. Dat is het beste houvast dat we hebben. Deze pragmatische oplossing van het universele conflict geeft ruim voldoende vaste grond om de mens-in-de-wereld, de maatschappelijke praktijk op te funderen. In het volgende hoofdstuk zal ik op deze basis de filosofie van de maatschappelijke praktijk presenteren, een beeld dat daadwerkelijk openstaat voor verbetering.

¹⁷² Charles Taylor, Bronnen van het zelf, Voorwoord.

¹⁷³ Die historie gaat immers terug tot in de eeuwigheid. Of, in perspectivisch meer zuivere termen: de wolk herconfigureert zich steeds maar verder.

¹⁷⁴ Of iets anders, ik beperk me hier om pragmatische redenen tot het menselijke ervaren, maar de formule proces = identiteit geldt ook voor dingen, of wat dan ook.

De maatschappij als multi-actor praktijk

Van mens en wereld

Ik nader nu de kern van de filosofie van de maatschappelijke praktijk. Drie vragen staan daarin centraal. Wat is de aard van de wereld? Wat is de aard van de mens? En wat is de aard van onze maatschappelijke praktijk?

Alle drie de vragen heb ik in het voorafgaande al stevig aangeroerd en zelfs voor een gedeelte beantwoord. Mens, wereld en maatschappij bestaan en ontstaan alle uit perspectief. Juist de duale combinatie van mens en wereld, een objectief gedeelde wereld om ons heen waar wij als mentale mensen onderdeel van vormen, is de schoen die wringt.

Aan de eindjes van het wereldspectrum differentieert de ervaring weliswaar datgene dat wij allen ervaren (objectieve ervaringen, feiten) van individuele en particuliere ervaringen (subjectieve ervaringen, meningen). Maar het wereldspectrum toont nadrukkelijk ook van alles daar tussenin. De notie van het wereldspectrum laat het hele scala zien en kan dat doen door zijn perspectivische grondslag. Maar om te kunnen dienen als opstap voor een maatschappelijke ethiek en pragmatiek zal dit beeld nog verder ontwikkeld moeten worden. Hieronder zal ik daarom de drie bovenstaande vragen in relatie tot elkaar beantwoorden, met als integraal resultaat: een filosofie van de maatschappelijke praktijk. Deze is gebaseerd op slechts één centrale bouwsteen: de actor. Dat is heel herkenbaar, maar toch ook anders, want deze is gefundeerd op perspectief. De maatschappij blijkt als consequentie hiervan een multi-actor praktijk.

De wereld die er is

Wij mensen gaan blindelings uit van een wereld die er nu eenmaal is en die zonder ons ook zou bestaan. Een wereld die wij als mensen bevolken (sic!). Denk de mensheid weg... en de aarde blijft in de ruimte gewoon zijn rondjes om de zon draaien; zo denken verreweg de meeste mensen. Deze wereldnotie is diep geworteld in onze ervaring. Hoe kunnen we die wereld ook anders

ervaren? Het is onvoorstelbaar dat we 's ochtends wakker zouden worden en de wereld zou er niet meer zijn! Waarin of waaruit zouden we dan ontwaken?

De gedeelde wereld en het wereldspectrum

We lopen het wereldspectrum door van rechts naar links (we blijven netjes binnen de limieten). Op iedere positie¹⁷⁵ kan er sprake zijn van een gedeelde wereld. Uiterst rechts is die er gewoon; los van welke individuele menselijke ervaring dan ook (een feest van herkenning voor de positivist!). Bewegen we naar links in het spectrum, dan gaat het om noties van de gedeelde wereld die door steeds minder mensen worden gedeeld. Zo zien diamantairs een andere verzameling diamanten dan leken, ervaren liberalen een andere wereld dan socialisten en kennen ouders een ander kind dan voorbijgangers.

Bewegend van rechts naar links geldt op iedere mogelijke plek van het wereldspectrum dat wat voor de delers van die gedeeltelijk gedeelde wereld een feit is, namelijk een echte wereld, voor alle anderen slechts een mening van die delers is; ervaren doen de anderen het immers zelf niet. Daarom plaatsen de delers van dat wereldje het wereldje buiten zichzelf; voor hen spreekt het van-zelf, is het objectief. Alle anderen plaatsen dat wereldje juist in de delers: voor de anderen is het subjectief.

We ervaren die steeds minder collectieve en meer particuliere sferen als individuen en groepen, als onderdelen van onze maatschappelijke praktijk. *De integrale wereld waarin we samenleven, hij wordt maar ten dele gedeeld.*

Daar waar de ervaringen volledig particulier worden, daar waar het individuele ervaringen betreft, helemaal aan de linkerkant, daar verdwijnt de notie van een gedeelde wereld zelfs helemaal. Uiterst rechts op het wereldspectrum staat de gedeelde wereld fier overeind, maar naarmate we meer naar links komen verkrumelt hij, hij wordt door steeds minder mensen gedeeld, tot op het punt dat hij volledig het loodje legt in de particuliere sferen van ons individuen. Daar viert de relativist zijn hyperpostmoderne feestje.

Subjectiviteit is (van rechts naar links beschouwd) een emergente eigenschap van het objectieve bestaan. Immers, als je bepaalde ervaringen met niemand deelt is de notie van objectiviteit voor die ervaringen een *vanishing property*, hij wordt daadwerkelijk betekenisloos. Schrap partiele objectiviteit weg van het spectrum en wat resteert, is de volledig individuele mens.

Zo ontstaat daar links onze eigen, particuliere notie van onszelf als individu, als *be*-schouwer, als *be*-woner van de gedeelde wereld met al die andere mensen daar ook in. De individuele mens wordt zo aan de uiterste linkerkant in de gedeelde wereld geboren. Zo ervaren we een geboorte ook letterlijk: als een entree, als een debuut in een gedeelde wereld.

Van rechts naar links scheurt het werldspectrum

In het vorige hoofdstuk sprak ik van scheuren in de integrale perspectievenwolk die door ons als mensheid ervaren wordt. Rechts op het spectrum staat de notie van een objectieve gedeelde wereld: een notie van omgeving buiten de mens die door *alle* mensen ervaren wordt. Dat deel van de perspectievenwolk is door ieder mens bewust te ervaren en dus niet gescheurd. Gaan we naar links, dan ontstaan scheuren; de wolk wordt hier niet meer integraal ervaren door de mensheid. Eerst gaat het nog om een paar scheuren (een paar grote groepen), maar hoe verder naar links, hoe meer scheuren in de wolk, totdat de notie van een gedeelde wereld sneuvelt in een chaotische verscheurdheid van individualiteit¹⁷⁶.

De mens die er is

Iedere mens leeft zijn eigen particuliere leven, ervaart zijn eigen ervaringen, temt zijn eigen weefsel van perspectief, zijn eigen wereld. We leven ons leven zo voor een belangrijk deel als individuele mensen, ook al gaan we soms enorm intense sociale contacten aan. We leven allen onze levens vanuit een notie van ons eigen zelf.

De individuele mens en het werldspectrum

We lopen nu van links naar rechts door het werldspectrum. Iedere mens start vanuit de oorsprong van zijn individualiteit, aan de uiterste linkerkant en wordt vanaf dat moment geconfronteerd met een zich steeds weer opdringende gedeelde wereld om hem heen waarin ook anderen figureren; althans zo ontwikkelt hij dat beeld. Zodra je een ander tegenkomt en met hem of haar een 'wij' wordt, ben je geen 'ik' meer voor het gedeelde deel van de perspectievenwolk. Het 'wij' deel plaatsen we dan buiten onze 'ikken'. (Merk op hoe

176 Zeven miljard individuen, maar in feite loopt dit proces ook door op sub-individueel niveau, de kleinste bouwsteen is immers het perspectief, op ieder moment, in iedere configuratie van mijn bewustzijn sta ik anders gesitueerd.

sterk dit proces lijkt op het radicaal inverse proces van het aan specifieke groepen toekennen van een gedeelde wereld uit de vorige paragraaf, *De wereld*).

Zo ben ik samen met mijn vrouw 'ouders van onze kinderen' gaan vormen. Ik ben zelf ook vader, zij ook moeder, ik ben ik en zij is zij, maar 'ouders van onze kinderen', dat zijn we samen, daar hoort een ervaringswereld bij die er niet voor mij alleen is en ook niet voor u als lezer. En als een 'wij', bijvoorbeeld de leden van mijn gezin, aansluitend opgaat in een andere groep, neem de Zeistenaren, dan raken we ook daar weer een deel van ons 'wij' kwijt, dat wordt dan geplaatst in die nog grotere groep. Als sociale wezens gaan we zo relaties aan, verbinden we ons met elkaar, ervaren we samen gedeelde ervaringen.

Ik denk bij het schrijven van deze woorden aan een verjaardagsfeestje van een van mijn zoontjes, we hielden een speurtocht in het donker door het bos en als klein groepje samen voerden we de ene na de andere opdracht uit, al voorzichtig rondspeurend in het eenzame pikdonkere bos. Enorm snel voel je een groep ontstaan, al samen ervarend, een gedeelde ervaring opbouwend, met een aantal kinderen in een aardedonker bos. En op vergelijkbare wijze vormen zich ook elders gezamenlijke ervaringen, gezamenlijke histories die leiden tot gezamenlijke groepsidentiteiten, groepswerelden. Gestructureerd, bedoeld, intentioneel, zoals in een school of vakopleiding of een of andere ingerichte ruimte (neem een voetbalveld met een trainer). Maar ook ongestructureerd, onbedoeld, zoals bij het ontstaan van culturele ervaringen het geval is, neem de Westerse of Chinese cultuur. En gemengd, zoals bij een maatschappelijke praktijk als het als student leven in een studentenstad of bij het voorzien in energie van een continent of de wereld.

In *extremo* vergroeien die in eerste aanleg uiterst particuliere ervaringen tot gedeelde ervaringen, eerst nog klein zoals in een gezin, maar ook in een buurt, een stad, een geloof, een politieke partij, steeds maar verder. Tot aan het niveau waarop we allen als mensheid dezelfde ervaringen delen: de gedeelde wereld, die delen we als mensen allemaal.

En juist daarom plaatsen we de *gedeelde wereld* buiten ons allen. Ook hier is dus de uiterste positie het meest bijzonder. Waar de notie van de gedeelde wereld rechts fier overeind staat, steeds meer naar links gaande afbrokkelt en aan de uiterste linkerkant, bij de individuele particulariteit, definitief sneeft in particulariteit, geldt dit voor de notie van (zelf)bewustzijn exact omgekeerd. Het zelf staat juist aan de linkerkant, bij particulariteit fier overeind, brokkelt gaande naar rechts steeds meer af en legt definitief het loodje aan de rechterkant, bij die ervaringen, bij dat perspectief wat we allen delen. Want dat wat we allen ervaren, dat waarin we allen exact hetzelfde zijn, daaraan hoeven

we immers niet meer een notie van eigenheid, van 'zelf' toe te schrijven. Dat leggen we gewoon buiten ons, dat is er objectief. De menselijke pluriformiteit richt zich immers op de zaken waarin men afwijkt van elkaar en niet op de overeenstemming. Zo kantelen we daar uiterst rechts de gedeelde wereld buiten ons zelf als mensheid. En komen we te overlijden, dan resteren slechts de herinneringen en een stoffelijk overschot voor de nabestaanden.

Objectiviteit is (van links naar rechts beschouwd) een emergente eigenschap van het individuele, het subjectieve bestaan. Immers, als je *allen* bepaalde ervaringen deelt is de notie van subjectiviteit voor die ervaringen een *vanishing property*¹⁷⁷, hij wordt volledig betekenisloos. Schrap partiële subjectiviteit volledig weg van het spectrum en je houdt absolute objectiviteit over. (Niet dat je daar komen kunt, het is immers een limiet.) De gedeelde wereld wordt uit het uitiem gedeelde ervaren geboren, net zoals individualiteit uiterst links uit het uitiem niet meer gedeelde ervaren geboren wordt.

Van links naar rechts sluit het werldspectrum zich

Van rechts (de gedeelde wereld) naar links (het individu) compartimenteert de perspectievenwolk. Zo ontstaan steeds meer en kleinere scheuren in de perspectievenwolk. Maar ga je juist van links naar rechts, vanuit de individuele mens naar de gedeelde wereld, dan is het omgekeerde het geval. Je vertrekt vanuit een particuliere sfeer van de perspectievenwolk, omgeven door scheuren, maar al gaande naar rechts vind je steeds meer verwantschap, je sluit je aan en ruilt je individualiteit in voor groepsbewustzijn. De vele kleine scheuren dichten zich en uiteindelijk dichten zich de grote scheuren ook. Het is als een condensatieproces, waarbij individuele druppeltjes een plas vormen. Het is als een graankorreltje, waar steeds eentje bij wordt gelegd, zodat uiteindelijk een berg graan ontstaat. Het is als de opkomst van een brede politieke partij. Het is als het betreden van de overvolle en kolkende tribune van een voetbalwedstrijd waar je opgaat in de massa. Het is ook hoe een groot aantal individuen een amorfe, onverschillige grijze massa kunnen vormen waarin iedere individuele verantwoordelijkheid lijkt te ontbreken. Of het 'Men' van Heidegger¹⁷⁸.

177 Reeds in mijn proefschrift beschreef ik de notie van *vanishing properties* als het contrapunt van *emerging properties*. Het zijn de twee zijden van eenzelfde medaille, emergentie van het ene perspectief impliceert het verdwijnen van een ander.

178 Het 'Men' van Heidegger verwijst naar het onverschillige, alledaagse, redeloze en nutteloze gekevel waar mensen zo vaak in vervallen. Zie *Sein und Zeit*, het hoofdwerk van Heidegger.

Bevolkt de mens de wereld?

Maar hoe zit het dan met de intuïtieve notie van de individuele mens en de gedeelde wereld? Aan de eindjes van het spectrum? Die zijn toch glashelder en netjes van elkaar onderscheiden? Wat moeten we dan aan met al die tussenposities van het spectrum?

De intuïtieve mens ontleed

Het intuïtieve beeld dat velen van de mens hebben is als volgt. De mens is een hybride van lichaam en geest, een collectieve, gedeelde materiele 'huls' en een particuliere, mentale sfeer, van enerzijds openbaar handelen en communiceren en anderzijds individueel denken, van gedeelde substantie en particulier gevoel. De term *hybride* gebruikte ik met opzet, want feitelijk is er hier sprake van een bijzonder mengproces. Twee separate mensbeelden worden in dit intuïtieve beeld op onnavolgbare wijze door elkaar gegoocheld.

Het eerste mensbeeld is dat iedere mens een volstrekt particuliere individu is met zijn eigen eigenheden (gedachten, gevoelens en nog veel meer). Met andere woorden, we benoemen die perspectieven waarin specifieke mensen zich onderscheiden van *alle* andere mensen. Het tweede mensbeeld is dat iedere mens, als lid van de menselijke soort, bepaalde eigenschappen deelt met *alle* andere mensen. Hij beschikt over een lichaam en kan denken, hij kan praten, om er een aantal te noemen. We hebben het hier, bij dit tweede mensbeeld, over de generieke (soortspecifieke) eigenschappen van de menselijke soort. We benoemen dus die perspectieven waarin alle mensen eender zijn.

Het eerste mensbeeld past bij de linkerkant. Het benoemt immers die perspectieven waarin iedere mens weer anders is, particulier is. Het tweede mensbeeld hoort juist bij de rechterkant van het wereldspectrum, de gedeelde wereld. Iedereen ervaart immers dat mensen een lichaam hebben en kunnen denken en praten, dat zijn bij uitstek aspecten van 'de wereld die we delen'.

En ook de tussenvormen komen voor. Mijn specifieke gezicht is vertrouwd voor alle mensen die mij kennen. En in zoverre ik een wereldverbeteraar ben, deel ik die eigenschap met anderen. Op een bijzondere manier dekt ons intuïtieve hybride beeld van 'de mens' daarom feitelijk het hele wereldspectrum. Individualiteit, de ultieme particulariteit bevindt zich links, lichamelijke bevindt zich rechts, ons intuïtieve mensbeeld is uitgesmeerd van links tot rechts.

De intuïtieve gedeelde wereld ontleed

Een vergelijkbare overweging geldt de gedeelde wereld. Sociale processen tussen mensen spelen zich altijd af in een gedeelde wereld, die vormt steeds de ruggegraat, de specie tussen de mensen die het aangaat. De *absoluut* gedeelde wereld staat helemaal rechts. Maar hoe absoluut moet zo'n gedeelde wereld eigenlijk zijn? Als een groep UFO-logen een UFO¹⁷⁹ zien, zien ze dan daadwerkelijk een UFO in de absoluut gedeelde wereld? Ik heb vele jaren gewerkt als kennisanalist; mijn werk bestond eruit deskundige mensen te helpen bij het articuleren van hoe zij een situatie interpreteerden of een proces aanpakten als experts, bijvoorbeeld inzake probleemveroorzakende binnenmilieus. Op basis daarvan kunnen ook andere mensen delen van deze competenties verwerven of kunnen kennisgebaseerde computerprogramma's gemaakt worden die het diagnosegedrag van deze experts tot op zekere hoogte nabootsen. Ik vond het iedere keer weer enorm frappant dat deskundigen 'dezelfde feitelijke situatie' zo radicaal anders interpreteerden, daadwerkelijk andere dingen waarnamen, dan leken. Daarom is mijn conclusie dat ook ons intuïtieve beeld van de gedeelde wereld het gehele spectrum dekt, van partieel gedeeld tussen twee topexperts op één domein tot aan absoluut gedeeld tussen alle mensen. Ook ons gedeelde wereldbeeld is uitgesmeerd over het gehele spectrum.

213

Metafysisch geklets?

Misschien vindt u het klinkklare onzin om onze omgeving, onze gedeelde wereld slechts te zien als een pluk perspectief grofweg ter rechterzijde van het ervaringspectrum. Metafysisch geklets! Die omgeving die is er toch gewoon, zoals hij er is? Maak ik de zaak niet veel ingewikkelder dan dat hij *feitelijk* is? Ik denk van niet. In de dagelijkse praktijk is het heel natuurlijk de omgeving ook letterlijk te zien als het *gegeven om je heen*. De notie van een gedeelde wereld emergeert natuurlijk niet voor niets. Mijn punt is hier ook helemaal niet dat er niet steeds weer een andere werkelijkheid achter uw eerdere beeld van 'de werkelijkheid' te plaatsen is. Het punt is gewoon dat u daar niet van uitgaat op een bepaald moment. Uw wereld om u heen is gewoon daadwerkelijk wat u als echt en objectief aanwezig ervaart op dat moment. En voor iedereen, individu of groep, geldt hetzelfde.

Stel ik overweeg de aankoop van een 2CV, want ik vind dat een prachtige auto. Hij glanst me tegemoet. Maar iets houdt me toch ook tegen. Ik ga later nog

179 UFO: Unidentified Flying Object; populair gezegd: een vliegende schotel.

eens kijken, neem nu een vriend mee die deskundig is. Hij wijst me op een aantal verborgen plekken waar de auto wel erg stevig doorgeroest is (helemaal niet gezien!). Objectief valt vast te stellen dat mijn oorspronkelijke perceptie van de 2CV en mijn bijgestelde perceptie verschillen. Mijn bijgestelde perceptie komt meer overeen met die van mijn vriend. De auto zelf verandert natuurlijk niet door deze opmerkingen. Of verandert hij wel?

Pragmatisch gezien kun je de auto natuurlijk steeds beter karakteriseren binnen zekere marges. Je kunt beschrijvingsafspraken maken, tests afspreken die de staat van een 2CV steeds scherper, binnen steeds smallere marges bepalen¹⁸⁰. Maar of er op een bepaald moment een nog *objectievere* identiteit van de auto bestaat dan die waar je op dat moment over beschikt? Ik heb zo mijn twijfels. Ik denk dat uiteindelijk de wereld buiten ons, als onderdeel (de 2CV) of 'in zijn geheel', voor de mens gewoon, echt en waarachtig is wat we ervaren. Een (soms enorme) *pluk perspectiefen* niet iets daarachter (zoals Plato vooronderstelde in zijn befaamde allegorie van de gevangenen in de grot). Daarin beken ik mezelf als een fenomenoloog. dDas werpt steeds maar weer nieuwe indrukken in ons gezicht. Zelfs dat is nog te veel gezegd: we ervaren steeds nieuwe indrukken (of ze geworpen worden weten we niet). Ze *emerge*ren; ze rijzen op. En dat is alles wat we ervan kunnen zeggen.

214

De vergissing als venster op de objectieve werkelijkheid

We herkennen allemaal de situatie waarin we dachten een deel van onze fysieke, gedeelde omgeving te snappen, maar hij blijkt dan toch opeens heel anders te zijn. Neem de optische illusie uit het hoofdstuk Barst.

Stel: u kijkt naar een afstandsbediening met vele knopjes. U begrijpt de werking, vindt de functies die u wenst moeiteloos. Tot op het moment dat iemand de instellingen van het te bedienen apparaat buiten uw medewerking verandert. En veel van wat u wist van de knopjes en hun effect blijkt opeens niet meer op te gaan. Uw omgeving blijkt anders dan u dacht.

Dat is een voorbeeld op kleine schaal, maar ook op hele grote schaal doet dit fenomeen zich voor. Ooit waren we ervan overtuigd dat je niet te dicht bij de grenzen van de aarde moest komen; je zou eraf vallen, het is immers een platte schaal. Maar dat bleek niet te gebeuren. En nu, rond het jaar 2000, vatten

¹⁸⁰ Maar uiteindelijk blijft dan toch nog altijd dat rare fenomeen van de meetfout bestaan, een van de meest onbegrepen aspecten van het natuurwetenschappelijke metier dat vanuit het fundamentele conflict uit het vorige hoofdstuk en zijn pragmatische oplossing zo op zijn plek valt.

we onze aarde op als een bol. Ook al kunnen we nooit alle plekken betreden van onze aardbol, toch gaan we er klakkeloos vanuit dat hij bolvormig is en ook bolvormig zal zijn als wij als mensheid er niet meer zijn. De bolhypothese houdt vooralsnog stevig stand, juist in deze tijden van ruimtevaart, nu we met satellietfoto's het geheel tot in het kleinste detail kunnen overzien. En visueel gezien zal de aarde van afstand ook wel bol blijven (zoals hij op kleinere schaal nu overigens ook nog steeds plat is). Maar niets sluit uit dat mensen ver na ons meewarig zullen lachen om ons huidige onbegrip, ons huidige, beperkte perspectief, zoals ook sommigen van ons dat doen ten opzichte van de mensen die dachten dat de wereld plat is.

Wat de natuurwetenschappen ons steeds opnieuw tonen is dat het vervangen van oude door nieuwe interpretaties van 'de werkelijkheid' een zich telkens herhalend proces is! Natuurlijk, de omgeving buiten onze ervaring laat zich niet dwingen door de mens. Dat is ook niet wat ik ontken. Zij is immers wat zij is, ongenaakbaar niet te ervaren voor ons mensen. Zij is *Ding an sich*, de intrigerende limiet ter rechterzijde waar steeds maar weer nieuwe initiatieven vandaan lijken te komen.

Maar wat die omgeving is, dat ervaren we niet uit een objectieve eerste hand, dat ervaren we als een model bestaande uit perspectief. Hoe hard we dat ook de echte wereld noemen. De filosofie van de praktijk kiest niet de subjectief-mentale en ook niet de objectief-materialistische zijde van het spectrum. De filosofie van de praktijk is pragmatisch en positioneert zich ertussen in.

Juist op dat specifieke bijzondere moment als de omgeving anders blijkt te zijn dan we voorheen ervoeren, ervaren we dat we niet de omgeving zelf ervaren, maar slechts een subjectief model daarvan. In de verwarring, in het onverwachte, het confronterende (van zeer mild tot schokkerend) scheurt de modelrelatie de vigerende notie van objectiviteit en de subjectieve perspectivische interpretaties daarvan ver uiteen. Object gaat over in subject. Dat overgaan van object in subject benoemen we dan als een vergissing, een valstrik, een foute theorie, een zinsbegoocheling, een catastrofe of wat dan ook.

We zaten ernaast, zeggen we dan. En snel passen we onze interpretatie van de omgeving weer aan, maken we de kloof weer dicht en zien we de omgeving weer als voorheen, als objectief gegeven om ons heen. Het modelbegrip wordt weer onzichtbaar. (Waarom immers zouden we een wegenkaart meenemen,

als we de wegen uit ons hoofd kennen?) Zo tonen onze momenten van vergissing ons de ware aard van ‘de objectieve wereld om ons heen’¹⁸¹.

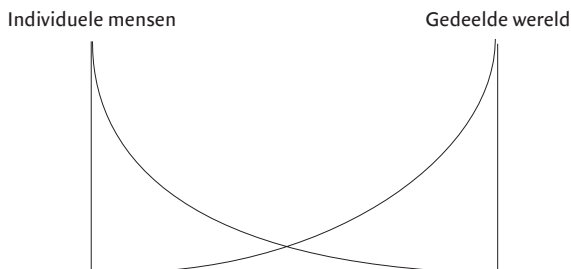
Mens en wereld gaan langzaam in elkaar over

Bovenstaande analyse leidt, samenvattend, tot de volgende bijzondere interpretatie van mens en wereld. Bezien vanuit het wereldspectrum is het zo dat de individuele, subjectieve, mentale, particuliere mens uiterst links op het spectrum staat. Hoe verder we naar rechts gaan, des te meer de individuele mens vervaagt, uit beeld verdwijnt, terrein prijs geeft aan een steeds groter groepservaren. Uiterst rechts is hij zelfs helemaal verdwenen. Voor de objectieve, gedeelde wereld geldt het omgekeerde: uiterst rechts staat hij op het spectrum, maar al gaande naar links wordt zijn statuut zwakker en zwakker: objectieve feiten van de groep worden steeds meer meningen voor de anderen, steeds meer anderen, totdat die gedeelde wereld helemaal ten onder gaat aan de linkerzijde, bij de individuele mens.

Van links naar rechts geven we individualiteit op voor gedeeldheid. Uiterst rechts resulteert dit in de ervaring van een objectieve gedeelde omgeving zonder een spoorje subjectiviteit. Subjectiviteit leidt zo via intersubjectiviteit tot objectiviteit. Van rechts naar links geven we gedeeldheid op voor maatschappelijke pluriformiteit, met als sluitstuk, uiterst links, de geboorte van individuele mensen als unieke individuen. Objectiviteit leidt zo via multiple objectiviteiten tot subjectiviteit.

Menselijke individualiteit en gedeelde wereld zijn scherp gedefinieerd op de eindjes van het spectrum (zie figuur) en sluiten elkaar daar ook volledig uit. Het hard geachte en niet met elkaar te verzoenen onderscheid tussen mentale mens en fysieke wereld, particuliere meningen en objectieve feiten, kortom, de *mind-matter* problematiek vindt hier zijn oorsprong.

¹⁸¹ En natuurlijk doet ook de omgekeerde route zich voor. Een subjectieve, zelfs controversiële speculatie van een individu, neem deze filosofie van de maatschappelijke praktijk met zijn perspectivische grondslag; die zou steeds meer aanhang kunnen krijgen en uiteindelijk zelfs de status kunnen krijgen van een ‘objectieve’ kijk op de wereld.

Maar onze maatschappelijke praktijk en het veranderen daarvan spelen zich af tussen deze eindjes. ‘De individuele mens’ en ‘onze gedeelde wereld’ zijn daar onwerkbaar in hun absolute, universele vorm. Het maatschappelijke discours, de maatschappelijke pluriformiteit speelt zich juist af in de tussenruimte. Daar waar van rechts naar links feiten soepeltjes overgaan in meningen en van links naar rechts meningen soepeltjes feiten worden. Daar waar één en dezelfde entiteit, pluk perspectief, een objectief feit is als je ter linkerzijde ervan staat en een mening als je ter rechterzijde ervan staat. Dat is de fundamentele oorsprong van de maatschappelijke pluriformiteit.

In meer gangbare termen ligt links het psychologische domein van individuen, in het midden het sociale domein van partieel gedeelde werelden door groepen en rechts de gedeelde, materiële wereld die zijn rondjes draait in het heelal.

Perspectivische positionering van deze filosofie

Eerder in dit boek heb ik relativisme en positivisme al geplaatst op het wereldspectrum, respectievelijk aan de linker- en rechterzijde van het spectrum (zie ook *Relativisme en positivisme schieten tekort* in het hoofdstuk *Geef mij een plek*). Relativisme en positivisme zijn als dominante accenten op de beide eindjes van het wereldspectrum.

De rechtlijnige dualistische positie van de mens die de wereld bevolkt, reeds besproken aan het begin van het hoofdstuk *Filosofische noties in perspectief*, kan nu opgevat worden als een soort naïeve combinatie¹⁸² van relativisme en

¹⁸² De dominante uiteindjes van de positivistische en de relativistische positie recombineren als in een chromosomale *crossing over*. Welbeschouwd leidt een *crossing over* tussen twee individuen tot twee nieuwe individuen. De naïef-dualistische is de ene optie, een dogmatische waarin de extreme eindjes direct met elkaar recombineren, resulterend in een erg kort chromosoompje; het wereldspectrum van de filosofie van de praktijk is de andere, veel

positivisme. De beide uiterste eindjes van het spectrum worden direct met elkaar verbonden. Er is dan zowel één objectieve feitelijke wereld, als subjectieve mensen die daarin leven met interpretaties, meningen, gevoelens, die ze soms delen met andere individuen, als groep.

Maatschappelijkheid vooronderstelt juist een steeds wisselende mix van allebei. Het gehele spectrum wordt bewandeld en juist daar in de tussenruimte heerst een grote stilte, juist daar heeft het naïeve dualisme ons als maatschappij weinig te zeggen.

De filosofie van de maatschappelijke praktijk mikt daarom vanuit een pragmatische filosofische houding op invulling van de enorme tussenruimte van het wereldspectrum en kan dit doen omdat het integrale wereldspectrum (zowel objectieve als subjectieve noties, maar vooral ook de verbijsterende oververtegenwoordiging van hun mengvormen) een substraat heeft gekregen in de vorm van het unificerende begrip *perspectief*. Dit begrip plaatst materieel en mentaal, objectief en subjectief op één fundament, maakt ze gradueel maar discreet in elkaar overgankelijk en maakt daardoor het gehele wereldspectrum beredeneerbaar en ervaarbaar.

Bij de bespreking van tijd en ruimte (in het hoofdstuk *Filosofische noties in perspectief*) merkte ik al op dat je nooit tijd of ruimte afzonderlijk kunt ervaren: het ervaren van de één impliceert altijd ook het ervaren van de ander, hoe klein dat aandeel dan ook is. Kant benoemde al een vergelijkbare notie: 'Gedanken ohne Inhalt sind leer, Anschauungen ohne Begriffe sind blind'.

Eenzelfde overweging geldt voor de noties van objectiviteit-subjectiviteit, mentaal-materieel of model-referent, of welk duet dan ook¹⁸³. Wat is bijvoorbeeld materie als deze op geen enkele wijze door een mens ervaren wordt? Wat is een gedachte als deze geen enkele betrekking heeft op een materiële werkelijkheid? Perspectivisch gezien is de reden hiervoor dat al het ervaren perspectief zich in één groot perspectivisch netwerk bevindt. Omdat iedere positie of regio in dit netwerk zijn betekenis mede ontleent aan het perspectief eromheen, is het onmogelijk om alleen tijd of alleen ruimte, zuiver object of zuiver subject, louter gedachten of louter materie te ervaren. Door

rijkere, pragmatische optie; de limieten zijn hier als consequentie slecht begrepen (want ze zijn er afgeknipt), de maatschappelijke relevantie zit tussen de eindjes in.

¹⁸³ Kant benoemde in zijn *Kritiek der reinen Vernunft* al een vergelijkbare duale verwantschap: 'Gedanken ohne Inhalt sind leer, Anschauungen ohne Begriffe sind blind'.

de onvermijdelijke *vernetting* van perspectief ervaar je altijd ook een beetje van het andere, ook al nadert dat beetje aan vrijwel niets.

Dit biedt een nieuwe kijk op de limieten van het wereldspectrum. De naïef-dualistische en de perspectivische maatschappijvariant verhouden zich daarom exact tot elkaar als het fundamentele conflict uit het vorige hoofdstuk in universele termen en de paradoxale oplossing ervan in pragmatische termen. Het fundamentele conflict behelst dat de ene limiet de andere uitsluit en dat we vanuit de ene limiet nooit de andere limiet kunnen afleiden. We worden immers als individuele mensen in een gedeelde wereld geboren (en ook sterven is een individueel verdwijnen uit een gedeelde wereld). De ene limiet *vooronderstelt* in deze zin het bestaan van de ander.

Als we de individuele, particuliere mens *of* de gedeelde wereld tot harde maatstaf maken, zoals positivisten en relativisten doen, dan missen we een wezenlijk aspect van de mens-in-de-wereld. Maken we beiden samen tot harde maatstaf, dan zullen er problemen optreden in de verhouding tussen die twee. De maatschappelijke tussenruimte is dan immers onbepaald. Het *mind-body* probleem is een van de manifestaties van deze problematiek. De onmogelijkheid politieke ideologieën of religies objectief te onderbouwen is een andere. Verschillende getuigenverklaringen van eenzelfde gebeurtenis vormen een voorbeeld van deze problematiek op kleine schaal.

De pragmatische oplossing van het fundamentele conflict, waarop de filosofie van de maatschappelijke praktijk geënt is, geeft een oplossing voor deze patstelling aan: gedeeltelijk gedeelde historie leidt tot gedeeltelijk gedeelde identiteit in het heden en gedeeltelijk gedeelde toekomstvisie.

Definitie van het actorbegrip

Er bestaat op basis van het bovenstaande een *enorme maatschappelijke vacature* voor het definiëren van de gecombineerde notie die recht doet aan de vele tussenposities op het wereldspectrum. Deze notie, een beetje mens en een beetje wereld, levert de centrale bouwsteen van een dynamische filosofie van de maatschappelijke praktijk.

Een dergelijke notie dient aan twee eisen te voldoen. Hij dient allereerst *alle* mogelijke tussenposities op het spectrum in te kunnen vullen. Hiermee worden statische momentopnamen van een stukje maatschappij gevat. Daarbovenop komt nog een extra eis: hij dient het hele wereldspectrum ook soepeltjes en discreet te kunnen *doorkruisen*, van rechts naar links en omgekeerd. Slechts

dán kan hij dienen als centrale bouwsteen van een filosofie die ook daadwerkelijk de grondslagen voor maatschappelijke verbetering in zich draagt.

Om deze vacature in te vullen zal ik een bestaande notie oppakken en stevig bewerken. De notie waar ik op doel is die van de *actor*. Deze wordt intuïtief al door ons allen gebruikt. Ik zal deze notie van nieuwe *perspectivische* fundamenten voorzien. Daarmee wordt hij uiterst geschikt voor de *statica* en de *dynamica* van maatschappelijke praktijken (het domein van de wereldverbeteraar). Het actorbegrip zal zo, in deze nieuwe betekenis, dienen als bouwsteen van de filosofie van de maatschappelijke praktijk.

Het intuïtieve actorbegrip

Iedereen (van wereldleider, politicus, generaal, milieuactivist, marktkoopman, onderwijzer tot buurvrouw¹⁸⁴) gebruikt het actorbegrip al pragmatisch, vaak op een wat slordige manier, zonder zich diepgaand te bekommeren om de precieze betekenis ervan. Blijkbaar maakt een intuïtief actorbegrip het al mogelijk om er maatschappelijk mee om te gaan. Dat beschouw ik als een *enorme* sterkte. In de dagelijks betekenis wordt het actorbegrip gebruikt als een compacte manier van verwijzen naar en etiketteren van¹⁸⁵ een individuele mens of een groep van verwante individuen waar een zekere betrokkenheid mee bestaat in onze gedeelde wereld. Die verwantschap kan vele vormen aannemen. Genetische verwantschap (een familie), culturele verwantschap (bijvoorbeeld een stam of volk), geografische verwantschap (een buurman, stadsgenoot of mede-Europeaan), professionele verwantschap (advocaten, mensenrechtenactivisten, bakkers of politici), een verwantschap qua liefhebberij (voetbalteam), noem maar op.

Dat geldt ook voor de vorm van betrokkenheid. Je kunt aan een actor denken, er iets van gedaan willen krijgen, je kunt van hem houden of hem juist haten. Je kunt hem willen vermijden, er innig mee samenwerken of er oorlog mee voeren. (Merk op dat de zelfnotie 'je' zo ook zelf veranderen kan van individu naar een volk.)

Die betrokkenheid tussen diverse actoren wordt dan geplaatst in de gedeelde wereld. Twee volkeren voeren oorlog in de gedeelde wereld. Twee mensen houden intens van elkaar in de gedeelde wereld en vormen een nieuwe eenheid. Twee partijen kennen elkaar niet in de gedeelde wereld.

¹⁸⁴ Dit zijn overigens ieder voor zich ook zelf al benamingen van actoren!

¹⁸⁵ Merk op dat hierin het begrip actor niet anders is dan het begrip sinaasappel of baksteen.

Het intuïtieve actorbegrip maakt het aldus mogelijk willekeurige hoeveelheden individuen samen te vatten onder één etiket, als bewoners van onze gedeelde wereld, van een individu via een echtpaar of tweeling tot en met de gehele mensheid.

Daarmee voldoet het intuïtieve actorbegrip aan de eerste eis: verschillende tussenposities op het wereldspectrum kunnen worden ingevuld met het actorbegrip. Ik ga even naar de buurman een kop koffie drinken. De Verenigde Staten en de Europese Unie overleggen met elkaar over handelsbeperkingen. De mensheid wordt bedreigd door een komeet. De gedeelde wereld wordt zo ingevuld met menselijke spelers van verschillende groeps grootte (ik, mijn buurman, de Europese Unie, de mensheid) en hierdoor beter hanteerbaar gemaakt. Ook actoren worden immers onderscheiden 'om te...'

Dit groepsbegrip werkt uitstekend in de oppervlakkige praktijk. Tegelijk rammelt het in zijn voegen. Als ik *Dire Straits* noem of *Pergolesi*, heb ik het dan over de mensen, over hun composities of juist over hun muziek? Als ik 'de Fransen' als actor benoem, wie, wat bedoel ik dan? Bedoel ik dan vooral de mensen, hun gevoelens, hun intellect? Of ook hun heerlijke restaurants en de wijze waarop ravissante Parijse vrouwen zich kleden? Bedoel ik ook hun bouwkunst, de Eiffeltoren, de brug van Millau, de musea? En in de Tweede Wereldoorlog, omvatte 'de Fransen' toen juist ook niet hun militaire slagkracht, hun oorlogsmaterieel, de granaatscherven die rond de oren van hun vijanden vlogen? Als ik verwijs naar een groot bedrijf, neem Google, bedoel ik dan de mensen, hun producten, hun beurswaarde, al de plekken op de wereld waar mensen en hun computers deze zoekmachine gebruiken? Als ik naar een bepaald automerk verwijs, verwijs ik dan naar de rondrijdende auto's of juist de medewerkers, de productieprocessen, de kwaliteit, het imago; en wat is dat dan? Ik zei het al eerder: het onderscheid tussen mensen en hun gedeelde wereld is maatschappelijk gesproken niet erg handig.

Perspectivische fundering van het actorbegrip

Hieronder plaats ik het actorbegrip daarom radicaal op perspectivische fundamenteën. Het resultaat is een actorbegrip dat emergeert uit de wolk van perspectief en voldoet aan beide hierboven genoemde eisen, de statische en de dynamische: tussenposities op het spectrum kunnen er daadwerkelijk en zonder spanningen mee ingevuld worden, en ook stappen op het spectrum zowel naar links als naar rechts zijn mogelijk.

In zijn scherpste formulering is iedere tussenpositie op het wereldspectrum een ervaring en dus doorgaans een samengesteld perspectief¹⁸⁶. Het ervaren van perspectief impliceert een positie van waaruit de ervaring plaats vindt. Die positie is als een etiket op de ervaring en hiermee ontstaat de identiteit van de ervarder. Dit betreft de emergente oorsprong van het zelfgevoel, als individu of groep; het balt de samengestelde ervaring samen en brengt deze onder één noemer. Een ervaring hoort immers steeds bij een ervarder, zoals fenomenologisch gesteld ook een object en een subject elkaars bestaan vooronderstellen. De identiteit van de ervarder neemt de vorm aan van een subjectief individu (aan de linkerkant), allerlei groepsnoties (de tussenruimte) of de objectieve omgeving om ons allen heen (aan de rechterkant). Iedere tussenpositie op het wereldspectrum ontleent zijn identiteit zo aan het specifieke perspectief dat bij die positie hoort en iedere identiteit ervaart zijn eigen perspectief. De pluriforme maatschappelijke praktijk vindt zijn beslag tussen de beide uiteindjes van het spectrum. Een tussenpositie, een sociale identiteit¹⁸⁷ krijgt daarom steeds betekenis door ten minste drie plukken perspectief: identiteit, socialiteit en particulariteit

De identiteit wordt in zijn kern vastgesteld door de pluk perspectieven (materieel, mentaal, uit verleden, heden of toekomst, maar dat zijn emergente noties) die hem constitueert. Deze pluk perspectieven wordt gedeeld door de leden van de bewuste sociale groep, zeggen we dan in het dagelijkse spraakgebruik¹⁸⁸. Denk aan hoe alle bakkers van deze wereld een bakkerij gebruiken en bakkerskennis delen, hoe alle kleuters een kleuterperspectief delen of hoe alle wiskundigen een wiskundig perspectief delen.

Met zo'n identiteit (bijvoorbeeld als bakker) in isolement is iets heel bijzonders aan de hand. Een specifieke positie op het spectrum, de pluk perspectief die de identiteit in de meest fundamentele zin constitueert, die door de delers gedeelde pluk, maakt het voor deze identiteit nog steeds niet mogelijk om zich maatschappelijk te manifesteren. De perspectivische overlap met andere identiteiten is immers nihil. Een specifieke tussenpositie op het spectrum beschrijft zo een identiteit (een groep) in *splendid isolation*. In dusdanige isolatie dat er van een maatschappelijke praktijk geen sprake kan zijn. De iden-

186 Losjes geformuleerd: een pluk perspectief.

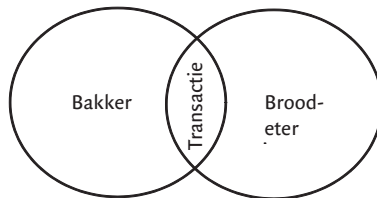
187 Een individu en een strikt objectieve omgeving, de uiteindjes, zijn beiden in isolement immers niet sociaal.

188 Feitelijk is dat een onjuiste voorstelling van zaken: een dubbeltelling. Immers, wat zijn 'de leden van die sociale groep' anders dan de emergentie van die bewuste pluk perspectief?

titeit is dan als een eiland in een woeste zee, als een vergeten patiënt in een isoleercel.

Daarom zijn ook socialiteit en particulariteit vereist bij het daadwerkelijk maatschappelijk kunnen functioneren van een sociale identiteit. Socialiteit correspondeert met plukken perspectief rechts van de ingenomen positie. Particulariteit correspondeert met plukken perspectief links van de ingenomen positie.

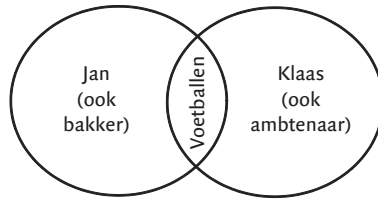
Allereerst de socialiteit, ter rechterzijde. Dit betreft perspectieven die gedeeld worden door de sociale identiteit in kwestie en daarnaast ook nog door anderen. Dezen maken het de sociale identiteit – neem de bakkers – mogelijk om zich als bakkers maatschappelijk te manifesteren. Zo kunnen bakkers hun brood verkopen aan klanten, omdat bakkers én klanten weten dat je brood kunt maken en (ver)kopen om te eten. Je moet immers een wereld delen om als twee verschillende sociale identiteiten een sociaal ‘praktijkje’ te kunnen vormen. De bakker bakt, de klant maakt er een heerlijk belegd broodje van en eet het op, daarin verschillen ze van elkaar. Maar samen weten ze van het transactieproces (zie de figuur hieronder), dat in essentie een wederkerige modelrelatie beschrijft in termen van sferen van perspectief. Beide participerende actoren hebben een model van elkaar en dit betreft de perspectivische sfeer die ze delen.

Het perspectief ter rechterzijde van het punt op het spectrum veroorzaakt de maatschappelijke bijdrage van deze sociale identiteit aan een grotere maatschappelijke praktijk (bijvoorbeeld de rol van de bakkers in de voedselproductie- en consumptieketen). Het maakt het de bakker mogelijk deel te nemen aan de maatschappelijke praktijk.

Dan de particulariteit, ter linkerzijde. Dit betreft perspectieven die niet gedeeld worden met de identiteit – neem opnieuw de bakkers. Particulariteit maakt

het individuele bakkers¹⁸⁹ mogelijk zich ook als een andere sociale identiteit dan alleen in het verlengde van hun *bakker zijn* te manifesteren. Een bakker kan bijvoorbeeld het brood het brood laten¹⁹⁰ en zich verregaand specialiseren in banket. Een specifieke bakker en een specifieke ambtenaar kunnen samen gaan voetballen of schaken (het bakker-zijn is dan niet meer aan de orde). Een bakker kan zich om gaan scholen tot slager of onderwijzer. Sommigen zijn getrouwd, anderen vrijgezel.

Het perspectief ter linkerzijde veroorzaakt de mogelijkheid van afwijken ten opzichte van de oorspronkelijke homogene identiteit, dat waarin de leden van de groep te differentiëren zijn. De aspecten waarin onderdelen van de groep ‘Bakkers’ weer hun eigen particuliere werelden vormen. Zo komt het dat individuen en groepen meer dan één rol in kunnen vullen in een mensenleven en dat individuen en groepen veranderen in de loop van de geschiedenis.

Maar steeds zijn ze óf bakker, óf ambtenaar, óf voetballer, óf iemand anders. De identiteit verandert steeds, maar er is er op ieder moment¹⁹¹ maar één, zie ook de onzekerheidsrelatie in het vorige hoofdstuk.

Met de onderkenning van drie sferen van perspectief in samenhang heb ik vanuit de solipsistische identiteit door toevoeging van *socialiteit* en *particulariteit* een *sociale identiteit* gecreëerd. Een sociale identiteit kan vanuit zijn huidige identiteit gaan participeren in een grotere maatschappelijke praktijk. Of hij kan ervoor kiezen zijn huidige identiteit te veranderen en te gaan participeren in een andere maatschappelijke praktijk. Ik gebruik het maatschappelijk breed gangbare begrip *actor*, omdat dit intuïtieve begrip naar mijn idee nauw aansluit bij de veel scherpere driewaardige definitie van een participant aan de maatschappelijke praktijk in termen van perspectief.

¹⁸⁹ En subgroepen van de bakkers.

¹⁹⁰ De kennis blijft hij wellicht behouden, maar het feitelijke bakproces in al zijn perspectivische essenties, de hete broodoven, de geur van pas gebakken brood en nog veel meer, dat zal hij niet meer ervaren.

¹⁹¹ In iedere perspectivische configuratie.

Perspectivische definitie van een actor

Een actor bestaat, kortom, uit een identiteit, socialiteit en particulariteit. De identiteit (kern) van een actor wordt geconstitueerd door een pluk perspectief¹⁹² die karakteristiek is voor deze actor, maar (paradoxaal genoeg) voor andere actoren onervaarbaar is. Het is wat de bakker een bakker maakt, wat de bakker onderscheidt van de niet-bakker.

De actor kan zich vanuit deze identiteit (op basis van deze identiteit) mengen in een grotere maatschappelijke praktijk, door met andere actoren relaties aan te gaan, met hen als het ware een nieuwe identiteit te vormen. Zo koopt de bakker als bakker zijn grondstoffen in bij een toeleverancier en verkoopt hij als bakker zijn producten aan zijn klanten. Actoren gaan overlappen, dat kan zo ver gaan dat ze samen een nieuwe actor vormen. Deze overlappingsen (gedeeld perspectief) vormen zijn socialiteit.

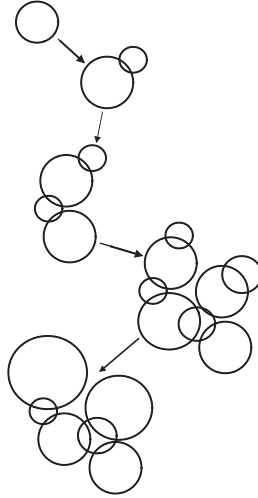
De actor kan zich ook onttrekken aan zijn instantane identiteit, door delen ervan om te wisselen voor ander perspectief. Zo kan de bakker van rol veranderen: bijvoorbeeld door te besluiten de zaak 's avonds te sluiten, naar huis te gaan en de vaderrol op zich te nemen (tijdelijk) of door te besluiten de bakkersbroek helemaal aan de wilgen te hangen (permanent). Actoren schuiven zo uiteen totdat niets van de oorspronkelijke overlap meer rest (een nieuwe maatschappelijke praktijk is daarvan doorgaans het resultaat). Dit vormt de particulariteit van de actor.

De maatschappelijke multi-actor praktijk

Samen vormen zich zo maatschappelijke praktijken, als in een spel met zeepbellen. Het spel is nog veel geraffineerder dan ik hierboven geschetst heb. Bellen groeien en slinken (actoren veranderen in hun geheel, perspectief wordt toegevoegd en verdwijnt), bellen gaan overlappen en weer uiteen (maatschappelijke praktijken veranderen zo hun actorenstructuur: actoren gaan overlap met elkaar aan en verbreken deze), bellen gaan volledig in elkaar op en splitsen zich weer (individueen vormen zo groepen, groepen gaan in elkaar op, vormen een grotere groep en splitsen weer). En zie, de maatschappij als

192 Die pluk kan overigens groeien en weer slinken. Zie de notie van KDS en complexiteit in mijn proefschrift.

multi-actor praktijk (figuur hieronder). Het is met recht een caleidoscopisch spel, de dans op het wereldspectrum!¹⁹³

De pragmatische kracht van het actorbegrip

Het vergt wellicht enige hersengymnastiek om de driedelige perspectivische bepaling van het actorbegrip hierboven te vatten. Hij wijkt immers op het eerste gezicht toch wel wat af van de meer intuïtieve notie van een actor als ‘een individu of groep van individuen in een gedeelde wereld’. Maar dat is slechts oppervlakkig zo: ons intuïtieve beeld is, zo vermoed ik, een variant-op-hoofdlijnen van de perspectivische interpretatie die ik hierboven uiteen heb gezet. Omdat het perspectivische actorbegrip geen last heeft van de starre dualistische noties van individuen en gedeelde wereld, kan het hele wereldspectrum met al zijn gecombineerde tussenposities van partiële objectiviteit en gedeelde pluriformiteit ingevuld en doorkruist worden. Perspectief kan uitiem persoonlijk zijn, gedeeld raken (we schuiven naar rechts), zelfs het etiket ‘de objectieve werkelijkheid’ opgeplakt krijgen en ook weer ontdelen (we schui-

193 Empirie kan nu opgevat worden als dat wat door iedereen ervaren kan worden in de wereld om ons heen. Formele kennis is iets wat slechts als waar ervaren wordt door de individuen die de desbetreffende formele afspraken als geldig accepteren. Formele kennis is dus per definitie waar voor de actoren (de verzameling individuen) die haar accepteren. Begin je met twijfelen dan hoor je daar niet meer bij. Perspectivisch gezien behoort empirie dus (althans in theorie) bij de actor ‘ons allen’ en formele kennis bij de actor ‘zij die over haar beschikken en haar als waar accepteren’.

ven naar links). En precies daarin zit de pragmatische kracht van het perspectivische actorbegrip.

Een juiste interpretatie van een maatschappelijke praktijk is die interpretatie die werkt, die geschikt is 'om te'. En of dit zo is, dat weten we slechts achteraf. Er zijn geen universele waarheidsclaims voor nodig (ook al zullen vele van de in modellen figurerende actoren sterk positivistische of fundamenteel religieuze deelopvattingen hebben). Ook een onversneden relativisme¹⁹⁴ is niet op zijn plek, omdat mensen dan langs elkaar heen schieten als twee zoeklichten die een andere kant uit schijnen.

De radicale actorthese

Het is gebruikelijk de mens als individuen of groepen te plaatsen in een gedeelde fysieke of communicatieve wereld. Een dergelijke aanpak wordt ook wel de actor-in-context benadering genoemd. Dat betreft de kern van naïef dualistisch denken: de mens als actor (individu of optelling van individuen) wordt onderscheiden van zijn context, de fysieke wereld los van deze individuen die hen omgeeft.

Het perspectivische actorbegrip maakt dat onderscheid niet. Een actor bestaat slechts uit perspectief en alleen uit perspectief. De actornaam vormt het etiket voor een pluk perspectief. Het is zinvol deze abstractie te plegen omdat het bij uitstek actoren zijn die een wereld ervaren, willen en kunnen veranderen.

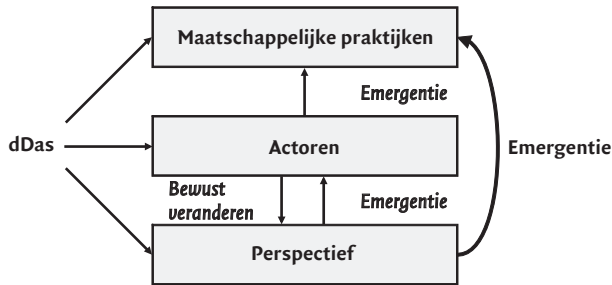
Een deel van zijn constituerende perspectief kan een actor delen met andere actoren. De plaatjes op de vorige bladzijden visualiseren dit. Het perspectivische actorbegrip is, als consequentie hiervan, een radicaal actorbegrip.

Maatschappelijke praktijken bestaan uit stelsels van perspectivische actoren en slechts uit deze actoren alleen. Deze stelling staat centraal in de aanpak voor verbetering van maatschappelijke praktijken, die oogmerk is van de gehele serie Samenleving in perspectief. Om deze reden geef ik hem een speciale naam: *De Radicale Actorthese*. De plukken perspectief die actoren delen, gewoon onderdeel van deze actoren, vormen dan even zovele partieel gedeelde werelden. Het radicale zit hem erin dat de maatschappij *volledig* kan worden begrepen als multi-actor praktijk.

¹⁹⁴ De filosofie van de maatschappelijke praktijk is fenomenologisch-pragmatisch en sluit zowel een onversneden positivisme als een onversneden relativisme expliciet uit. Dat licht ik definitief toe in het hoofdstuk *Perspectief vergeleken* in de afronding van dit eerste deel.

Maatschappelijke praktijken emergeren uit actoren

Zo ontstaat een uiterst eenvoudige filosofie van de maatschappelijke praktijk:

Maatschappelijke praktijken bestaan uitsluitend uit actoren en die bestaan op hun beurt weer uitsluitend uit perspectief; niets meer dan dat. De essentie is deze: de maatschappij wordt ervaren als perspectief en kan intrinsiek begrepen worden als recursief perspectief. Zingevende, intentionele, handelende actoren emergeren uit dit perspectief. En maatschappelijke praktijken emergeren radicaal uit actoren in samenhang¹⁹⁵.

De actor is de cruciale tussenliggende schakel (tussen perspectief en de maatschappelijke praktijk) omdat hij beschikt over het vermogen om *bewust* iets te ervaren en te veranderen: door doelbewuste activiteiten kan hij de perspectieven die hij ervaart aanpassen. Hij denkt, leert, handelt, communiceert. Hij bouwt een schuilplaats of een woonwijk, jaagt, verbouwt voedsel, geeft bloemen aan zijn geliefde, bakt, koopt of eet brood, ontwikkelt een nieuwe computer. Dit zijn allemaal voorbeelden die nog te overzien zijn, die doelgericht ontwikkeld kunnen worden. Daarom is de actor resultaat van autonome emergentie én doelgerichte aanpassing. Sommige dingen overkomen hem en voor andere dingen is hij de intentionele veroorzaker. De pijlen tussen actoren en perspectief gaan daarom heen én terug.

Voor complexe maatschappelijke praktijken ligt dat fundamenteel anders. Natuurlijk, niemand zal ontkennen dat ook kleine maatschappelijke praktijken wel eens doelbewust ontwikkeld zullen worden. Denk aan het managen van een project of het succesvol uitvoeren van beleid. Feitelijk is er dan niet sprake van confronterend emergente maatschappelijkheid, omdat er immers

¹⁹⁵ Ook zelforganisatie is een belangrijk aspect hierbij: grotere organisatorische verbanden ontstaan als consequentie van de aanwezigheid van kleinere die elkaar weten te vinden, zoals het ontstaan van gilden of het groeien van markten.

één actor het geheel (deels) overziet en voorziet (ook al kan hij het niet alleen). De maatschappelijke sfeer kenmerkt zich juist door het interacteren van verschillende actoren, ieder vanuit zijn eigen indentiteit. Aan maatschappelijke praktijken ligt geen coherente veroorzakende intentionele actor ten grondslag. Niemand doorziet, ervaart ze integraal. Actoren kunnen de integrale maatschappelijke praktijken waar ze onderdeel van vormen – vanwege hun emergente ontstaan – grotendeels slechts ondergaan.

Daarom stel ik dat *emergentie* het dominante mechanisme is waardoor onze maatschappelijke praktijken ontstaan. Maatschappelijke praktijken emergeren, rijzen op uit hun samenstellende actoren en deze rijzen op hun beurt weer op uit perspectief.

De maatschappij als multi-actor praktijk

Een maatschappelijke praktijk lijkt soms direct te emergeren uit perspectief (de rechte, kromme pijl van onder naar boven). Wellicht is dit de reden dat we maatschappelijke praktijken op zoveel manieren beschrijven: als economische systemen, als vervoersstromen, als verhalen, als verzamelingen van sectoren, als noem maar op. Toch denk ik dat er één echt steekhoudende manier is om een maatschappelijke praktijk in zijn essentie te doorgronden. En dat is in de vorm van een multi-actor praktijk. De reden daarvoor is inmiddels zo voor de hand liggend geworden dat we hem haast niet meer kunnen zien.

Allereerst worden delen van de maatschappelijke praktijk ervaren door een actor. Is deze actor er niet, dan bestaat dat corresponderende deel van de maatschappelijke praktijk niet, althans niet op een of andere bewuste wijze. En ten tweede: een maatschappelijke praktijk verandert omdat de samenstellende actoren veranderen. Dan ten derde: willen we een maatschappelijke praktijk doelgericht verbeteren, dan gebeurt dat omdat de samenstellende actoren doelgericht en vanuit een maatschappelijk perspectief bewogen worden (door henzelf of door een ander) tot de hiertoe benodigde verandering. Wat we ook doelgericht veranderen aan een maatschappij, de verandering geschiedt door en via veranderingen van actoren. En dit om de eenvoudige reden dat de actor de ervarende drager is van bewustzijn en intentionaliteit, kortom van perspectief. Maatschappelijke verbetering betreft, als consequentie hiervan, het doelgericht laten emergeren van een betere multi-actor praktijk. Juist om deze reden verdient het de voorkeur om, in lijn met de radicale actorthese, de maatschappelijke praktijk te begrijpen als een emergent multi-actor systeem. De maatschappij is een multi-actor praktijk.

Maatschappelijk perspectief

A sustainable society should support the intentions of actors at several systemic levels: individuals, groups, nations as well as the human race as a whole. At this moment at higher systemic levels, shared concerted intentions are missing. This suggests that a systemic applicability of the generic model of intentional activities is an important guiding principle in attempting to attain sustainable societies.

Henk Diepenmaat¹⁹⁶

Maatschappelijk perspectief

In dit korte maar cruciale hoofdstuk zet ik nu de beslissende stap voor de wereldverbeteraar. Het perspectivisch structuralisme heeft immers een cruciale consequentie voor de filosofie van de maatschappelijke praktijk.

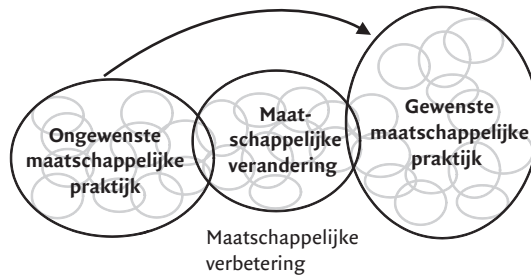
Alles wat ervaren wordt is perspectief. *Mutatis mutandis* moet dit ook gaan gelden voor maatschappelijke praktijken, als emergente samenhangende stelsels van actoren. En zo rolt ons als vanzelf het zo verwoed gezochte instrument voor het verbeteren van onze wereld in de schoot. Dat is maatschappelijk perspectief.

Een uitdagend perspectief

Maatschappelijk perspectief is de meest bijzondere variant van perspectief die we ons als mens kunnen voorstellen. Net zoals ieder perspectief bestaat het uit drie onderdelen: een uitgangssituatie, een veranderproces en een resulterende situatie.

Het maatschappelijke zit hem erin dat zowel de uitgangssituatie, het veranderproces als de resulterende situatie ieder op hun beurt bestaan uit een

maatschappelijke multi-actor praktijk. Met andere woorden: ze bestaan uit samenhangende constellaties van actoren, met ieder op hun beurt eigen perspectief. De uitgangssituatie is een ongewenste maatschappelijke praktijk. De verandering een samenwerkingsproces tussen verschillende actoren. En de resulterende situatie is een gewenste¹⁹⁷ maatschappelijke praktijk. Samen vormen ze een maatschappelijk perspectief:

Maatschappelijk perspectief is een enorm uitdagende en spannende perspectivische variant. Uitdagend omdat het zo'n enorme klus is om complexe maatschappelijke praktijken te kunnen doorzien in hun hoedanigheid van multi-actor perspectieven. Ze zijn immers emergent, ze worden tot op heden nauwelijks ontwikkeld. En spannend omdat ze het beste uitzicht bieden dat we hebben op het daadwerkelijk kunnen verbeteren van maatschappelijke praktijken. Maatschappelijk perspectief is bij uitstek het wapen van de wereldverbeteraar.

In het vorige hoofdstuk heb ik complexe maatschappelijke praktijken gekenschetst als emergerend uit de gezamenlijke activiteiten van vele verschillende actoren. De emergente maatschappelijke praktijk is hiermee welhaast een antagonist van een intentioneel, doelbewust door een actor gecreëerde omgeving. In iets andere woorden onttrekt de complexe maatschappelijke praktijk zich door zijn emergentie aan maatschappelijk perspectief. Er bestaat geen actor die dit perspectief draagt. Er bestaat met andere woorden een 'vacature' voor het ervaren van maatschappelijk perspectief! Een cruciale en intrigerende *inverse* vraagstelling is daarom: wie is de beoogde ervarder van maatschappelijk perspectief? Welke actor vult deze 'vacature' in? Welnu, dat is de wereldverbeteraar.

197 Opnieuw loop ik hier vooruit op Deel 2: Ethiek.

Vier niveaus van inzicht

Het ontwikkelen van maatschappelijk perspectief is geen sinecure. Ik zie het als het meest ambitieuze niveau van vier. Vele actoren vinden het al een hele tour om hun eigen individuele praktijk te doorzien en komen aan het zich verplaatsen in anderen nauwelijks toe. Dit is het *eerste* niveau, dat van de in zichzelf gekeerden.

Een gelukkig groeiende categorie verdiept zich waarachtig in de actoren *direct om hen heen*. Dat is niveau *twee*, dat van de *sociaal geëngageerden*. Sociaal geëngageerde mensen, maar ook goede onderhandelaars (met oog voor het eigen belang, het belang van de anderen *direct om hen heen* en het gedeelde belang) behoren hiertoe. Ze overzien al grotere stukken van maatschappelijke praktijken, maar het blijft behelpen.

Een weer fors kleinere groep bereikt niveau *drie*, waar substantiële delen van de maatschappelijke praktijken waar je onderdeel van vormt in beschouwing worden genomen als multi-actor praktijken. Het verschil met de vorige categorie is dat ook *verder* wordt gekeken dan naar de actoren *direct om hen heen*. Zij kopen bijvoorbeeld geen goedkope autoradio of fiets met kapot slot van een louche figuur op de hoek van de straat. Zij vragen zich bij heel goedkope kleding af of de herkomst wel bonafide is en geen uitbuiting in stand houdt. Kundige en betrokken politici die verder kijken dan de media en het stemgedrag, maatschappelijk verantwoorde ondernemers die niet alleen hun eigen financiële winst en een tevreden directe klant najagen, milieuactivisten die doorleefd ervaren dat ondernemers en politici ook gewoon tot de maatschappelijke praktijk behoren en hun eigen legitieme belangen hebben; ze vallen alle onder dit niveau. Zij zijn de *maatschappelijk bewusten*.

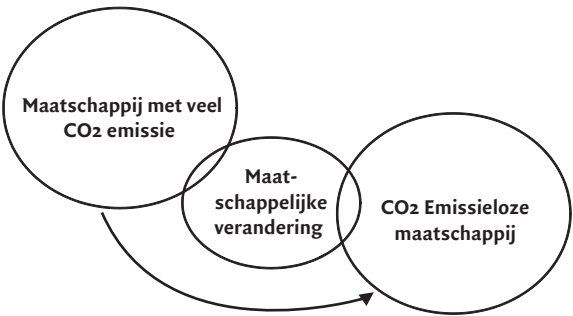
De wereldverbeteraar ten slotte vindt zijn plaats op niveau *vier*: dat van de *maatschappelijk bekwamen*. Dit boek draagt een steentje bij aan invulling van het competentieprofiel van maatschappelijk bekwamen: zij richten zich op het gezamenlijk met anderen ontwikkelen en daadwerkelijk inzetten van integraal maatschappelijk perspectief, in wat voor vorm dan ook.

Maatschappelijk bekwamen werken structureel aan het ontwikkelen van gezamenlijke driedelige multi-actor beelden van:

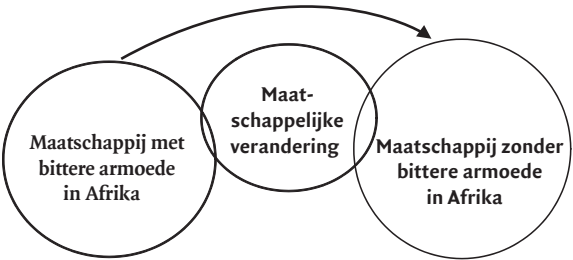
1. hoe onze maatschappelijke praktijk op dit moment functioneert.
2. hoe deze praktijk veranderd kan worden.
3. in welke verbeterde maatschappelijke praktijk dit resulteert.

Voorbeelden van maatschappelijk perspectief

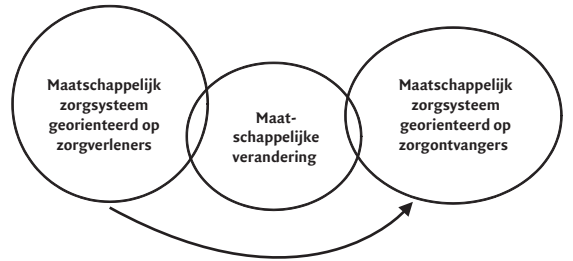
Ik geef een paar complexe voorbeelden die de aard van maatschappelijk perspectief tot de verbeelding laten spreken. Stel we veranderen onze koolstof-economie in een CO₂-emissieloze economie:

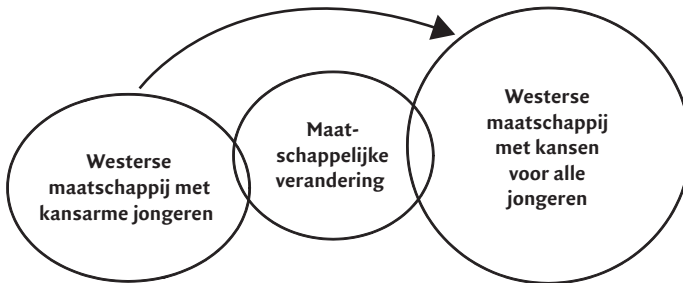
Stel we bannen armoede uit in Afrika:

Stel we richten ons zorgsysteem zo in, dat niet meer de specialisten, de verzekeraars en andere faciliterende spelers centraal staan, maar dat de patiënten centraal komen te staan en er tegelijkertijd oog blijft voor de legitieme belangen van de faciliterende spelers:

Stel we werken concreet aan het bieden van kansen die de voorheen kansarme jongeren in onze Westerse maatschappij dan ook echt gaan grijpen:

De greep hierboven is vrij willekeurig. Maar met bovenstaande eenvoudige eerste schetsen staan de contouren van een maatschappelijk perspectief al overeind. De uitdaging is ze verder in de kleuren als multi-actor perspectief, in lijn met radicale actorthese.

De hamvraag

Kun je wel zo eenvoudig de eerste schetsen van ook zo'n enorme maatschappelijke veranderingen verwoorden? En kan dat dan ook leiden tot daadwerkelijke nadere invulling van dit perspectief, leidend tot een daadwerkelijk betere wereld?

Natuurlijk zal er enorm veel discussie zijn over welke maatschappelijke praktijken nu ongewenst zijn en welke beter. Meer dan één route staat doorgaans daarvoor open. Die nadere bepaling is verder ook niet ontbloot van eigenbelang. En over wat dan daadwerkelijk te realiseren valt, ook daarover verschillen de meningen heftig. In de delen twee en drie van deze serie, die handelen over de ethiek en de pragmatiek, kom ik hier uitgebreid op terug.

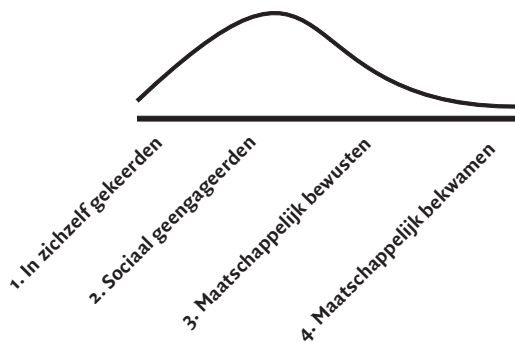
Maar ik denk evengoed dat het antwoord op de hamvraag een volmondig ja moet luiden. We kunnen immers als actoren ons gazon maaien op basis van perspectief. We kunnen als gezamenlijke burens inspringen als een gezin uit de straat in de problemen zit, op basis van een al complexer perspectief. En we kunnen als internationale gemeenschap hulp geven bij enorme natuurrampen: het daarvoor benodigde perspectief wordt nog complexer. En ieder volgend voorbeeld uit deze alinea vergt weer een maatschappelijk perspectief dat complexer is dan het vorige. Maar evengoed is het volgende onverkort waar:

Er bestaat geen enkele fundamentele reden waarom we als direct betrokkenen ook complexe integrale maatschappelijke praktijken niet zouden kunnen proberen te begrijpen en veranderen als maatschappelijk multi-actor perspectief.

Maatschappelijk potentieel

Ergens zullen we daarbij onvermijdelijk aanlopen tegen de grenzen van het menselijk vermogen, tegen de valse grijns van onoverkomelijke complexiteit. We verliezen de grip, verzanden in sociale chaos en trekken ons noodzakelijkerwijs weer terug op het perspectivische vasteland dat ons rest.

Tegelijkertijd meen ik dat we die grens nog lang niet bereikt hebben. Als ik om mij heen kijk, zie ik dat vele mensen op belangrijke bestuurlijke en maatschappelijke posities opereren op niveau twee (de sociaal geëngageerden, zie onderstaande figuur voor een schetsmatige indeling). Steeds meer mensen opereren op niveau 3 (de maatschappelijk bewusten). De vele duurzaamheidsactiviteiten gericht op integraal ketenbeheer van de laatste decennia zijn daar ook een uitstekend voorbeeld, ze reiken zelfs tot aan niveau 4. Op niveau 4, dat van de maatschappelijk bekwamen, hebben we als mensheid nog vele stappen te zetten.

Kortom, we kunnen als mensheid de wereld nog substantieel verbeteren. Er ligt een enorm maatschappelijk potentieel¹⁹⁸. Wat voor verzilvering nodig is, is bewust en consequent samen met betrokkenen werken aan maatschappelijk perspectief. Er is nauwelijks een fundamentele barrière die ons daarbij hindert op ons huidige ambitieniveau. Wel zijn daarvoor een perspectivische

¹⁹⁸ Ik ben maatschappelijk gezien een optimist.

maatschappelijke ethiek en een pragmatisch kader voor het ontwikkelen van maatschappelijk perspectief vereist. Maar de route is hiermee alweer wat duidelijker. Willen we de wereld doelgericht verbeteren, dan vereist dat het ontwikkelen van maatschappelijk multi-actor perspectief.

De frontier van het ervaren

We moeten ons goed herinneren dat de toekomst weliswaar niet geheel in onze macht ligt, maar ook niet geheel buiten onze macht ligt; zo zullen we hem maar niet rustig afwachten als iets wat toch zeker zal gebeuren, maar ook niet in wanhoop geraken omdat we denken dat hij absoluut niet zal komen.

Epicurus, brief aan Menoeceus, par.127

Een verkenning van de grenzen

In dit hoofdstuk verken ik de intrigerende frontier¹⁹⁹ van het menselijke ervaren. Want juist aan deze frontier emergeert steeds weer nieuw perspectief voor alle actoren en verandert dus ook de integrale maatschappelijke praktijk. Ik zal het accent leggen op het zich steeds weer nieuw aandienende perspectief, maar ook het verdwijnen en vergeten van perspectief komt aan de orde. Dit uit het zicht verdwijnende perspectief bepaalt immers evenzeer wat we ervaren als het nieuwe. De raadselachtige tijd, dat immer bewegende geheel van verleden, heden en toekomst, wordt zo door de combinatie van emergentie en verdwijning van perspectief gevormd.

Dit hoofdstuk is interessant voor mensen die nieuwsgierig zijn naar een verkenning van de grenzen van het (menselijke) ervaren vanuit een perspectivische optiek. Aan het eind concludeer ik dat de ontwikkeling van onze integrale maatschappij door geen mens ervaren wordt. Onze integrale maatschappij ontwikkelt zich op amorele wijze. De positieve boodschap is dat wij daar als menselijke actoren zeker niet ongewapend tegenover staan.

Filosofie en ethiek

Tot nu toe heb ik wellicht de schijn opgehouden dat filosofie en ethiek goed te scheiden zouden zijn. Dat is uiteraard niet mogelijk. Sommige nieuwe ervaringen anticiperen we immers en weer een gedeelte daarvan veroorzaken we zelf als handelende mensen. Iedere anticiperende ervaring vooronderstelt een keuze; we hadden immers ook een andere anticipatie kunnen hebben. De keuze voor het ene boven het andere vooronderstelt een notie van slechter en beter (relatief). Anticipatie impliceert ethiek en een ethiek impliceert een vorm van anticipatie, hoe rudimentair deze ook is. Ik loop daarom in dit hoofdstuk onvermijdelijk vooruit op het tweede deel van de serie dat handelt over ethiek.

In het brandpunt

Het voorbeeld van de wijnfles (zie de figuur in het hoofdstuk *Filosofische noties in perspectief*) maakte duidelijk dat in de filosofie van de praktijk namen van situaties en begrippen een etiket zijn op een plukje perspectief. Zo ook is het begrip ‘een fles Champagne’ een wolkje perspectief, helder in het centrum en steeds verder gedistribueerd naarmate je verder naar buiten gaat. Je kunt een fles openen en leegdrinken, hem tegen de muur aan scherven gooien, je kunt er een schip mee dopen, hij ontstaat uit silicium dat gewonnen wordt uit zandgroeven en je brengt hem na gebruik naar de glasbak, waarna een indrukwekkend inzamelings- en hergebruiksproces volgt. Dat alles is in verschillende gradaties aanwezig in het begrip. In essentie is de situatie of het begrip ‘een fles Champagne’ de overlap tussen en de samensmelting van vele constituerende perspectieven. De totale pluk perspectief doorsnijdt tijd en ruimte, objectieve (groen) en subjectieve (lekker of niet) noties en nog vele meer. De notie ‘een fles Champagne’ diffundeert zo vanuit een plek in tijd en ruimte naar gedistribueerd en gedelocaliseerd; andere noties staan dan op hun beurt centraal.

‘Een specifieke fles champagne’ die voor je op tafel staat is gesitueerd in tijd en ruimte. Dat wil zeggen dat de pluk perspectief groter is dan in het algemene geval: je kunt hem nu openen en leegdrinken met de mensen die bij je zijn; de consequentie is dat je dadelijk niet mag rijden naar je schoonmoeder. ‘Gesitueerd’ is dus een relatieve term. Het is niet de bedoeling dat je de fles champagne

tueerd in tijd en ruimte²⁰⁰ kan zo herkend worden als extra perspectieven die toegevoegd worden aan het algemene begrip 'Een fles Champagne'.

De algemene notie 'fles Champagne' is niet gesitueerd in tijd en ruimte. Al die perspectieven die een fles specifiek situeren in tijd en ruimte zijn er af gelaten. Dat je een fles kunt drinken met mensen en dat je daarna niet mag rijden in algemene zin, blijft gewoon aanwezig in het netwerk van perspectief. De algemene notie waaiert evengoed uit, maar nu in relatieve noties van tijd en ruimte²⁰¹.

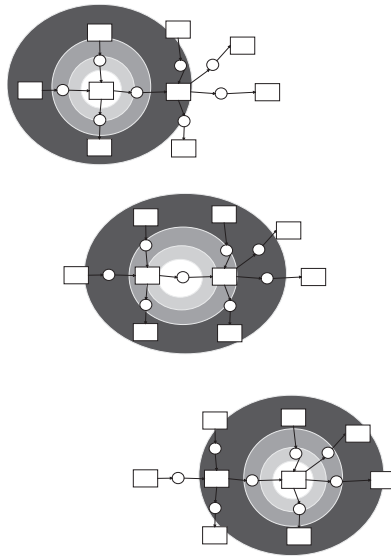
We kunnen nu inzien wat er gebeurt als we wisselen van ervaring of beleving. De focus van attentie verandert dan in het perspectievennetwerk. Eerst komt het accent op één van de constituerende perspectieven van de situatie 'een fles Champagne', bijvoorbeeld dat we hem tegen een schip kapot gooien. Hiermee raken de andere constituerende perspectieven van 'een fles Champagne' meer uit beeld; bijvoorbeeld dat er een etiket met groene lettertjes op zit en noem maar op. De focus gaat als het ware uitstaan, één kant uit hangen in de wolk van perspectief, waardoor de rest uit beeld raakt.

De oorspronkelijke perspectievenwolk 'een fles Champagne' wordt stapsgewijs teruggesnoeid. Door middel van restrictie wordt het begrip 'een fles Champagne' tot een ding waarmee je een schip kunt dopen. Het proeven ervan is dan uit beeld en ook de specifieke kleur van de wijn en het gegeven of er bezinsel aanwezig is. Vervolgens veranderen we, stappen we over van de ervaring van de hele fles naar de fles uiteenspattend tegen de romp van het schip. In stap drie kunnen dan extra samenstellende perspectieven van de nieuwe situatie 'schip gedoopt' in beeld komen. Deze situatie was al aanwezig in het begrip 'een fles Champagne' – het dopen van een schip was immers één van de samenstellende perspectieven – maar dan nog wel erg beperkt (rondvliegende scherven). Zodra we echter focussen op deze nieuwe situatie, zetten we deze beperkte situatie stevig in de verf: allerlei met de nieuwe situatie 'gedoopt schip' verbonden perspectieven, zoals het gejuich dat ontstaat en allerlei festiviteiten, worden toegevoegd.

200 De consequentie hiervan is overigens dat een exacte situering in tijd en ruimte niet mogelijk is, zoals ook de kwantummechanica onderkent. Perspectivistisch is dat uitstekend te begrijpen. Tijd en ruimte zijn emergente fenomenen op een weefsel van perspectief. En 'een fles Champagne' is bij uitstek gedelocaliseerd in tijd en ruimte, ook al is er een duidelijk zwaartepunt in de pluk perspectief.

201 De argumentatie gaat ook op voor andere noties dan tijd en ruimte, zoals objectiviteit en subjectiviteit, intentionaliteit en autonomie, model en referent.

Nieuwe ervaringen emergeren zo in het bewegende brandpunt, steeds het centrum van het perspectief dat ons in onze omgeving constitueert²⁰². De focus loopt als het ware over een bestaand perspectivisch netwerk heen zoals een zoeklicht²⁰³ vanuit een helikopter de grond afzoekt of zoals een spin over een web loopt. Hoe meer nabij het centrum van het zoeklicht, hoe meer in beeld. De buitenringen worden steeds minder ervaren. Ik noem dit daarom de *zoeklichtvariant*.

De ervaringen die we in een ons bekende omgeving opdoen, wisselen op deze wijze als we bewegen. Als we een stap zetten, verandert bijvoorbeeld de horizon en dat verwachten we ook. We nemen die veranderende horizon steeds in ons op; het zetten van de stap en de veranderende horizon zijn feitelijk twee onderdelen van hetzelfde totaalproces van verandering van perspectief: horizon a; zet stap; horizon b.

Zo ook stap ik af en toe over van kijken naar een specifieke schemerlamp in mijn woonkamer (fysiek) naar denken aan de herdershond die we vroeger in ons ouderlijk huis hadden (mentaal), omdat de vorm van de lamp sprekend lijkt op zijn verbaasde positie, zittend voor me met zijn kop een beetje scheef.

202 Zie ook Charles Taylor, Bronnen van het zelf, Hoofdstuk 5, Morele Topografie.

203 Dat zoeklicht kan overigens ook nog breed en smal stralen, maar over dit soort abstractie en specificatie verderop meer.

Blijkbaar zijn die perspectieven voor mij 'in mijn wolk' met elkaar verbonden; delen ze een perspectief dat de overstap in gedachten van echte lamp in het heden naar de herinnerde hond in het verleden voor mij mogelijk en voor de hand liggend maakt.

Een cruciaal punt is dat het zoeklicht niet slechts al aanwezige perspectieven vindt. Als dat zo zou zijn, zouden we onderbewust zijn, er is dan zelfs van haarscheurtjes die gedicht moeten worden geen sprake. Op het stramien van het reeds aanwezige weefsel worden wel degelijk kleine aanpassingen verricht, zoals op grote schaal gebeurt bij confronterend ervaren, dat licht ik direct hieronder toe. Zo emergeren nieuwe ervaringen en nieuw perspectief in het bewegende zoeklicht over een grotendeels reeds bestaand netwerk. En oude ervaringen verdwijnen uit beeld.

Aan de rand

Anderzijds zijn ervaringen soms ook vooral nieuw en confronterend. Bijvoorbeeld als ik door het bos loop en opeens een luipaard zou opduiken; een ervaring die, hoewel uiterst uitzonderlijk, sommige mensen in Nederland inderdaad hebben opgedaan. Of als iemand mij aan het schrikken maakt; of een aardbeving in een regio waar dat gewoonlijk niet voorkomt. Of als ik een hoek omsla in een mij onbekende maar als mooi bekend staande stad en ik zie tot mijn verrassing een prachtig gebouw. (Ik verwacht toch ook wel een beetje dat zoiets kan gebeuren). Zodra dat gebeurt focus ik vrijwel volledig op deze nieuwe ervaringen. Hoe confronterender deze nieuwe perspectieven zijn, des te meer we dit ook daadwerkelijk als 'een schok' ervaren. De fysieke aardbeving en de mentale *schok* vinden hier ook hun integraal-perspectivistische pendant, die zowel fysieke, mentale, communicatieve, sociale en nog veel meer aspecten omvatten kan. Vanuit deze confronterende optiek is de wolk van perspectief niet om mij heen aanwezig, maar groeit de rand van de wolk van perspectief juist steeds verder uit naar buiten. Mijn 'ik', mijn zelf bevindt zich aan de rand van een perspectivistische wolk; nieuwe ervaringen worden daadwerkelijk toegevoegd aan de rand van deze wolk waar mijn ervaringsfocus zich bevindt. Hoe bruter de confrontatie, des te radicaler de focus buiten de oorspronkelijke grens van het perspectivistische netwerk naar inderhaast nieuw aangemaakt perspectivistisch terrein verplaatst wordt.

Deze interpretatie roept sterke associaties op met het spelen met LEGO bouwstenen: aan de voorkant worden stukken perspectief toegevoegd, aan de achterkant worden ze weer weggehaald. En op deze wijze bevind ik me net als

bij de zoeklichtbenadering steeds op de grens van nieuwe ervaringen. Het web van perspectief is er voor mij echter niet op voorhand zoals bij de zoeklichtvariant; het wordt steeds aan de rand opnieuw geconstrueerd met behulp van perspectief. Ik noem deze confronterende variant daarom de *bouwstenenvariant*.

Anticiperend en confronterend ervaren

De zoeklichtvariant gaat ervan uit dat het netwerk waarover bewogen wordt in principe al grotendeels aanwezig is, het doorlopen ervan is slechts een kwestie van de bewustzijnsfocus verplaatsen over dit netwerk en in het brandpunt hier en daar kleine aanpassingen en uitbreidingen plegen. We bevinden ons, kortom, op bekend terrein. We beschikken steeds over verwachtingen en die komen grotendeels uit.

De zoeklichtvariant beschrijft het anticiperende ervaren. Onder anticiperend versta ik hierbij niet zozeer dat we 'iets, wat dan ook' verwachten, maar dat we op voorhand al over een beeld beschikken van wat we zodadelijk zullen ervaren. Die ervaring kan mentaal, sociaal, fysiek, wat dan ook zijn. Dat beeld overigens ook: denk aan een maquette van een bouwwerk of een brandoefening. De bouwsteenvariant gaat ervan uit dat we ons aan de rand van een netwerk bevinden, bij een kloof en om verder te kunnen ervaren dit netwerk moeten uitbreiden met nieuw perspectief.

De bouwstenenvariant moet zijn bouwstenen natuurlijk ergens vandaan halen. Waar vandaan dan, dat is een intrigerende vraag. Wordt nieuw perspectief aangemaakt of worden vooral onderdelen van elders uit het web, voorheen nog niet in focus, naar de frontier gesleept en daar op andere wijzen aan elkaar verbonden, enigszins vergelijkbaar met de wijze waarop reeds bestaande troepen steeds naar het brandpunt van de strijd gestuurd worden? Ik denk dat het vooral een kwestie is van aanslepen van perspectivische hulp-troepen, die dan aansluitend opnieuw pas gemaakt worden. Als de luipaard opeens voor mij in mijn veilige Nederlandse bos uit de bosrand springt, maak ik immers de ervaring 'luipaard' niet helemaal opnieuw, ik beschik reeds over grote plukken perspectief die hem snel kunnen constitueren. Daarom herken ik hem als luipaard. Die plukken bevonden zich ver van mijn ervaringsfocus van dat moment, vandaar dat ik ze als (relatief) nieuw in mijn ervaringsfrontier bestempel en de bouwsteenmetafoor hier meer op zijn plaats vind. Maar die plukken maakten deel uit van mijn integrale perspectief.

Het emergeren van een nieuwe ervaring is vooral een reconfiguratieproces waarbij perspectief van geheel andere plekken uit het netwerk worden aangesleept en ingezet om in het brandpunt van het bewustzijn een nieuwe ervaring te construeren, die geschikt is 'om te'. Bij grote confrontaties woekert en draait en herarrangeert de integrale wolk waar een integraal bewustzijn over beschikken kan; dat ervaren we dan ook als een ernstige ontwrichting. De focus van bewustzijn ervaart het als uitbreiding van het netwerk op de plaats waar het huist.

Emergent bewustzijn ervaart zich reorganiserend perspectief

Wat we hier feitelijk zien is de wijze waarop het emergente bewustzijn als zoeklicht en het integrale netwerk van perspectief als substraat in samenhang het imposante spel van het ervaren spelen. Is het netwerk al helemaal aanwezig, dan ervaren we niet, zijn we onderbewust. Is er helemaal geen perspectief aanwezig, dan is er niets, zijn we onbewust. Daartussenin bestaan diverse tussenstadia van aanwezig en zich rearrangerend perspectief.

Stelt u zich voor dat de perspectieven in het netwerk die ervaren worden zouden oplichten. Soms is dit gefocust, soms waaiert het vrijwel volledig uit over het gehele netwerk en dan richt het zich weer ergens anders op, als een emergente, draaiende zoomlens; denk ook aan een school vissen. Het zoeklicht kan een kloof of een haarscheurtje tegenkomen in het perspectivische web en daar blijven hangen. Als consequentie ervan zal het netwerk trachten een bruggenhoofd te vormen door perspectief van elders uit het netwerk te configureren en te koppelen.

Omdat het perspectief zelf recursief is, geldt dit voor dit aansleep- en configuratieproces ook. Als een luipaard uit de bosrand springt, is het eerst zaak de luipaard te configureren en dan een beeld van ons in het bos met de luipaard. Om de luipaard te configureren, configureren we eerst wellicht de ervaring 'woest beest', met allerlei verslindende en andere minder prettige connotaties, dat we dan verfijnen tot luipaard, omdat we van een luipaard ander gedrag verwachten dan van een nijlpaard (ook een woest beest als het boos is). Wellicht horen we eerst een luid gegrom of gekraak en komt dan pas de notie 'woest beest' tot stand.

Dit recursieve proces van aanslepen en configureren dat leidt tot nieuwe ervaringen verloopt enorm flexibel. We kunnen ons deze flexibiliteit nauwelijks voorstellen met onze ruimtelijke, tijdelijke en beeldende preoccupaties. Ruimte, tijd en beelden zijn immers de emergente noties die ons moeten

helpen dit proces te temmen en staan ons begrip hier feitelijk in de weg. U begrijpt, we kijken hier fors over de rand en wanen ons Copernicus.

De kwintessens van tijd

Het verschil tussen anticiperend en confronterend ervaren zit hem in de aan- of afwezigheid van een breder omvattend web van perspectief; een besef of bewustzijn dat voorafgaat aan de nieuwe ervaring. Bij anticipatie zitten we comfortabel in het midden van een groot netwerk dat goed wordt overzien en zoomen we aansluitend in om een klein detail in dit centrum in te vullen; er wordt een klein scheurtje gedicht. Het blijft een detail, want zo belangrijk is het niet in het geheel van ons bewustzijn. Maar zodra we ingezoomd hebben bevinden we ons gewoon bij een scheurtje, aan de grens van het weefsel. Vanwege de kleine focus staat ons ook nog eens perspectief ter beschikking om dat kloofje te dichten. Is het scheurtje gedicht, dan vergroten we de scopus weer.

Bij confrontatie zitten we aan de rand van een groot netwerk dat goed wordt overzien. Iets is confronterend omdat het ons in onze essentie raakt; het gehele netwerk zal beïnvloeden en wellicht bedreigen. We bevinden ons terwijl de zoomlens op een grote hoek staat en een groot beeld dekt, bij een fikse kloof aan de grens van ons weefsel. Tot overmaat van ramp is door deze brede focus het resterende perspectief dat ons ter beschikking staat om de kloof te dichten ook nog eens relatief beperkt²⁰⁴.

Bij anticiperend ervaren overziet een actor het gros van het perspectief al op voorhand. Bij confronterend ervaren moet een actor het gros van het perspectief configureren om verder te kunnen. Bij anticiperend ervaren komt de toekomst daarom vooral op ons af en slaat via het heden om naar het verleden. Bij confronterend ervaren treden we vooral vanuit het verleden steeds in het heden en gaan zo al configurerend de toekomst binnen. Daarom zijn ook anticiperend en confronterend ervaren nooit volledig van elkaar te scheiden en datzelfde geldt voor heden, verleden en toekomst. Zo ontstaat de tijd op het zich immer herconfigurerende weefsel van perspectief.

Het verschil tussen anticiperend en confronterend ervaren zit hem echter niet in het mechanisme, dat is in beide gevallen exact hetzelfde. Of er nu een luipaard voor me op het bospad springt – hij bedreigt me, hoe kom ik hier uit! –

204 Einstein merkte op dat een probleem niet wordt opgelost met hetzelfde denken dat het veroorzaakt. Perspectivistisch gezien kunnen we deze constatering nu verruimen van denken tot alle wijzen van ervaren.

of dat ik naar het terras in mijn tuin loop om in het zonnetje te gaan zitten – ik moet de stoel alleen even een beetje omschuiven. Steeds is er perspectief aanwezig en pas ik wat bij. Het verschil zit hem slechts in de systemische schaal. Het leven zelf is een spel van anticiperen en accommoderen, van verplaatsen over en herconfigureren van perspectief. Het is niet anders dan het voorbeeld dat ik al eerder noemde, van mijn ontwaken in een huis met sinaasappels persende kinderen. Deels anticiperend en deels confrontaties accommoderend, vinden we onze weg door het perspectivische landschap.

Intentioneel handelen

Het gemaakte onderscheid tussen confronterend en anticiperend ervaren en de discussie over routineus en reflectief bewustzijn maakt het mogelijk ook het fenomeen *intentioneel handelen* perspectivisch te plaatsen. Intentioneel handelen wordt breed aanvaard als één van de meest raadselachtige fenomenen die wij als mensen kunnen benoemen. De kern van het raadsel is dit: hoe kan een mentaal verschijnsel als *willen* veroorzaken dat iets daadwerkelijk gebeurt, verandert in de *materiële* omgeving? Of in concrete voorbeelden: hoe kan een *voornemen* een kuil te graven ook leiden tot een gegraven kuil? Hoe kan de *intentie* mijn hand op te steken daadwerkelijk leiden tot mijn opgestoken hand? Hoe kan de *intentie* onze maatschappij te verbeteren ook daadwerkelijk leiden tot een betere maatschappij?

Deze vraagstelling poneert eerst het mentale en materiële als fundamenteel andere sferen en maakt dat onderscheid aansluitend problematisch. Perspectivisch beschouwd snijdt zo'n vraagstelling daarom geen hout. Centraal punt van de filosofie van de praktijk is immers dat het leven zich ontrolt als het ervaren van recursief perspectief, wat voor emergente kwaliteiten we daar dan ook *aansluitend* aan toekennen: bijvoorbeeld fysiek, mentaal, objectief, subjectief, in verleden, heden of toekomst, confronterend of anticiperend. Willen in *een mentaal domein* en een kuil in *een fysiek domein* zijn in de kern helemaal niet fundamenteel anders. Het is allemaal perspectief. We moeten dus, willen we intentioneel handelen begrijpen, terug naar perspectief.

Intentioneel handelen is niets anders dan een bijzondere variant van anticiperend ervaren. Als ik mij voorneem om een kop koffie te drinken en dat voornemen ook realiseer, ontstaat in wezen een perspectivisch netwerk dat eerst de anticipatie, dan de actualisatie en ten slotte de realisatie vormt. Dat netwerk snijdt dwars door gangbare onderscheiden als mentaal en materieel, autonoom (vanzelf, zonder menselijk ingrijpen) en intentioneel (gewild).

Als dat goed uitpakt, vallen de anticipatie en de realisatie netjes samen; ze overlappen of liever unificeren dan volkomen, zie ook mijn beschouwing over modellen. Dat draagt weer bij aan de pragmatische waarde van dit perspectief. Als dat niet lukt, moet ik mijn perspectieven aanpassen²⁰⁵. Ik leer dan. Is hiermee dan echt het raadselachtige van intentioneel handelen ontraadseld? Nog niet echt overtuigend. Ik licht daarom aan de hand van twee voorbeelden toe hoe intentioneel handelen perspectivisch verklaard en begrepen kan worden.

Je ziet een vaas op tafel staan. Een lichte aardbeving laat de tafel trillen waardoor je de vaas langzaam ziet vallen. Je anticipeert dat hij op de vloer uiteen zal spatten en in scherven op de grond zal liggen. Een moment later zie je hem daadwerkelijk uiteenspatten en de scherven op de grond liggen (voorbeeld A).

Je ziet een vaas op tafel staan. Je anticipeert dat je hem vastpakt en weggooit, en dat hij in scherven uiteen zal spatten en dat je de scherven om je heen ziet liggen. Je grijpt hem, gooit hem op de grond en hij spat uiteen. En even later zie je de scherven op de grond liggen (voorbeeld B).

Voorbeeld A en B zijn grotendeels hetzelfde. Waarom nu is het autonome voorbeeld A 'normaal' en het intentionele voorbeeld B raadselachtig? Het ervaren van de vaas op de tafel, dat hij richting de grond gaat, op de grond uiteen spat en dat de scherven op de grond liggen zijn in voorbeeld A en B gelijk. Deze ervaringen benoemen we doorgaans als fysieke gebeurtenissen in de echte wereld. Ook het waarnemen van de vaas, het anticiperen dat de scherven uiteen spatten en het anticiperen dat de scherven op de grond liggen zijn in voorbeeld A en B exact gelijk. Deze benoemen we als anticiperende ervaringen, ze zijn mentaal van aard.

Het wezenlijke verschil tussen A en B zit hem hierin. In voorbeeld A veroorzaakt de aardbeving de val. Dat begrijpen we prima. In voorbeeld B pakt een

205 Ik vind het een enorm intrigerende vraag of nieuw perspectief nu echt nieuw is of vooral een herconfiguratie van bestaande onderdelen (dit op verschillende systemische schalen, perspectief is immers recursief). Die vraag lijkt vreemder dan hij feitelijk is. Kijken we immers naar materie, dan vinden we het heel normaal allerlei behoudswetten (massa, energie) en evenredigheden ($E=mc^2$) in stelling te brengen. Of het integrale perspectieven-netwerk groeit op universele schaal, vermoedelijk niet, maar ik heb hier uiteraard geen enkel bewijs voor.

mens de vaas doelbewust op en gooit hem op de grond. Daar begrijpen we niets van. Het is vooral de causaliteit van willen naar handelen die we niet begrijpen. We snappen met andere woorden niet wat de causale relatie is tussen het mentale en het fysieke²⁰⁶. Maar dat een mentale toestand een fysieke verandering met daarop volgend een fysieke situatie veroorzaakt (voorbeeld B) is perspectivisch gezien volstrekt analoog aan het gegeven dat een fysieke toestand een fysieke verandering met daarop volgend een andere fysieke situatie kan veroorzaken (voorbeeld A).

Neem het voorbeeld van de vaas. Ik anticipeer dat de vaas zal breken zodra hij de grond zal raken, met als resultaat dat de scherven op de grond liggen. En zie daar, dat gebeurt ook in het echt! Of ik anticipeer dat mijn hand de vaas zal grijpen en gooien, de vaas zal breken zodra hij de grond zal raken, met als resultaat dat de scherven op de grond liggen. En zie daar, ook dat gebeurt dan echt! We zijn niet gewend het mentaal aansturen van ons eigen lichaam te begrijpen als een variant van anticiperend ervaren, maar als we accepteren dat dit een kwestie van perspectief is, is dat deel van het raadsel gewoon verdwenen. Intentioneel handelen (de brug van mentaal naar materieel) is net zo gewoon als fysieke causaliteit, mentale causaliteit (redeneringen) of sensorische perceptie (de brug van materieel naar mentaal). En juist daarom is lopen of je hand opsteken net zo natuurlijk als kijken of voelen.

Daarmee is intentioneel handelen verklaard. Ten minste, als we voor intentioneel handelen een verklaring willen die nog verder reikt, dan moeten we dat ook wensen voor ons begrip van het fysieke, het mentale en het fenomeen van sensorische perceptie.

De vrije wil

De wil is in essentie autonoom. Maar we kunnen verschillende mogelijke handelingen overwegen, afwegen en een keuze maken. We kunnen de wil als actor temmen, vandaar dat we spreken van een vrije wil. Natuurlijk kun je bij complexe, samengestelde handelingen op ieder moment weer heroverwegen. Maar de handeling voltrekt zich *eenmaal gekozen* op vergelijkbare wijze als dat je aandachtig naar een langzaam groeiende druppel water aan een kraan

²⁰⁶ In contrast daarmee menen we de causale relatie tussen het fysieke en het mentale, door middel van waarneming wel te snappen. En ook het fenomeen dat we kunnen anticiperen vinden we onbegrijpelijk genoeg volstrekt normaal. Mijn stelling is dat alle drie even begrijpelijk en tegelijk onbegrijpelijk zijn.

kijkt, in de wetenschap dat hij zal vallen²⁰⁷. Het zit dan in de loop der dingen, de handeling emergeert, het zoeklicht gaat dan verder door zijn eigen perspectivische traagheid (zijn eigen perspectivische inertia).

Maar hoe steekt dat overwegen, dat afwegen en kiezen, hoe steekt de vrije wil in elkaar? Deze intrigerende vraag behandel ik in deel twee van de serie.

Wat we nog niet ervaren

Snuffelen over de grens

Perspectief dat niet ervaren wordt krijgt van mij weinig ruimte, ik zei het al eerder. Maar wel een héél klein beetje! Er zijn immers twee sferen. Een sfeer waarin iets ervaren wordt en een sfeer waarin niet ervaren wordt.

Het ervaren, als emergent fenomeen op het weefsel van perspectief, loopt van uiterst confronterend tot uiterst anticiperend. Het ervaren steekt steeds zijn neus vooruit als een Heideggeriaanse existentiaal²⁰⁸. Dat doet het aan de sprankelende frontier van het recursieve weefsel van perspectief.

Bij de scheuren, de kloven, de kleinste kiertjes, daar zoekt en snuffelt het verder, soms snel en koortsachtig, soms langzaam; bestaand weefsel wordt aangepast en nieuw weefsel wordt gecreëerd, geconfigureerd, soms met grote brokken, soms met kleine en het ervaren gaat door waar dat weer kan. Zijn die kloven en kiertjes in het weefsel er helemaal niet, dan leven we onderbewust. Is er helemaal geen weefsel, dan zijn we (daarvan) onbewust.

Ook wat niet ervaren wordt valt uiteen in twee sferen: wat *nog niet* ervaren wordt (aan de kant van de snuffelende ervaringshorizon) en wat *niet meer* ervaren wordt (achter de slipstream). We kunnen wat we niet ervaren niet scherp beschrijven; we ervaren het immers niet in betekenisvol perspectief. Maar we kunnen het wel duiden. Ook al kan er in geen enkele inhoudelijke ervarings-term iets over gezegd worden, als het *nog niet* ervaren en het *niet meer* ervaren er niet zijn, dan valt er over de ervaringssfeer zelf niets zinnigs te zeggen en stopt het ervaren noodzakelijkerwijs. Dan valt het dood.

Zo kijkt het ervaren aan de voorkant als het ware steeds een heel klein beetje over de grens vanuit het iets in het niets. Het kijkt of zich daar iets aandient

207 Dit voorbeeld kies ik bewust. Het groeien en vallen van een druppel is te karakteriseren als een materieel proces, net zoals het actualiserende deel van een intentionele handeling.

208 Existeren betekent letterlijk: uitsteken.

aan de andere kant, wat nog niet ervaren wordt. En aan de achterkant laat het ervaren perspectief vallen in het niets.

Zo kan het ervaren, als emergente notie van het actieve perspectief, het best gekenschetst worden als een netwerk van iets (perspectief) omgeven door niets. De grens is bijzonder. Daar is geen sprake van perspectief, maar ook niet van absoluut niets. Aan de grens kan nieuw perspectief ontstaan en het niets verdringen; bestaand perspectief kan verdwijnen in het niets. Leren en vergeten, als we in kennistermen praten, maar dat is veel te beperkt. Ook als we een hoek omslaan doet immers nieuw perspectief op en verdwijnt ander perspectief. Evenzo als we een gesprek voeren.²⁰⁹

Zijn er dingen die we niet ervaren?

Dat we als individu of als groep sommige dingen niet ervaren, dat staat in de dagelijkse beleving van alle mensen als een paal boven water. Als ik een deuk in haar auto rijd, weet mijn vrouw dat nog niet en die scheur in de wolk koester ik eventjes. Infrarode straling is er nog niet zo heel lang, menselijkerwijs gesproken. De notie van het broeikaseffect heeft op dit moment de twijfelachtige eer nog steeds door enorme groepen niet doorleefd ervaren te worden. Net zoals het gegeven dat we schrijnende honger en vele barre ziekten op deze wereld eenvoudig uit zouden kunnen bannen, als we dat maar echt zouden willen.

Het bestaan na de dood is een etiket voor wat we allemaal – als samenstellende individuen van de integrale mensheid – net niet ervaren. Als we er in een groep over gaan speculeren, over datgene wat wij allemaal net niet ervaren en er symbolen en denkwijzen en handelingen aan gaan koppelen, dan krijgt ook dit inhoud en wordt het perspectief. Zo wordt een religieus denkbeeld geboren. We hebben zo het hele spectrum van niet-ervaren, van individueel tot collectief, paradoxaal genoeg evengoed losjes benoemd.

De verschillen in ervaren zijn even zovele scheuren en scheurtjes in het integrale weefsel, de integrale wolk van perspectief²¹⁰. De relatieve scheuren zien we in het wereldspectrum; ze resulteren in pluriforme actoren. De absolute scheuren separeren ons mensen van iets wat we niet ervaren kunnen. Ze scheiden het wereldspectrum van de werelden achter de limieten.

209 Maar wat als we geboren worden en sterven? Wat laten we dan achter en wat treden we dan tegemoet? Gaan deze noties dan nog wel op?

210 De kosmos, zou ik kunnen zeggen, maar wellicht heeft dat in ons tijdsgewricht inmiddels een te materiële betekenis gekregen.

Het lampje van de koelkast

De dood, het verschrikkelijkste van alle kwaden, is dus niet iets wat ons aangaat, gezien het feit dat zolang wij er zijn, de dood er niet is en als de dood gekomen is, wij er niet meer zijn. De dood gaat dus noch de levenden, noch de doden iets aan. Epicurus, Brief aan Menoeceus, par. 125

Met Epicurus zou ik graag nog eens van gedachten wisselen. Zijn woorden hierboven snijden immers hout, in zoverre het je eigen dood betreft. Voor geboren worden geldt een analoog verhaal. Maar als een ander geboren wordt of sterft, gaat zijn of haar geboorte of dood je bij uitstek wél aan. Geboren worden en sterven zijn naast particuliere ook en vooral sociale processen. Mensen worden geboren en sterven overal om ons heen, en die gedeelde wereld en ook vele partieel gedeelde werelden, blijven gewoon bestaan. We richten kinderkamers in en bouwen piramiden uitgaande van deze overtuiging. Wat we allemaal niet doen voor onze kinderen en kleinkinderen! Het was al lang voor ons zo en zelfs als wij er als individu niet meer zijn, dan zal de wereld met al die mensen nog steeds zijn rondjes draaien, daarvan zijn we overtuigd.

Maar wat is eigenlijk de basis van dat vertrouwen? Is die wereld er nog wel als jij er niet meer bent? Als je er wat langer over nadenkt, krijgt die wereld met al die mensen buiten jou en zonder jou steeds meer weg van het lampje in de koelkast.

Is dat lampje aan of uit als de deur dicht is? De scheiding tussen leven en dood vormt immers met recht een deur. Als agnost kan ik slechts zeggen dat ik het niet kan weten of de maatschappij er wel is als ik er nog niet of niet meer ben. Maar ik geloof van wel.

De schipperende agnost

Ik zou toch even nuchter moeten staan ten aanzien van de mogelijkheid van een leven na mijn dood voor mijzelf – een ‘iets’ na de dood zegt de postmoderne mens – als ten aanzien van een leven na mijn dood voor jullie; lezers en mensen om mij heen die dan achterblijven in deze wereld. Zo ervaar ik dat echter niet. Ik ben er veel zekerder van dat jullie achterblijven in deze wereld na mijn dood, dan van mijn opgaan in een hiernamaals na mijn dood; iets wat ik overigens ook niet helemaal kan uitsluiten. Dat fundeer ik op de ervaring dat vele anderen dit leven verlaten en de rest steeds met mij achterblijft. Met mijn eigen overlijden heb ik immers geen enkele ervaring zolang ik leef.

Maar het blijft extrapoleren. Uiteindelijk ben ik mezelf en niemand anders. Misschien gooit God wel niet met dobbelstenen, zoals Einstein eens zei. Maar ik doe dat zeker wel. Ik gok dat ik uiteindelijk in de sterfelijkheid precies eender ben aan alle andere mensen. Ook al ben ik een uniek individu. En velen doen dat met mij: religieuzen, atheïsten en agnosten. Ze dragen dikwijls op bewonderenswaardige wijze zorg voor hun kinderen. Sommigen sterven voor hun land.

Ik heb mijzelf hier vrees ik schaakmat gezet. Als ik geloof dat jullie achterblijven na mijn dood en veel minder dat er iets voor mij zal zijn na mijn overlijden, dan ben ik niets anders dan een schipperende agnost.

Waarom is er iets, veeleer dan niets?

Al levend doen we steeds nieuwe ervaringen op, de frontier schuift steeds maar door: als we denken, als we rondlopen, als we wat dan ook doen. Het perspectief woekert altijd voort. We lopen de deur uit, een bospad doemt op en verdwijnt weer, we krijgen honger, hé een pannenkoekenhuis, we gaan binnen, een tafel, stoelen, pannenkoeken (ook die verdwijnen weer) en zo steeds maar door. Een wereldoorlog wordt langzaam onvermijdelijk in gedachten, voltrekt zich en wordt vervangen door een periode van opbouw en dan een koude oorlog. Alles stroomt en niets blijft.

‘Waarom is er iets, veeleer dan niets?’ is een vaak gestelde filosofische vraag; bij mijn weten in deze vorm voor het eerst gesteld door Leibniz. Dat strikte vragen naar het zijn, daar heb ik moeite mee; ik vind de vraag veel te beperkt. Alles wat is wordt immers ook en alles wat wordt is.

Het net-nog-niet-iets, ook al wordt het nog niet ervaren, er wordt wel steeds naar uitgekeken. Er wordt steeds op geanticipeerd, zo goed en zo kwaad als dat gaat. Het bewustzijn reikt uit naar meer zolang het in beweging is, als het ware door zijn eigen inertia²¹¹. En zo is er steeds iets dat ervaren wordt, veeleer dan niets. Dat is tevens mijn antwoord op de filosofische vraag ‘Waarom is er iets, veeleer dan niets?’. Er is steeds iets, omdat het iets datgene is wat ervaren wordt. En dat iets, dat stopt maar niet met worden, omdat het ervaren van perspectief een steeds maar doorgaand discreet proces is. Totdat we stoppen met mens-in-de-wereld te zijn.

211 Inertia: massa, traagheid, als de neiging van een slinger om door te zwaaien.

Geen ervaringshorizon hebben, niet anticiperen, als mens kunnen we daar weinig mee en altijd laten we ook iets achter. Zelfs als we sterven kunnen we een nieuwsgierigheid naar wat er ons te wachten staat niet onderdrukken.

De maatschappelijke frontier

Aandacht nu voor de frontier van het maatschappelijke ervaren. Ik beeldhouw met forse hamerslagen²¹² het gangbare wereldbeeld uit de integrale wolk van perspectief.

Kracht en zwakte van het gangbare wereldbeeld

Het perspectivisch denken stelt voor dat alles perspectief is en dat steeds weer ander perspectief ervaren wordt. Alles wat we ervaren is perspectief en emergeert steeds uit perspectief. Het perspectivische wereldbeeld is intrigerend, het verklaart ook vele problemen en raadsels die gepaard gaan met het gangbare wereldbeeld. Maar of het perspectivisme nu echt een goed alternatief is voor het gangbare wereldbeeld?

Het perspectivisme biedt echter geen alternatief wereldbeeld. Het fungeert als een grondslag waaruit ons gangbare wereldbeeld emergeert. Dat die perspectivische grondslag zo diep weggezonden is in de dagelijkse praktijk is overigens een groot compliment voor die geëmergeerde dagelijkse kijk. Hij voldoet in reguliere situaties dan ook uitstekend.

Die dagelijkse kijk heeft echter ook zijn grenzen. Hij remt ons op maatschappelijke schaal bij het verbeteren van onze maatschappelijke praktijken. Hij doet ons denken dat de mens nu eenmaal de mens is en de wereld de wereld. Dat mensen in principe allemaal hetzelfde ervaren en dat daarop dan afwijkingen bestaan; dat grotere maatschappelijke fenomenen nu eenmaal zo zijn, waarmee hun verbeterbaarheid niet meer bespreekbaar is.

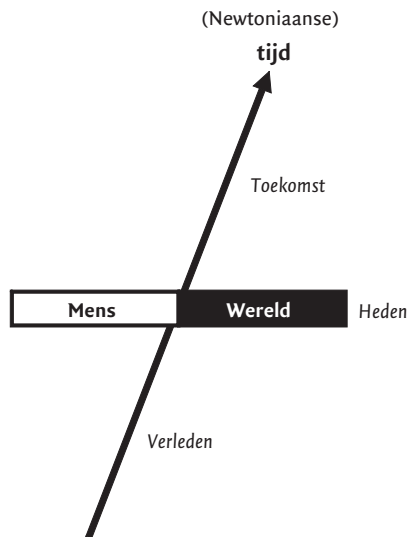
Ten behoeve van het veranderen en verbeteren van maatschappelijke praktijken gaat het perspectivisme en dan vooral zijn sociale neerslag in de vorm van de filosofie van de maatschappelijke praktijk, verder daar waar het gangbare dagelijkse wereldbeeld tekort schiet. Een beetje op de manier waarop de relativiteitstheorie verder gaat, daar waar de Newtoniaanse mechanica is gestopt. Hieronder plaats ik het gangbare wereldbeeld in perspectief. Dat maakt duidelijk hoe het perspectivisme aan dit gangbare wereldbeeld ten

212 Meer de hamer van Heidegger dan de hamer van Thor.

grondslag ligt, hoe het dit fundeert, uitbreidt en voor de wereldverbeteraar consistentener maakt.

Het gangbare wereldbeeld in perspectief

Het gangbare wereldbeeld is dat we als denkende mensen een ruimtelijke, materiële wereld delen. We komen vanuit het verleden, leven in die wereld in het nu en treden steeds de toekomst binnen. Dit beeld kent twee belangrijke dimensies: mens en wereld, en de tijd. Het heeft de charme van de eenvoud (zie figuur hieronder).

De mens en de wereld, met al hun onderlinge betrekkingen, veranderen in de tijd. Bijvoorbeeld van de prehistorie via de antieken en de middeleeuwen naar de moderne en de postmoderne tijd. Maar ook van dag tot dag en zelfs van minuut tot minuut verandert het mens-wereld duet. Hoe ziet dat er uit in perspectief? ²¹³

²¹³ Ik ben op een paar cruciale verschillen tussen ruimte en tijd al ingegaan in het hoofdstuk *Filosofische noties in perspectief*, meer specifiek de subparagraaf *Het onderscheid tussen tijd en ruimte*. De discussie hieronder kan als een verdere uitwerking daarvan opgevat worden. Mens en wereld in het nu zijn immers ruimtelijk gespreid.

Mens en wereld

Het mens-wereld dualisme heb ik al in perspectief geplaatst in het hoofdstuk De maatschappij als multi-actor praktijk. De harde mens-wereld dichotomie is daar definitief van zijn troon gestoten. Het wereldspectrum toont ons immers zoveel meer maatschappelijke pluriformiteit. Het radicale actorbegrip vult de maatschappelijke vacature in die ontstaat tussen de beide limieten van het wereldspectrum. Perspectivisch gezien is het mens-wereld systeem op ieder moment een stelsel samenhangende actoren (de radicale actorthese), want de actoren zijn overlappend of beter nog: perspectief delend.

Verleden, heden en toekomst

‘Alles Geschehende rollt aus endloser Zukunft in die unwiederbringliche Vergangenheit’ – Martin Heidegger, Sein und Zeit

Dan nog het tweede deelsysteem: de tijdslijn. Deze is op te delen in verleden, heden en toekomst. Iedere verandering, iedere transitie, van klein tot groot, voltrekt zich rond de bijzondere draaischijf²¹⁴ van het heden. In het gangbare wereldbeeld betreden we vanuit het verleden het heden en vanuit dit heden steeds de toekomst. Tijd gaat immers vooruit.

Dat kun je ook perspectivisch bekijken en dan ziet het er juist andersom uit. De geanticipeerde toekomst kantelt dan steeds maar weer via die bijzondere draaischijf, het heden in het verleden. Denk aan de zoeklichtmetafoor. Perspectief doemt op in het randschijnsel (de toekomst), komt in het brandpunt (het heden) en verdwijnt langzaam weer uit beeld (het verleden)²¹⁵. Voor iedere actor is het heden steeds het perspectief dat het scherpst wordt ervaren in het brandpunt van zijn bewustzijn. Ook bij terugdenken, vooruitdenken of fantaseren geldt dit. We kunnen bijvoorbeeld steeds verder terugdenken, dwars tegen het ‘echte’ verloop van de ‘ware’ ervaringen in. De frontier van het ervaren bevindt zich dan in het verleden en gaat steeds verder daarin terug. Maar we ervaren ons sociale leven in het heden. Ons bewustzijn mag zich dan terugtrekken in het verleden of de toekomst verkennen; bij dat terug-

214 Ik gebruik hier expliciet het begrip draaischijf en niet draaipunt. De essentie van het heden is juist dat het perspectivisch is en dus geen infinitesimaal punt. Zo leven wij in de 21ste eeuw, dat is ons heden. Dat ik werk vanuit mijn kantoor is een heden dat al zo'n tien jaar bestaat.

215 Het plotselinge ervaren (confronterend) en schoksgewijze vergeten (geheugenuitval, Alzheimer) is in essentie niet anders; het proces verloopt dan radicaler en minder graduueel.

denken en anticiperen bevindt de drager van dat bewustzijn zich steeds in het maatschappelijke heden²¹⁶. Is dat niet heel herkenbaar, om even afwezig te zijn (sic!) en terug te denken aan een gebeurtenis en dan met een schok terug te keren in 'de werkelijkheid'?

Wat is dan het cruciale verschil tussen heden, verleden en toekomst in termen van perspectief? Verleden en toekomst zijn mentale noties, zo dacht ik vroeger en het heden is daarbovenop ook fysiek. Maar als ik voor de piramiden sta, dan ervaar ik dat als een gegeven uit het verleden dat er nu nog steeds is. Ik kan me prima voorstellen hoe de farao's gelopen hebben rond die piramide hier voor mij. En als ik me, staande op de Eiffeltoren, voorstel hoe ik er volgend jaar weer op zal staan, dan gebruik ik gewoon een deel van mijn huidige ervaringen als onderdeel van mijn toekomstbeeld. Zo eenvoudig is het verschil dus niet. We moeten dieper zoeken.

Als ik terugdenk aan een gebeurtenis, ervaar ik dat verleden in (of vanuit) het maatschappelijke heden. Daarmee is dat verleden zelf niet verplaatst naar het heden. Ik kan zelf als actor weliswaar terugdenken aan het verleden, wellicht doordenken hoe het ook heel anders had kunnen zijn, maar het verleden sociaal veranderen, dat wil zeggen zo wijzigen dat anderen dat ook zo ervaren, dat behoort tot de onmogelijkheden. Het heden kan ik wel sociaal veranderen. Maar als ik het verleden anders maak vanuit het heden, verandert dat verleden voor andere toenmalige betrokkenen niet mee.

Een voorbeeld: iedere actor kan voor zichzelf de historie verdraaien zoveel als hij wil; hij kan bijvoorbeeld een niet gebeurde heldenrol op zich nemen of een schurkenrol verzwijgen. Maar andere actoren die deel hadden aan die historie zullen niet mee draaien; zij weten wat er toen gebeurd is. Daarentegen kan een actor in het heden een heldendaad verrichten en de betrokken actoren zullen bevestigen dat zoiets is gebeurd; zij ervaren dat dan ook.

En daarmee is het perspectivische verschil tussen verleden en heden precies benoemd. We kunnen als separate actoren het verleden reconstrueren, maar we kunnen niet met terugwerkende kracht in de sociale loop van de geschiedenis interveniëren. In het heden daarentegen kunnen we dat wel.

Een vergelijkbare overweging geldt de toekomst. Iedere separate actor kan verwachtingen formuleren over hoe de toekomst zal verlopen; ook dat gebeurt gewoon in termen van perspectief. Dat kunnen we ook samen: de roep om maatschappelijk perspectief is onder meer een voorbeeld van dit laatste.

216 En terugdenken over hoe we terugdachten of anticiperen hoe we zullen anticiperen, ook daarvoor geldt hetzelfde. Dit zijn slechts reflectieve sprongen.

Maar zolang de toekomst toekomst is, is hij inert voor bewuste interventies door andere actoren dan de betrokkenen. Opnieuw een voorbeeld: ikzelf kan fantaseren over de toekomst en mijn heldendaden daarin; ik kan dat zelfs in groepsverband doen, maar anderen zullen mijn heroïsche toekomstige daden niet bevestigen als onontkoombaar.

Het heden is dat deel van het perspectivische netwerk waarin we vrijelijk als actoren in elkaars perspectivische netwerken kunnen interveniëren of waarin dDas zijn geldingsdrang kan tonen, confronterend of verwacht²¹⁷. Het heden is het domein van de waarlijk maatschappelijke multi-actor praktijk.

Het verleden en de toekomst zijn voorbehouden aan een actor (mogelijk een groep individuen) die terug- of vooruitkijkt; anderen kunnen er dan niet aan. Verleden en toekomst spelen zich af in een bewustzijn, omgeven door scheuren; het heden speelt zich af tussen bewustzijn en in of nog concreter, waar bewustzijn elkaar overlappen, waar ze perspectief delen.

Van terugkijken kun je leren, dat wil zeggen nieuwe perspectieven formuleren. Vooruitkijken maakt het mogelijk te anticiperen, ook een perspectivisch proces. Beide mechanismen, reflecteren op het verleden en anticiperen op de toekomst, helpen een actor zo de brug te slaan, overeind te blijven in het voortschrijdende maatschappelijke heden.

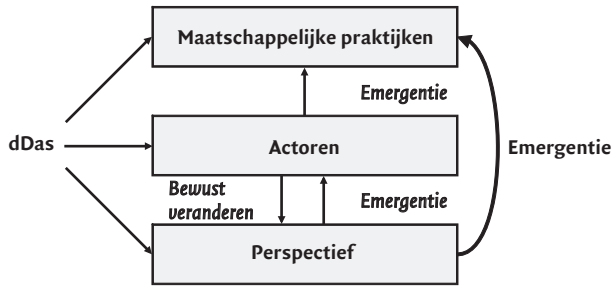
258

Actorspecifieke en maatschappelijke tijd

De maatschappij is een multi-actor praktijk. En iedere actor heeft zijn eigen actorspecifieke verleden, heden en toekomst; zijn eigen *actorspecifieke tijdsbesef*. Dat is geen Newtoniaans tijdsbesef; het heeft te maken met ervaringen en prioriteiten, met een zekere volgorde en urgentie om bepaalde dingen te realiseren en andere te vermijden. Hoe zit dat met de sociale dynamiek van de maatschappelijke praktijk in zijn geheel? Ik herhaal hieronder een figuur uit een eerder hoofdstuk²¹⁸. De figuur toont hoe actoren emergeren uit perspectief en de maatschappelijke praktijk op zijn beurt uit actoren.

217 Sub-individuele actoren hebben eenzelfde corrigerende, ijkende werking. Ik kan helemaal opgaan in een fantasie, bijvoorbeeld dat ik alle drie delen van dit boek volledig naar eigen tevredenheid af zou hebben, totdat een ander aspect van mijzelf me weer tot de orde terugroept. Dit verklaart bijvoorbeeld het fenomeen dat mensen soms gaan geloven in een door hen aangemeten rol in het verleden, als er niemand in de buurt is om dat beeld recht te zetten.

218 Hoofdstuk *De maatschappij als multi-actor praktijk*, Definitie van het actorbegrip, subparagraaf *Maatschappelijke praktijken emergeren uit actoren*.

Iedere actor heeft zijn eigen perspectivische netwerk met daarin zijn eigen bewustzijn, zijn eigen noties van verleden, heden en toekomst. Vraag een actor naar zijn verleden, heden en toekomst en hij zal er zinvolle dingen over kunnen zeggen. Hij is gericht, heeft wensen, ambities, angsten. Hij is intentioneel. Dat is een essentiële eigenschap van een actor.

De maatschappelijke praktijk²¹⁹ emergeert op ieder moment in het heden uit de wisselwerkingen tussen deze actoren (en dDas). En daarmee emergeert naast de actorspecifieke notie van tijd een maatschappelijke notie van verleden, heden en toekomst. Er bestaat onmiskenbaar maatschappelijke tijd²²⁰.

In onze westerse maatschappij heeft de universele notie van tijd, die van Newton en die van de atoomklok, deze emergente maatschappelijke notie van tijd scherp ingevuld, met tijdzones en al. Dat is handig als je een afspraak maakt met iemand anders waar ook ter wereld of als je de trein wilt halen om op tijd op je werk te zijn. Dat zijn niet toevalligerwijs voorbeelden die plaats vinden in de gedeelde wereld aan de rechterzijde van het wereldspectrum. Er bestaat een enorm empoel voor maatschappelijke tijd. Maar in zoverre er sprake is van ervaren tijd, van intentionaliteit, van prioriteit, van urgentie, zit die toch echt in de actor die waarde hecht aan die afspraak, die naar zijn werk moet en de trein wil halen.

De emergente maatschappelijke tijd is radicaal anders dan actorspecifieke tijd. Een emergente maatschappelijke praktijk kunnen we in tegenstelling tot

219 Ik vat hier de maatschappelijke praktijk ook daadwerkelijk op als strikt emergent uit actoren.

220 Denk bij deze discussie ook aan het door Bergson gemaakte onderscheid tussen *le temps* en *la durée*, de 'wetenschappelijke' en de persoonlijke tijd. Het wereldspectrum laat zien dat *le temps* feitelijk juist een integraal maatschappelijke tijd is, door iedereen ervaren (de limiet aan de rechterkant) en *la durée* steeds een actorspecifieke (van de subindividuele actor uiterst links tot een grote sociale groep ver rechts).

een actor namelijk niet vragen naar zijn tijdsbesef, naar zijn verleden, heden en toekomst. Er is immers geen actor, geen geheel bewustzijn dat de maatschappelijke praktijk draagt. Er is dus een maatschappelijke tijd, maar er is geen maatschappelijke intentionaliteit! Het wereldspectrum toont dat er nog veel meer noties van tijd bestaan; iedere actor op het wereldspectrum heeft immers zijn eigen frontier, zijn eigen notie van tijd; van de subindividuele actor uiterst links tot een grote sociale groep ver rechts.

Het heden is maatschappelijk

De maatschappelijke praktijk emergeert steeds in het heden uit de gecombineerde activiteiten van de samenstellende actoren. Geen enkele actor heeft hierdoor het volledige overzicht. 'Het' heden is intrinsiek maatschappelijk, in de zin dat het heden die delen van de integrale perspectievenwolk dekt waar verschillende actoren (verschillende netwerken van perspectief, gescheiden door scheuren) elkaar ontmoeten, met elkaar interacteren, perspectief gaan delen en weer uit elkaar gaan. In het heden gaan we naar de bakker en worden we verliefd²²¹. In het heden stoten we onze elleboog aan een kozijn of worden we overspoeld door een tsunami. In het heden werpen we een onderdrukkend regime omver. In het heden verbeteren we onze wereld.

En precies zo bestaan er ook actorspecifieke noties van verleden en toekomst. Als een actor terugdenkt aan het verleden, schakelt hij als het ware zijn eigen constituerende subactoren achter elkaar. Die zijn ieder een etiket op een deelplukje perspectief. Dit verklaart bijvoorbeeld waarom ikzelf afwezig kan terugdenken aan een prettige gebeurtenis, terwijl ik aanwezig ben bij een saaie vergadering. Mijn eigen ervaringsfrontier bevindt zich dan op een geheel andere plek, namelijk in mijn eigen verleden. Kijkend naar onze huidige maatschappelijke praktijk constateren we dat deze bestaat uit interacterende actoren en dat iedere actor beschikt over zijn eigen particuliere sfeer. Dat is zijn bewustzijn waarin zijn eigen noties van verleden en toekomst voor een ander verborgen zijn. Het heden is interactie met andere actoren op het wereldspectrum. Het heden is de maatschappelijke praktijk.

Het ontbreken van een maatschappelijk moreel besef

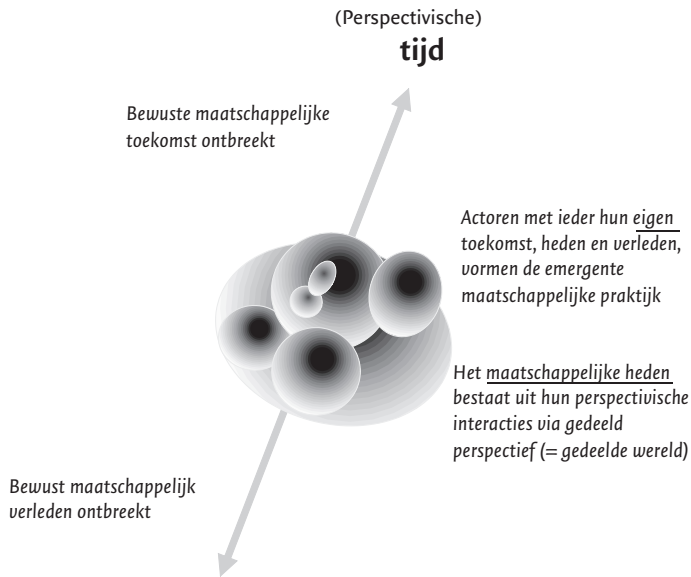
De universele maatschappelijke tijd heeft geen enkele band met goed en kwaad, geen enkele affiniteit met drijfveren, met alternatieven en priori-

221 Die combinatie is me inderdaad eens overkomen, heel lang gelden in een Parijse bakkerij.

teiten, met de wil om iets te realiseren. Er is immers geen actor, noch enig maatschappelijk bewustzijn dat een integraal maatschappelijk tijdsbesef kan dragen. Dat is een harde consequentie van het gegeven dat de maatschappelijke praktijk emergeert uit de interacties van actoren, wier bewustzijn grotere delen van elkaar zijn gescheiden. De consequentie hiervan is verstrekkend. Omdat iedere actor slechts zijn eigen verleden, heden en toekomst ervaart, is er geen integrale maatschappelijke actoroverstijgende notie van bewust verleden of bewuste toekomst. Er bestaat geen integraal maatschappelijk verleden en geen integrale maatschappelijke toekomst, vanwege het ontbreken van een actor op deze schaal. Dit verklaart waarom een aantal mensen samen een prachtig of juist een angstig toekomstbeeld kan ervaren, terwijl dit andere partijen in het heden op geen enkele manier raakt. Dat is ook de reden waarom sommige partijen extreem verontrust zijn door de klimaatproblematiek of enthousiast over de naderende komst van een verlosser en anderen juist totaal niet. Dat de maatschappij emergeert uit de wisselwerkingen tussen actoren is de oorsprong van maatschappelijke diversiteit en pluriformiteit.

De maatschappelijke praktijk dendert onmiskenbaar vanuit het verleden via het heden steeds maar vooruit langs de Newtoniaanse tijdslijn. Bij ontstentenis aan maatschappelijk verleden en maatschappelijke toekomst ontbreekt dan als logische consequentie ook maatschappelijke intentionaliteit. En als consequentie daarvan ontbreekt weer een maatschappelijk moreel besef. Wellicht is het scherper te stellen dat de maatschappij als geheel op een amorele manier doordendert.

Een moreel besef vereist immers dat er een actor is die kan anticiperen op de gevolgen van zijn handelen. Moraliteit rust erop dat we de consequenties kunnen overzien van voorgenomen handelen en dat we deze kunnen waarderen in termen van goed en kwaad, beter en slechter. Ieder belang is immers moreel. Op basis daarvan plegen we daden die leiden tot verbetering en zien we af van daden die leiden tot verslechtering. Actoren beschikken over deze vermogens, ook al doen ze dat allen strikt vanuit hun eigen en voor anderen soms moeilijk te begrijpen normativiteit. Dat is zelfs de kern van hun identiteit; dat is in essentie waarom we ze als actoren onderscheiden van onszelf. De integrale maatschappelijke praktijk beschikt niet over dit vermogen.

Dit verklaart waarom, terwijl actoren overal vanuit hun *eigen* perspectief hun eigen wereld aan het verbeteren zijn, er op zoveel plaatsen en op mondiale schaal verschrikkelijke misstanden optreden. Waarom miljarden mensen arm zijn en zeer velen honger hebben of ondervoed zijn. Waarom zoveel mensen ziek zijn zonder adequate hulp of onderdrukt worden. Waarom nog te veel ondernemers hun werknemers uitbuiten. Waarom nog te vaak de ambitie van de één wordt gesmoord in de ambtenarij van de ander.

Het ontwikkelen van maatschappelijk moreel besef

Kunnen we maatschappelijke intentionaliteit en een maatschappelijk moreel besef dan ontwikkelen? Hier scheiden zich de maatschappelijke optimisten van de defaitisten. De laatste zullen zeggen dat alleen de gedachte al onzinnig is. Iedereen ziet toch wat er maatschappelijk mis is, mensen zijn toch niet blind? Dat we de wereld niet verbeteren komt door onwil. Mensen zitten domweg niet zo in elkaar dat ze het beter willen. Of in de sterke variant van de cynicus: mensen zijn nu eenmaal slecht. De wereld is een tranendal zonder een greintje moreel besef.

Het perspectivisme ontkracht de gedachte dat alle mensen in principe slecht zouden zijn. Er bestaat basaal-perspectivistisch gezien immers geen absolute notie van goed en kwaad. Het heeft slechts de potentie om te worden. Het perspectivisme ontkracht ook de gedachte dat de wereld nu eenmaal zo is als

hij is. En datzelfde geldt voor de integrale maatschappij. Mexicaanse koffieboeren zijn niet per definitie arm en de wereldverbeteraar is niet per definitie machteloos.

We kunnen maatschappelijke misstanden, ongewenste multi-actor praktijken gewoon onderkennen voor wat ze zijn, ook al zien we er nog maar flarden van. We kunnen dan starten met ze aan te pakken door het ontwikkelen van samenhangend maatschappelijk multi-actor perspectief. Defaitisten en cynici hebben het daarom mis.

Zodra er maar één iemand opstaat en daar het voortouw in neemt is er een actor, een potentiële drager van dit nieuwe maatschappelijke besef. Er is dan een *archimedis*ch punt om op te staan, om de wereld te gaan veranderen. Deze persoon kan anderen betrekken en de actor kan zo aan kracht winnen. Hij kan lessen trekken uit het verleden. Hij kan de ongewenste maatschappelijke praktijk in het heden schetsen en een betere in de toekomst, inclusief het pad met al zijn tussenstadia. Zo ontwikkelt zich een vorm van toekomstbewustzijn dat er voorheen nog niet was. En hierop ontstaat als vanzelf moreel besef dat het maatschappelijk handelen richt. Defaitisten en de cynici hebben het daarom mis. Ook al is het onmogelijk het *hele* wereldspectrum te doorgronden²²², er is altijd ruimte voor het ontwikkelen van een ander en adequater maatschappelijk perspectief.

222 Dan verdwijnt immers de maatschappelijke pluriformiteit en is er geen maatschappij meer over.

1.d Afronding

Perspectivisme vergeleken

In dit hoofdstuk vergelijk ik het recursief perspectivisme met een aantal verwante noties en ga ik in op zijn bewijsbaarheid. Allereerst ga ik in de paragraaf *De waarheid in het midden?* in op de vraag waarom juist die perspectivische positie op het gehele wereldspectrum van belang is en zowel relativisme als positivisme – op de eindjes – als integrale maatschappelijke filosofieën tekort schieten. Feiten, meningen en hun overgang in elkaar, dat thema staat in deze discussie centraal.

Aansluitend wordt in de paragraaf *Evolutie* de relatie tussen perspectivisme en de evolutietheorie belicht. Vanwege zijn ‘om te’ karakter zijn er vele evolutionaire trekjes te herkennen in de ontwikkeling van perspectief. Dan komt in de paragraaf *Neurologisch connectionisme* de vergelijking met het connectionisme aan bod. Hersenonderzoek neemt een steeds grotere vlucht. De immer herarrangerende netwerkstructuur van het perspectivisme toont veel verwantschap met een zichzelf aanpassend netwerk van met elkaar verbonden neuronen. Maar in hele cruciale opzichten staan beide paradigma's juist haaks op elkaar!

Vanwege zijn radicaal unificerende karakter vat het perspectivisme vele zaken die ervaren worden in één unificerend en consistent kader. Dat vind ik een verdienste op zich. Maar *Valt het perspectivisme te bewijzen?* Deze hele relevante vraag zal ik in de laatste paragraaf van dit hoofdstuk van een antwoord voorzien.

De waarheid in het midden?

Waarom is het perspectivisme beter geëquipeerd dan het relativisme en het positivisme om aan een filosofie van de maatschappelijke praktijk inhoud te geven? Dat komt vooral door de positie die relativisme en positivisme innen ten aanzien van het bijzondere koppel feit-mening.

De positivistische en relativistische premisse

Een positivist stelt principieel dat er één universele waarheid is en de feiten betreffen die waarheid. Dit is de positivistische premisse. Je kunt als positivist bekijken of een positie meer of minder strookt met de waarheid. Zo kun je disputen beslechten door die waarheid te zoeken, die los staat van de meningen van al die mensen om je heen. En zo kun je je ook terugtrekken in het bastion van je eigen, onverdachte waarheden. Een onversneden relativist stelt daarentegen dat alles slechts mening is. Het is helemaal niet zinnig te zoeken naar een gedeelde waarheid, want alles is uniek en op zichzelf staand: de relativistische premisse. Deze veronderstelling maakt het mogelijk de positie van wie dan ook in twijfel te trekken, het is allemaal maar een positie.

De positivistische en relativistische drogreden

Voor de relativist is de positivistische premisse het resultaat van een drogreden. Meer specifiek een drogreden van de soort die oorzaak en gevolg door elkaar haalt: vanwege het feit dat we allen A ervaren, is A er en ervaren we dat allemaal. Een paar voorbeelden: omdat we allemaal ervaren dat de wereld plat is (in het jaar 1000), is er een platte wereld en ervaren we die allemaal. Omdat we allemaal ervaren dat de wereld rond is (in het jaar 2000), is er een ronde wereld en ervaren we die allemaal. Evengoed wordt in de loop der jaren die platte wereld rond. Zo leidt het steeds maar weer veranderen van universele waarheden in meningen en zelfs onwaarheden maatschappelijk gezien tot de ontmaskering van de positivistische premisse als een drogreden.

Voor de positivist is juist de relativistische premisse resultaat van een drogreden die oorzaak en gevolg met elkaar verwart. Omdat we allemaal iets anders ervaren (we leven immers onze eigen levens), zijn al die andere dingen er ook en zijn ze ook allemaal anders. Maar er bestaat dan geen ware wereld, geen gedeelde wereld waarin wij samen onze levens leven. Ook hier een paar voorbeelden. Neem een appel die tussen u en mij in ligt. Er zijn dan twee interpretaties ten aanzien van de appel; de uwe en de mijne, u ziet een vlekje op de appel en het kroontje, ik zie het steeltje en weer een ander vlekje. Volgens de relativist zijn er twee appels. Maar als ik een hap neem, kunt u diezelfde hap niet meer nemen! Of kijk naar een maatschappelijke situatie waarvan verschillende (politieke) interpretaties bestaan. Volgens de relativist zijn ze allebei even waar. Beide interpretaties kunnen leiden tot verschillend handelen, maar die handelingen tezamen interfereren met elkaar. En zie, daar is een gedeelde wereld! Zo leidt het maatschappelijk ontstaan van een gedeelde waarheid tot de ontmaskering van de relativistische premisse als een drogreden.

Perspectivisme omsluit positivisme en relativisme

Perspectivistisch gesproken kunnen we geen enkel onderscheid maken tussen iets wat iedereen op dezelfde manier ervaart en iets dat werkelijk, waarachtig en universeel waar is, de waarheid. Het laat ruimte voor door iedereen gedeelde waarheden, ook al kunnen we het bestaan van een universele waarheid niet bewijzen. De eerdere bespreking van de vergissing als venster op de aard van werkelijkheid onderbouwt dit. Zo ook kunnen we, opnieuw perspectivistisch gesproken, geen enkel onderscheid maken tussen wat een andere actor ervaart²²³ en wat er helemaal niet is. Het perspectivisme laat ruimte voor ieders eigen volledig particuliere mening; ook al kunnen we het bestaan van die mening, zolang hij niet gedeeld wordt, niet aantonen.

Daarom zijn, pragmatisch gesproken, het positivisme en het relativisme grensgevallen van het perspectivisme. Alles wat de positivist en de relativist betogen kan in het perspectivisme worden ondergebracht. Er zijn op ieder moment waarheden en meningen. Alleen de universele noties van de waarheid (de positivistische premisse) en de volledig particuliere mening (de relativistische premisse) worden niet gedekt. Maar dat zijn maatschappelijk gesproken aantoonbare drogredeneringen. Die horen in een maatschappelijke filosofie niet thuis²²⁴.

Perspectivisme biedt maatschappelijk perspectief

Zodra er maar één individuele medemens openlijk begint te twijfelen aan iets wat volgens iedereen 'gewoon zo is' en met een alternatieve interpretatie aankomt, dan ligt de positivistische positie als drogreden onder vuur. Er is dan immers pluriformiteit, een archimedisch punt hoe broos dan ook. De koffieboer hoeft niet noodzakelijk arm te blijven. En vindt hij of zij één medestander, dan is ook de relativistische drogreden aangetoond: er is dan een groep gelijkgezinden, een gedeeltelijk gedeelde wereld, hoe broos dan ook. Met dergelijke kleine stappen begint ook de grootste maatschappelijke verandering. Zo hebben we de wereld in voorbije eeuwen van plat rond gemaakt en uit het midden

223 Ook als we hersenactiviteiten volgen gaat deze redenering onverkort op. Zouden immers de hersengolven identiek zijn aan de ervaringen van de persoon in kwestie, dan zouden deze ervaringen niet meer individueel zijn. En zijn de hersengolven anders dan de ervaringen, dan zijn ze juist wel weer individueel. Dit is slechts een manifestatie van de fundamentele perspectivistische onzekerheidsrelatie.

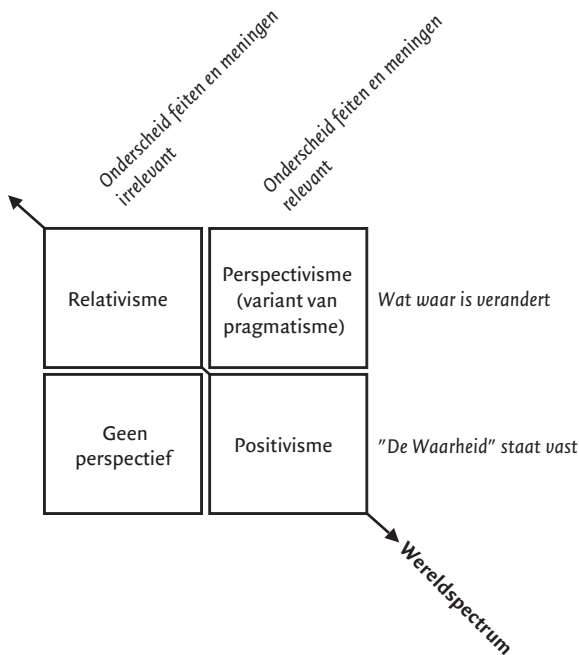
224 Deze redenering is eenvoudig uit te breiden naar volledig particuliere actorspecifieke meningen: ook die zijn voor anderen niet te bewijzen.

van het heelal getild. Voorwaar geen geringe veranderprestaties! Zouden we dan niet maatschappelijke praktijken intentioneel kunnen verbeteren?

Het perspectivisme stelt dat iedere partij zijn eigen perspectief heeft ontwikkeld en dat daarom dit perspectief ook weer veranderen kan. Het perspectivisme focust daarbij niet op de ene partij of de andere, maar gaat op zoek naar pragmatisch interessante verbindingen tussen in hoofdzaak van elkaar verschillende partijen (*overlaps*) om samen iets te kunnen realiseren. Het perspectivisme tracht specifieke scheuren te dichten, opent juist weer andere en reconfigureert daartoe perspectief. Enerzijds heeft het perspectivisme dus relativistische trekjes, omdat bepaalde posities immers niet *dogmatisch* betrokken en verdedigd worden. Pragmatisch wordt steeds gezocht naar een optimale maatschappelijke praktijk. Anderzijds heeft het perspectivisme ook positivistische trekjes. De perspectivist is immers wel zeker op zoek naar een duidelijke pragmatische toekenning van wat sociaal gesproken als een feit en wat als een mening dienen kan. Een feit is dat waarover men het eens is, gegeven een sociale context en een mening is dat wat men wel weet van elkaar, maar waarover men het niet eens is.

Onderstaande matrix geeft de positie weer van de positivist, de relativist en de perspectivist.

270

Het blok 'geen perspectief' heb ik hierboven nog niet besproken. Maar als vele tussenposities op het spectrum bestaan, maar de mogelijkheid van bewegen op dit spectrum ontbreekt, dan bestaat een uitzichtloze situatie. De actoren zijn dan eeuwig gedoemd op dezelfde manier aan elkaar gebonden te zijn, dan wel los van elkaar te blijven. Er is dan geen maatschappelijke dynamiek.

Kort samengevat: de relativist erkent het onderscheid tussen feiten en meningen niet, de positivist stelt dat er een fundamenteel en van mensen onafhankelijk onderscheid aan ten grondslag ligt en de perspectivist zoekt met anderen steeds naar nieuwe sets van feiten en meningen om samen maatschappelijke praktijken te kunnen vormen. De relativist vervalt in eindeloze relativeringen, de positivist in eindeloze strijd om of queesten op zoek naar de waarheid; en de perspectivist gaat actief op zoek naar waar je het dan wel (naspeelbaar) over eens bent en waarin je verschilt, om zo steeds samen op ieder moment de dan wenselijke maatschappelijke praktijken te kunnen vormen.

De perspectivistische premisse

De perspectivistische premisse luidt als volgt: alles is perspectief en perspectief verandert. Het perspectivisme zoekt en creëert zo binnen een sociaal discours steeds actief nieuw perspectief rond de vraag wat een feit is en wat een mening. Feiten constitueren gedeeltelijk gedeelde werelden, meningen bakenen de verschillen af. Werkhypothesen zijn mogelijke feiten-in-de-dop en geïnformeerde meningen wegen al zwaarder dan ongeïnformeerde. En al zoekende creëren perspectivisten zo maatschappelijk perspectief.

Het is een enorm sociaal leerproces, ware het niet dat de term 'leren' zwaar tekort schiet vanwege zijn toch vooral mentale connotaties. Zowel het samenwerken, elkaar bestrijden als elkaar negeren van actoren, zowel het voeren van wereldoorlogen als het voor elkaar zorgen vallen onder de perspectivistische premisse. Het filosofisch perspectivisme is ongericht. Je kunt ermee op samenwerking of op oorlog koersen. Om het perspectivisme te richten op een betere wereld is een maatschappelijke ethiek vereist, die in het tweede deel van deze serie wordt uitgewerkt.

Vanwege zijn constante oriëntatie op het vinden van maatschappelijk perspectief, zijn maatschappelijke wendbaarheid zonder verlies aan richting, verdient het perspectivisme als pragmatische maatschappelijke filosofie de voorkeur boven relativisme en positivisme. De waarheid bevindt zich niet in het midden. De maatschappelijke praktijk wel.

Evolutietheorie

Perspectivisme vertoont veel verwantschap met de evolutietheorie. Evolutie is een biologisch proces over meerdere generaties, dat leidt tot erfelijk bepaalde veranderingen in een populatie. Grondlegger was de theoloog Charles Darwin²²⁵. Hij gebruikte overigens het in zijn tijd uiterst omstreden begrip evolutie niet. Tot aan Darwin waren de dingen gewoon zoals ze waren, door God geschapen. Alles was gemaakt door God, dus wie zou de schepping nog kunnen verbeteren? Dit geeft eens te meer de omvang en impact aan van de conceptuele breuk, die Darwin mede veroorzaakte.

Centraal in de evolutietheorie staat tegenwoordig het doorgeven en tot expressie komen van genen. De evolutietheorie verklaart onder meer genetische variatie door middel van recombinitie en mutatie van chromosomen, het ontstaan van soorten door selectie in een natuurlijke omgeving en de gemeenschappelijke afstamming van soorten. Het perspectivisme is een proces van wisselende attentie en structurele verandering in een perspectivische wolk. Centraal staat het reconfigureren en ervaren van perspectief in een groter systemisch netwerk van perspectief.

De verwantschap tussen evolutietheorie en perspectivisme is onmiskenbaar. Reconfiguratie van het netwerk is verwant aan chromosomale *crossing over*. Wat een soort is in de biologie, is een generieke (soortspecifieke) notie in perspectief. Noties ontstaan vanwege selectie in een perspectivische omgeving: alleen dat perspectief resteert dat geschikt blijkt 'om te'. En verschillende noties kunnen van eenzelfde notie afstammen. Meer specifiek delen ze dan een flink stuk van hun perspectief, maar verschillen ze ook op delen van hun perspectief (als twee deels overlappende cirkels). Merk op dat dit analoog is aan de wijze waarop soorten met een gemeenschappelijke afstamming genen delen.

Het is alleszins mogelijk het perspectivisme door te trekken tot een panperspectivisme²²⁶ (zie voor een verkenning van de grenzen het hoofdstuk Sluitsteen). Immers, mijn hond Sam dicht ik ook perspectief toe en waar natuurwetenschappers het boek van de natuur lezen (Isaac Newton), lezen ze dat volgens het perspectivisme steeds weer in termen van perspectief. Voor de

225 Charles Darwin, *On the origin of species*, London 1859.

226 Panperspectivisme: de kosmos, het integrale al is een immer reconfigurerend weefsel van perspectief.

bedoeling van dit boek is het voldoende om het perspectivisme te beperken tot menselijk ervaren²²⁷.

Perspectief ontstaat 'om te'. Het is een intrigerende gedachte dat het leren, de ontwikkeling van de notie 'tafel' of 'stad' of 'maatschappelijke praktijk' of 'mens' op vergelijkbare wijze evolueert in termen van perspectief en ervaren als pakweg een dolfijn of een vink in termen van genen en hun expressie.

Perspectief dat werkt, dat leidt van minder gewenste tot meer gewenste situaties, krijgt een vaste plek in ons perspectivische netwerk. Hoe sterker de verbetering of hoe vaker te gebruiken, des te dominanter is dat perspectief aanwezig. Perspectief dat leidt van gewenste tot ongewenste situaties wordt op vergelijkbare wijze opgenomen. Dat heb je liever niet, dus wil je het graag herkennen als het zich dreigt te voltrekken. Perspectief dat tot geen enkele onderscheidende ervaring leidt, dat komt eenvoudigweg in de perspectivische structuur niet tot uiting. Wat werkt slaat neer, wat niet werkt niet. En maken we fouten, dan worden we afgestraft door onze omgeving.

Het perspectivisme heeft, samenvattend, evolutionaire trekjes. De paradox is dat de evolutietheorie zich afspeelt in perspectief. De ongrijpbare wil die onvoorspelbaar in ons opkomt en de vele initiatieven die dDas, die onbegrepen wereld buiten ons aller ervaring, ons steeds maar weer in het gezicht gooit, vormen de wisselende omgeving waarmee het perspectief zich te verzoenen heeft.

Mee te verzoenen en niet aan te passen! Hierin wijkt het perspectivisme af van de evolutietheorie. In de evolutietheorie is de omgeving als matrix waaraan aangepast wordt gekend, het is een positivistische notie. Wie kent niet de soms tenenkrommende commentaarstem bij natuurdocumentaires, die ieder dier, iedere plant, zelfs vele fysieke processen menselijke motieven toedienen. Allemaal ultieme projectie.

Waar in de evolutietheorie iets zich aanpast aan een steeds vaststaande gekende omgeving, speelt een actorspecifieke wolk van perspectief een wonderlijk flexibel spel, waarbij het zich soms aanpast aan de wil of de omgeving, maar soms ook de wil en de omgeving radicaal anders kan interpreteren. Denk hierbij ook terug aan de vergissing als venster op de 'objectieve werkelijkheid' aan de rechterkant. De pendant hiervan aan de linkerkant is dat een opkomende wil, een aandrift, psychologisch en sociaal getemd en veranderd kan worden. Of dat een actor door introspectie een zaak anders gaat zien. Daarom

227 Nadrukkelijk inclusief wat wij ervaren van het ervaren van dieren. Ook daar heeft de mens zijn verantwoordelijkheid.

is co-evolutie (co-organisatie) de term die perspectivisch gesproken beter op zijn plaats is. De maatschappij is een co-evoluerend geheel van perspectivische actoren.

Neurologisch connectionisme

Het perspectivisme heeft ook een onmiskenbare verwantschap met hoe tegenwoordig in connectionistische termen wordt gedacht over de werking van de hersenen in individuele mensen. Hersenen zijn netwerken van neuronen, met elkaar verbonden door middel van dendrieten en kenmerken zich door hersenactiviteit: delen van dit neuronennetwerk zijn actief en het netwerk herarrangeert zich. Ook perspectief vormt netwerken en de focus van een bewustzijn licht op als hersenactiviteit. Het perspectievennetwerk reconfigureert zich bij confronterend ervaren. De overeenkomst is dus zeker significant.

Maar het filosofische vertrekpunt van mijn werkwijze is radicaal anders dan de wijze waarop het huidige onderzoek aan hersenen plaats vindt en dan specifiek de wijze waarop gepoogd wordt het denken te doorgronden door de hersenen beter te begrijpen. Ik kijk niet naar hersenen om het proces van denken te begrijpen. Deze materialistische route (materie brengt het denken voort) heeft oppervlakkig gesproken zeker zijn pragmatische successen, de correlaties tussen hersenactiviteiten en typen van gedachten zijn significant en verschillende pragmatische resultaten worden nu reeds geboekt. Een werkbare route naar het doorgronden van het denken biedt zij, althans dat vermoed ik, niet. De positie van het perspectivisme is dat het materiële domein met daarin ook menselijke hersenen aan de uiterste rechterzijde van het integrale wereldspectrum emergeert uit het gezamenlijk ervaren van perspectief. Het schijnt me een fundamentele fout om te proberen uit het materiële (uiterst rechter gedeelte van het wereldspectrum) juist het denken (het bij uitstek particuliere ervaren, geheel aan de linkerzijde) te reconstrueren.

Een vergelijking maakt dit punt wellicht nog duidelijker. Als een auto bestaat uit een motor, chassis en wielen, dan kan iemand kijkend naar de wielen wellicht enige assumpties doen over hoe het geheel eruit zou moeten zien. Dat is in wezen immers ook wat ik doe als ik het wereldspectrum beschrijf. Geen mens kan dit integraal ervaren! Maar het chassis volledig en correct reconstrueren, dat lukt op basis hiervan niet, hoe goed je ook je best doet. Op eenzelfde wijze dekken de materiële hersenen per definitie slechts een gedeelte van de rechterkant van het wereldspectrum, terwijl een mens het hele spec-

trum bestrijkt; van de meest intieme gedachte helemaal links tot aan de hersenen als een grijze brei in de gedeelde wereld helemaal rechts.

Laat ik het argument tot aan het paradoxale doortrekken. Stel dat het bestuderen van de hersenen zou kunnen leiden tot het volledig doorgronden van iemands gedachten. De consequentie is dan dat de maatschappelijke pluriformiteit ten aanzien van het gedachtendeel tussen beschouwer(s) en de eigenaar van die gedachten verdwijnt. Ze vormen dan samen een groep, een nieuwe identiteit. Maar de kern van het wereldspectrum is nu juist dat *mentaal* correspondeert met dat deel van het perspectief dat particulier is en *materieel* met datgene wat gedeeld wordt of kan worden. Zouden we gedachten ultiem gaan delen, dan zouden we ze moeten beschouwen als onderdeel van de gedeelde wereld. Het mentale raakt dan zijn oorspronkelijke betekenis geheel en al kwijt; het zou radicaal van pragmatische aard veranderen. En daarom biedt het gedeelde materialisme perspectivisch gezien geen enkel zicht op het integraal doorgronden van het particuliere denken. Het kan wel een isomorfie op hoofdlijnen verkennen. Maar het meest eigene van het denken, namelijk dat het particulier is, verdwijnt onvermijdelijk als we het gaan delen.

De omgekeerde redenering geldt dan vanzelfsprekend ook. Al denkend kunnen we het materiële domein nooit helemaal doorgronden. Iets wordt immers pas materieel als het al gedeeld is en dan is de grondslag van het denken, het *private*, volledig uit beeld verdwenen. Zoals ik al eerder in *De maatschappij als multi-actor praktijk* in andere woorden heb betoogd, is het volstrekt onmogelijk om vanuit het materiële het mentale te doorgronden en andersom.

Een andere intrigerende vraag geïnspireerd door zowel het evolutionaire denken als het connectionisme is of er sprake is van groei van het perspectivische netwerk. Is groei nodig om te leren? Tot op zekere hoogte wellicht wel, maar gegeven de enorme hoeveelheden en diversiteit van perspectief zou het ook met alleen reconfiguratie (recombinatie) wel kunnen lukken. De genenpool van de mens is immers ook beperkt en leidt tot een verrassende veelheid aan expressies. Hetzelfde geldt in de scheikunde voor het 'periodiek systeem van elementen': met behulp van de atomen kunnen ontelbare andere stoffen (moleculen) samengesteld worden²²⁸.

Perspectief neemt dan niet in aantal en basisaard toe, alleen de wijze van arrangeren verandert door middel van reconfiguratie (zie ook confronterend

228 Het grote verschil met perspectief is dat genen en elementen ontologisch bepaald zijn: ze gelden op een bepaalde schaal in tijd en ruimte. Perspectief is recursief en systemisch, en kan daardoor tijd en ruimte constitueren.

ervaren). Vele connectionistische en evolutionaire experimenten met een computer suggereren dat dit zonder meer kan. Ons bewustzijn groeit dan niet perspectivisch gesproken, het wordt alleen beter in staat 'om te' overleven. Dat past wonderwel bij de observatie dat onze hersenen ook niet meegroeien met onze toenemende ervaring gedurende ons leven.

Valt het perspectivisme te bewijzen?

Het recursief perspectivisme richt zich op alles wat ervaren wordt. Psychologie, sociologie en fysica, tijd en ruimte en vele andere noties rusten op perspectivische grondslag. Het biedt een recursieve, systemische bouwsteen, een radicaal unificerend perspectivisch kader. Het recursief perspectivisme is hiermee onmiskenbaar pretentieus. De afgelopen twintig jaar heb ik regelmatig momenten van aarzeling gehad bij het steeds verder ontwikkelen ervan. Maar mijn drijfveer is dat ik denk dat het maatschappelijk een uiterst zinvolle route is. Ook onze integrale maatschappij (en de verbetering daarvan) omvat immers alles wat ervaren wordt. Het radicaal perspectivisme is niet anders dan congruent met zijn onderwerp in dit opzicht en dat is wel het minste wat je van een adequate aanpak eisen mag. Juist op de integrale maatschappelijke schaal zijn consistente samenhangende kaders nog schaars. Een legitieme vraag is dan evengoed of zo'n integraal perspectivisch kader eigenlijk nog wel te bewijzen valt. Die vraag zal ik hieronder verkennen.

Het perspectivisme is axiomatisch

Het perspectivisme heeft een sterk axiomatische signatuur. De definitie van perspectief wordt geponeerd als een axioma²²⁹. Zijn systemische, recursieve en reconfigurerende structuur geldt als verder axiomatisch uitgangspunt van het perspectivisme. Vanuit dit axiomatische kader ontstaat aansluitend alles wat ervaren wordt, alles wat er is en wordt.

Voor mijzelf is perspectief overigens veel meer dan axiomatisch. Ik ervaar onze maatschappij inmiddels in perspectief. Daar heb ik vele jaren over gedaan en als ik aan een ander toelicht wat perspectief is, gebruik ik als een van de eerste stapstenen toch deze axiomatische verheldering. Formeel kun je axioma's niet bewijzen; ze worden als uitgangspunt geponeerd, hooguit zijn axioma's onderling redundant of inconsistent. De axiomatische basis van het

229 Een axioma is een niet bewezen, maar als grondslag dienende stelling.

perspectivisme onttrekt zich daarmee aan formele bewijsvoering. Dat is overigens minder benauwend dan het lijkt. Ook de aanname in de natuurwetenschappen dat er materiële deeltjes bestaan valt formeel niet te bewijzen. 'Ja, maar dat hoeft toch ook niet', zult u zeggen, 'we ervaren die deeltjes of materie toch sensorisch, bijvoorbeeld als we eraan meten?' Welnu, datzelfde geldt ook voor perspectief. Ieder perspectief dat ik ervaar, wordt door mij ervaren. Er is geen enkele reden om meer te twijfelen aan het perspectief 'stap in auto; rij te hard door bocht; eindig tegen boom', dan aan het bestaan van fysische deeltjes. Samenvattend: er is geen hoop op bewijsbaarheid van deze kant.

Het perspectivisme is pre-ontologisch

De ontologie is de tak van de filosofie die de zijnden aan onderzoek onderwerpt, onder meer door te proberen deze te classificeren²³⁰. Juist dat maakt het perspectivisme naast axiomatisch ook nog eens pre-ontologisch: alles wat ervaren wordt, alles wat er is en wordt kan immers op zijn beurt begrepen worden als bestaand uit en voortkomend uit perspectief. Dit uitgangspunt, de wortel van het radicaal perspectivisme zelf, onttrekt zich daarmee ook aan ontologische bewijsvoering. Zie ook de subparagraaf *Structuur en betekenis in deze filosofie* in het hoofdstuk *Een fenomenaal conflict*.

277

Het perspectivisme is pre-empirisch

Axiomatisch, pre-ontologisch, het klinkt allemaal wat slapjes. Je moet maar aannemen dat dat wonderlijke recursieve perspectief er is. Is het perspectivisme hiermee niet verworden tot een volledig theoretisch artikel? Mogelijk, maar een theorie kun je wellicht wetenschappelijk bewijzen. Laten we die invalshoek eens verkennen.

Een wetenschappelijke theorie is een abstractie van waarnemingen in de empirie, de zintuiglijk waarneembare werkelijkheid. Een theorie brengt samenhang in empirische waarnemingen. Nieuwe empirische waarnemingen verifiëren (onderbouwen, versterken) de theorie als ze ermee in overeenstemming zijn. Ze falsificeren (ontkrachten) daarentegen de theorie als ze ermee in tegenstelling zijn (de falsificatie-eis van Popper).

²³⁰ Vanuit een perspectivistische optiek vertegenwoordigt het begrip 'zijnden' – in zoverre het geassocieerd wordt met dat wat er in de gedeelde wereld is – slechts een klein gedeelte van het maatschappelijk relevante geheel, het is een *pars pro toto*. Dat maakt het wereldspectrum duidelijk.

De grote kracht van Einsteins relativiteitstheorie was dat hij empirisch toetsbare voorspellingen gaf die aansluitend vastgesteld konden worden. Daarmee wint een theorie enorm in aanzien!

Het recursief perspectivisme gaat aan de notie van empirische werkelijkheid vooraf. Het is pre-empirisch. De gedeelde wereld bestaat immers niet op voorhand, maar ontstaat uit het (diffuse, maatschappelijke) perspectivische proces dat we allen met elkaar doormaken. Gedeeld is wat wij allen ervaren. De gedeelde wereld, de habitat van de empirie, wordt steeds uit perspectief geboren aan de rechterkant van het wereldspectrum.

Ik ben ooit opgeleid als chemicus en verbaasde me altijd enorm over de consistentie waarmee mijn collega's in de reageerbuis keken, zichzelf daarmee en passant buiten beeld plaatsend. Natuurlijk leven we samen in een gedeelde wereld en de natuurwetenschapper onderzoekt de wereld die we allemaal kunnen ervaren. Maar de positivist ontkent zijn eigen mentaliteit, zijn eigen particulariteit, zijn eigen identiteit.

Juist ook de empirische wetenschappen tonen bij uitstek dat ieder maatschappelijk discours zowel particuliere, sociale als materiële aspecten omvat: dat het hele wereldspectrum een voordurende dans is. De strijd tussen de aanhangers van *verschillende* scholen, de (slechts deels inhoudelijke) botsing tussen de ego's van *verschillende* wetenschappelijke kopstukken en mindere goden, dat alles vormt immers het kloppende hart van de vooruitgang in de empirische wetenschappen²³¹.

Wereldverbeteren overstijgt wetenschappelijke vermogens

De onvermijdelijke conclusie is dit. Het recursief perspectivisme is noch formeel, noch ontologisch, noch empirisch-wetenschappelijk te bewijzen. Ik schreef het al in de persoonlijke inleiding: dit is geen wetenschappelijk boek. Dat schreef ik niet als diskwalificatie. Wetenschap richt zich op naspeelbare

231 Zie ook Thomas Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, 1962. Kuhn wordt overigens vaak een kapitale cirkelredenering verweten. De portee is dat hij enerzijds een paradigma zag als een denkwijze die het werken van mensen beïnvloedt en anderzijds een groep mensen als dragers van een paradigma voorstelde. Ik vermoed sterk dat hier van een cirkelredenering helemaal geen sprake is. Net zomin als dat een model en een referent, of een vader en een kind een cirkelredenering impliceren, geldt dit voor de dragers van een paradigma en de invloed van een paradigma op zijn dragers. De een impliceert de ander, dat is alles wat je ervan zeggen kunt. Zie ook de paradoxale oplossing van het magistrale conflict.

kennis die we kunnen delen van een wereld die we kunnen delen²³². We spreken af om op een bepaalde manier (met methoden en/of instrumenten) naar een bepaald iets (onderwerp) te kijken en als we dan hetzelfde zien (ervaren) zijn de onderwerpen vanuit die optiek hetzelfde.

Maar het recursief perspectivisme en specifiek het wereldspectrum toont glashelder aan dat onze maatschappij juist ook grotendeels bestaat bij de gratie van perspectief dat we in hoofdzaak *niet* delen en waarin we juist van elkaar *verschillen*. Dat is een maatschappelijke noodzakelijkheid, dat vormt immers de kern van maatschappelijke pluriformiteit.

Paradoxaal genoeg sterft in een volledig gedeeld wereldbeeld de confronterende ervaring, de maatschappelijke pluriformiteit en dus de integrale maatschappij. Er zijn geen scheurtjes te bespeuren, het bewuste ervaren stopt, we zinken weg in onderbewustzijn en zijn dan maatschappelijk dood. Het fascisme, het communisme, de staatsgodsdiensten; het zijn alle tussenstadia in dit proces van ontmanteling van pluriformiteit, die overigens als door een natuurwet weer maatschappelijk gekeerd werden.

De conclusie is daarom dat maatschappelijke verbetering de vermogens van het wetenschappelijke metier overstijgt. Zoals het radicaal perspectivisme aspecten omvat die geen wetenschappelijke toetsing toelaten, zo kan de wetenschap in zijn eentje de maatschappij niet verbeteren. Dat is ook de reden dat we maatschappelijke leiders en wetenschappers van elkaar onderscheiden²³³, ook al zijn er goede voorbeelden van mensen die delen van beide sferen pogen te omvatten.

De rol van wetenschap in wereldverbeteren

In wereldverbeteren zijn er evengoed twee hele cruciale rollen weggelegd voor de wetenschap. Dat zijn de *kennis inbrengende* rol en de *pragmatisch validerende* rol. Eerst de kennisinbrengende rol. De maatschappelijke praktijk is inherent pluriform. Maar dat betekent beslist niet dat de grenzen die aangeven waarin we verschillen niet verschuiven. Mensen kunnen elkaar immers informeren en overtuigen. De kracht van een wetenschappelijke aanpak boven bijvoorbeeld een maatschappelijk opportunistische benadering, is dat zij conclusies ontwikkelt die voor anderen naspeelbaar zijn. Haar resultaten hebben hierdoor een hogere objectiverende zeggingskracht dan bijvoorbeeld een vrijblijvende

232 Feitelijk constitueert het perspectief dat we delen (en waarvan we weten dat we het delen) de wereld die we delen.

233 Plato's koning-filosof, ik heb toch echt mijn twijfels.

mening of overtuiging. Deze rol spoort met de natuurwetenschappelijke kijk op wetenschap. Wetenschap is zo gezien een wapen tegen opportunisme, ook al kan het slechts op onderdelen van de maatschappelijke verbeterpraktijk ingezet worden.

Ten tweede kan de wetenschap onderzoeken of bepaalde manieren om de wereld te verbeteren ook daadwerkelijk beter werken dan andere manieren, daarbij rekening houdend met de ervaring van de betrokkenen en de mate waarin iets beter werkt. Wetenschappelijk bewijs geeft niet aan of iets waar is, maar kan wel degelijk argumenten inbrengen voor de pragmatische kracht van de ene aanpak boven de andere. Een aanpak die, hoe subjectief dan ook, vaker bevestigd wordt in zijn resultaten dan een andere wint zo wel degelijk aan maatschappelijke plausibiliteit. Deze rol spoort met een sociaalwetenschappelijke kijk.

Hoe is het perspectivisme dan wel te bewijzen?

Ik startte deze paragraaf met de vraag of het recursief perspectivisme te bewijzen valt. Formeel niet en wetenschappelijk niet, zoveel is duidelijk. Maar dat ligt aan het onderwerp dat het perspectivisme tot zijn domein rekent: alles wat ervaren wordt. Dat is het domein van de maatschappelijke praktijk. Wetenschap schiet ten principale tekort, het is niet anders.

Kijken we naar de natuurwetenschappen, het bastion van wetenschappelijke bewijsbaarheid, dan vinden we daar overigens ook vele noties die niet bewijsbaar zijn. Ik noem slechts de noties van tijd en ruimte en materie. 'Ja, maar die zijn er toch gewoon? Die kan ik toch ervaren?', zegt u nu misschien. Welnu, dat zeg ik van perspectief ook. Vrijwel ieder voorbeeld van perspectief dat ik genoemd heb in dit boek had u ook kunnen ervaren.

Een voordeel van recursief perspectivisme boven materialisme en relativisme is dat het zowel in de gedeelde als de ongedeelde wereld, als in alle partieel gedeelde werelden daar tussenin zijn pragmatische kracht inzetten kan. Ik sluit deze paragraaf daarom af met het benoemen van twee manieren waarop de pragmatische kracht van het perspectivisme getoetst kan worden. Die pragmatische maatschappelijke kracht is immers zijn grote toegevoegde waarde: recursief perspectivisme opent de deuren naar maatschappelijk perspectief.

Allereerst kunnen we vaststellen in welke mate het perspectivisme een unificerend kader biedt voor wat we ervaren. Dit is een maat voor de verklarende pragmatische kracht van het perspectivisme. Alles is perspectief, alles wordt in perspectief en ik heb in dit boek proberen te onderbouwen dat dit voor

vele geheel verschillende noties, waaronder ook niet de minste filosofische splijtzwammen, geldt. Het perspectivisme brengt al die noties op één grondslag. Het mentale, sociale en fysieke, de mens en de wereld, subjectiviteit en objectiviteit, tijd en ruimte, zijn en worden, emergentie en doelgerichtheid, het abstracte en concrete, het grote en kleine, het model en zijn referent, het geanticipeerde en het confronterende, de wijnfles en de kurkentrekker, om maar enkele noties te noemen. Dat vind ik intrigerend en bijzonder. Dat alleen biedt voor mij al een motivatie om het recursief perspectivisme serieus verder te onderzoeken.

Aan de andere kant moeten verregaande abstracties ook gewoon zo werken: met zo weinig mogelijk fenomenen zoveel mogelijk andere verschijnselen zo pragmatisch mogelijk beschrijven, dat is wellicht het beste wat wij mensen vermogen. Perspectief is een uiterst vergaande abstractie. Het onderscheidt slechts de uitgangssituatie, de verandering en de resulterende situatie; en dat dan systemisch, recursief. Dit boek onderbouwt dat zeer veel ervaringsnoties daadwerkelijk hiermee beschreven kunnen worden. Alle wellicht? Ach, dat is weer zo'n universeel begrip. Laten we zeggen: heel erg veel, waaronder niet de minste zoals maatschappelijk perspectief.

Het is zaak onze maatschappelijke misstanden op te vatten als *multi-actor praktijken* en deze onder te brengen in daadwerkelijk maatschappelijk verbeterperspectief. Dan kan de verbetering zich voltrekken.

Het recursief perspectivisme, pragmatisch bij uitstek, zal zijn maatschappelijke waarde moeten gaan aantonen in vergelijking met andere mogelijke aanpakken. Daarvoor zijn een perspectivische maatschappelijke ethiek en een pragmatische richtlijn uiterst nuttig: de onderwerpen van het tweede en derde deel van de serie *Samenleving in perspectief*. Een aanpak voor de verbetering van maatschappelijke praktijken.

Sluitsteen

De centrale vraag van dit eerste deel luidt²³⁴: wat betekent het om als pluriforme mensen samen te leven in een gedeelde wereld? Een eerste antwoord komt vaak neer op een betoog over mensen in de wereld: denkende, kennende, levende mensen in een gedeelde, fysieke wereld. Niemand zal dit *common sense* beeld in eerste instantie verwerpen. Maar een star mens-wereld dualisme valt maatschappelijk gezien niet vol te houden, zoveel maakt het perspectivisme wel duidelijk. Dat doet geen recht aan de steeds maar wisselende maatschappelijke pluriformiteit.

Twee onbegrepen actoren

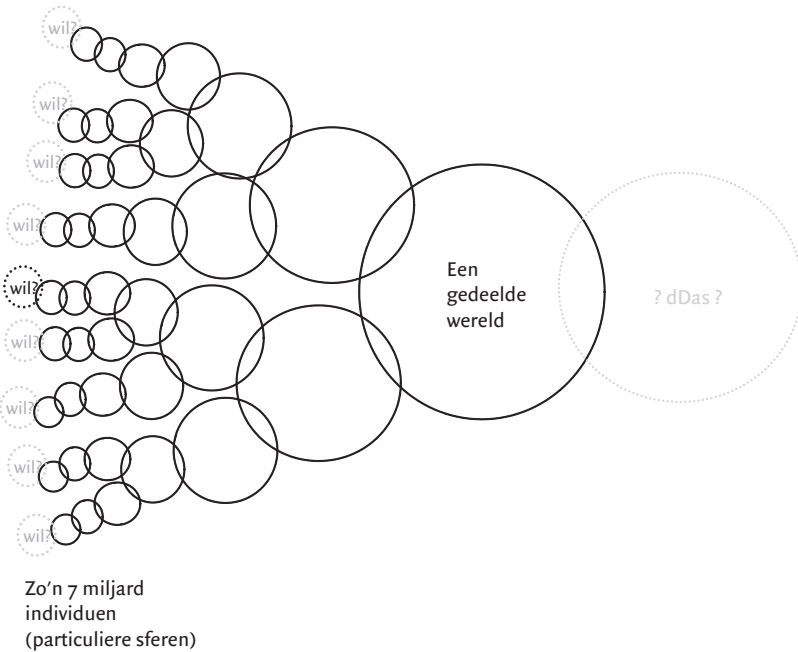
Bewustzijn doorkruisen met het grootste gemak het wereldspectrum en ervaren tegelijkertijd slechts een band daarvan. Zelfs van de 'gedeelde' wereld overzien we allen maar een hele kleine fractie. Zeg nu zelf, wat weet u nu van een dorpje in de Sahara, van Zeggekorfslakjes of van de Andromedanevel? Welk deel van het aardoppervlak heeft u met uw voeten beroerd? En van het heelal? Zo gedeeld is zelfs die integrale gedeelde wereld niet.

Van bewustzijn die waaieren van links naar rechts valt echter moeilijk een begrijpelijke maatschappij te maken. Dat heb ik heel radicaal doorvertaald in een filosofie van de maatschappelijke praktijk. De maatschappij is een amorele multi-actor praktijk. Maatschappelijk perspectief plaatst actoren in sociale praktijken.

Maar niet het gehele wereldspectrum kan begrepen worden als sociale actoren. Met een bakker (en iedere andere actor op een tussenpositie van het spectrum) kun je regulier sociaal verkeer aangaan. Op grond van complexe analogieredeneringen heb je er verwachtingen van. Je kunt ermee praten,

234 Ten minste, als we de ethische component nog even laten liggen tot in Deel 2: Ethiek.

onderhandelen, vergaderen, afspraken maken, ruzie maken, contracten sluiten, samenwerken, samenleven, een sociale praktijk vormen.

Voor de wil en de wereld buiten ons geldt dat niet. We kunnen de wil bijsturen en de omgeving aanpassen. Maar in zijn uiterste essentie *overkomt* de wil een actor, net zoals de materiële wereld ons allen *overkomt*; denk aan het weer, een ongeluk of een onverwachte komeet. Daarmee bedoel ik overigens op geen enkele manier dat een actor alles maar moet doen wat de wil in hem laat opkomen of dat een mens niet verantwoordelijk zou zijn voor het fysieke geweld dat hij een ander aandoet.

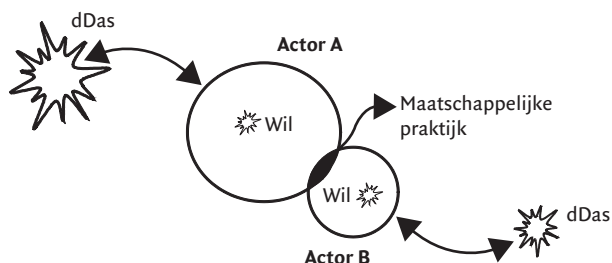
Als de wil een actor verandert, is er immers nog steeds de identiteit van deze actor, zijn eigen particuliere sfeer, waarin hij kan afwegen of het wel sociaal is daarmee iets te doen. Want dat is de plek waar de wil zich uit: in de *identiteit*, de meest eigene sfeer van een actor.

Als je per ongeluk iemand in zijn gezicht raakt, heet dat niet voor niets een ongeluk: dat vindt zijn oorsprong niet in die identiteit. Allemaal willen we wel eens iemand anders iets aandoen, maar het gros van deze situaties resulteert gelukkig in iets anders, mensen zien vaak van hun opwellingen af. Op vergelijkbare wijze kun je een ander verantwoordelijk houden voor materiële veranderingen. Als een andere intentionele actor ten grondslag ligt aan een

kogel of het verlenen van hulp, had deze dat immers ook kunnen nalaten. Deze actor is hiervoor dus oorzakelijk verantwoordelijk. Daarom onderscheiden we het intentionele handelen (het afvuren van een kogel) van het noodlot (het inslaan van de bliksem).

De wil kan altijd geleid worden door deze actor, 'psychologisch gebufferd', juist omdat hij optreedt in de identiteit van deze actor. We kunnen op voorhand nagaan wat de consequenties zijn van het later actualiseren van gedacht perspectief. We kunnen zo ons sociale handelen richten in de richting van een betere wereld. Daarom spreken we van *vrije wil*. Dat maakt van ons mensen *morele* wezens. Daarom kennen we aan mensen een *geweten* toe.

Het materiële en autonome veranderen ontbeert deze faculteiten. Dat is daarom, althans in menselijke termen, *amoreel*. Om deze pragmatische reden voer ik de *oorzaak* van de wil en de *oorzaak* van het autonome materiële veranderen niet als sociale actoren op, maar als twee in hoofdzaak onbegrepen actoren; bronnen van initiatief achter de einders van het wereldspectrum, achter het zelf en de gedeelde wereld.

De *vrije wil* en het *intentionele* materiële veranderen zal ik daarentegen onderbrengen bij de actoren die het betreft. Dat is niet anders dan de wijze waarop brood bij de bakker hoort (en ook bij mij). De integrale maatschappelijke praktijk ontbeert moraliteit omdat hij emergeert uit actoren. Maar al die actoren voor zich zijn *moreel* en bieden een bron van maatschappelijke potentie. Bovenstaande figuur toont de speciale positie van de wil en dDas²³⁵. Dualistisch gesteld werkt de wil steeds van binnen op één individu en de gedeelde

235 De oorsprong van de wil zou best een continue reeks van kleine willekeurige veranderingen in ons perspectivische netwerk kunnen zijn, vanwege bijvoorbeeld een verandering in de hersenen. Dat is niet anders dan het opdoemen van een vlieg in ons blikveld. Hij verandert dan hoe we ergens tegenaan kijken. Of we daar iets mee doen heeft te maken met onze psychologische en sociale buffering.

wereld van buiten op *alle* individuen. De spectrale aard van het wereldspectrum laat dan als vanzelf ook actorspecifieke noties van wil en wereld ontstaan. De maatschappelijke praktijk speelt zich af tussen actoren in hun gedeelde sferen.

Maatschappelijke situaties en dynamiek in 3D

Beschouwen we een momentopname van het integrale wereldspectrum²³⁶, dan zien we de maatschappelijke praktijk in een bevroren toestand. We zien een maatschappelijke situatie, een maatschappelijk heden. Voor de relativist is, vertrekkend vanuit links, iedere positie meer naar rechts een verdergaande intersubjectieve *schijnwerkelijkheid*. Voor de positivist is, vertrekkend vanuit rechts, iedere positie meer naar links een weer mindere subobjectieve *echte wereld*.

In zo'n momentopname van het maatschappelijke heden is de tijd op geen enkele manier terug te vinden. De momentopname toont immers niet hoe het spectrum van tevoren was of hoe hij zal worden. Hij toont bijvoorbeeld niet hoe de bewustzijn van de actoren vroeger waren of in de toekomst zullen zijn en datzelfde geldt voor de gedeelde wereld. Hij bevriest de maatschappij, hij zet hem stil.

Achter de limieten links en rechts zit de onbegrepen oorsprong, de drijvende kracht zo u wil van de tijd. Alle verandering wordt immers primair ervaren als óf een verandering van subjectieve interpretatie van binnenuit (de wil, links) óf een verandering van de objectieve materiële omgeving van buitenaf (de wereld, rechts). Dat geldt voor iedere actor van individueel tot de mensheid.

In het sociale proces kan een verandering van één subjectieve interpretatie (een mening) steeds breder worden gedeeld. Zo wordt een mening, een interpretatie van één individu langzaam aan een feit. Copernicus weet alles van de start van zo'n proces. Maar op dezelfde manier kan maatschappelijk perspectief steeds breder gedeeld gaan worden.

Omgekeerd kan een objectieve waarneming steeds minder breed gedeeld worden. Een feit wordt zo steeds meer een mening, een interpretatie. Een

²³⁶ Beschouw het als een foto: foto's tonen immers een momentopname van het door *allen* gedeelde heden. De perspectivische momentopname wordt echter niet genomen vanuit een specifiek ruimtelijk standpunt. Al het door mensen gedeelde perspectief staat er immers op. Het is een tijdelijke momentopname van een integrale ruimte.

voorbeeld is het vroegere feit dat de wereld plat was²³⁷ en het middelpunt van het heelal vormde. Dat is inmiddels zelfs geen mening meer.

Op de kleinste schaal verandert perspectief bij één individu. De wil manifesteert zich. Op de grootste schaal verandert het perspectief van onze gedeelde wereld. De natuurkrachten tonen hun grillen. Daartussenin kunnen actoren, zelf onderdeel van de maatschappelijke praktijk, van perspectief veranderen. Het gebeurt vaak dat de leden van één sociale groep vrijwel tegelijkertijd tot dezelfde perspectiefwijzigingen komen. Ons hele klassikale onderwijs is bijvoorbeeld op deze notie gebaseerd. Maar ook kunnen er individuen aansluiten of juist uit de groep stappen. Het bovenstaande maakt duidelijk hoe de perspectivische tijd zijn spectrale spelletje speelt en zo dynamiek veroorzaakt op allerlei schalen: individueel, actorgewijs (groepsgewijs) en maatschappelijk.

Ik denk dat zowel maatschappelijke situaties als maatschappelijke dynamiek daarom in essentie in drie perspectivische vrijheidsgraden te vatten zijn. Alle drie kunnen ze veranderen. Centraal staat de actor: de maatschappij is immers eerst en vooral een steeds veranderende multi-actor praktijk. De vrijheidsgraden zijn dan als volgt opgehangen aan actoren:

1. het perspectief van een individuele actor,
2. de groepsgrootte van een actor, en
3. de actorenstructuur van een maatschappelijke praktijk.

Het individu is de kleinste actor. In iedere perspectivische configuratie is zijn situatie bepaald. Een aantal individuen kunnen een groepsactor samenstellen. En verschillende actoren samen vormen een maatschappelijke praktijk. Wellicht verrast u deze eenvoud. Dat deed hij mij ook. Maar in wezen is het niet zo heel veel anders dan ons driedimensionale ruimtelijke besef waarin de tijd zijn materiële veranderingen schildert. Ook daar volstaan slechts drie vrijheidsgraden om de hele (materiële) wereld mee op te spannen. De vierde is de tijd. De ruimtelijke dimensies zijn nauw met elkaar verbonden. Verander je ruimtelijk van richting naar één kant, dan veranderen alle andere ruimtelijke dimensies doorgaans mee.

Ook de drie perspectivische dimensies zijn nauw met elkaar verbonden. Immers: verandert het perspectief van een individu, dan verlaat hij de groepsactor waar dit perspectief onderdeel van uitmaakte. Wellicht treedt hij juist

²³⁷ Extrapoleren is natuurlijk gevaarlijk, maar de intrigerende consequentie is dat we mogelijk ooit de wereld ook niet meer als rond zullen beschouwen.

toe tot een groepsactor waar dit perspectief onderdeel van uitmaakt. Daardoor verandert doorgaans de actorenstructuur van een maatschappelijke praktijk. Datzelfde geldt voor de verandering van een groepsactor. Dit vereist dat individuen hun perspectief veranderen en dat de actorenstructuur waar deze actor deel van uitmaakt verandert. Tenslotte vereist het veranderen van een actorenstructuur dat actoren veranderen, wat vereist dat individuen veranderen.

Ik kom in het derde deel van de serie dat handelt over pragmatiek nog uitgebreid terug op deze drie vrijheidsgraden en hun rol in het veranderen en het ontwikkelen van maatschappelijk perspectief.

Het sluiten van het wereldspectrum

Wat er steeds weer opnieuw opdoemt aan de eindjes van het wereldspectrum is de wil (links) en de gedeelde wereld (rechts). Of daar aan de *andere* kant van de wil en de gedeelde wereld nog perspectief is, dat is geen kwestie van menselijk ervaren meer, dat is een kwestie van geloof. We weten het niet, we kunnen het niet weten want we ervaren het niet. Of je daar nu God, natuurkracht, orde, chaos of juist niets vermoedt, het is een kwestie van geloof.

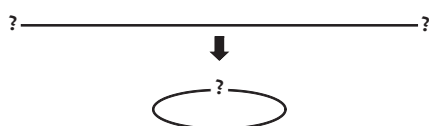
Iets vergelijkbaars geldt overigens ook voor de particuliere sfeer van *andere* sociale actoren. Ook daarvoor hebben we geen spatje direct bewijs. Verstokte behavioristen willen deze trom wel eens roeren, maar alleen het gegeven dat ze deze trom *sociaal* roeren is al haast een brevet van onvermogen. Waarom zou je gelijk willen krijgen als dat gelijk er niet toe doet en de wil niet bestaat? Waarom zou je je richten op een sfeer die niet bestaat?

Het is gewoon ongelofelijk praktisch om ervan uit te gaan dat andere sociale actoren aan jezelf verwant zijn en over hun eigen perspectief beschikken. Daarom kun je er sociaal mee verkeren. Het recursief perspectivisme stelt overigens voor dat dit een omkering van zaken is: je onderkent actoren, ze emergeren 'om te', hun bestaansreden is in de eerste plaats dat je er maatschappelijk mee verkeert.

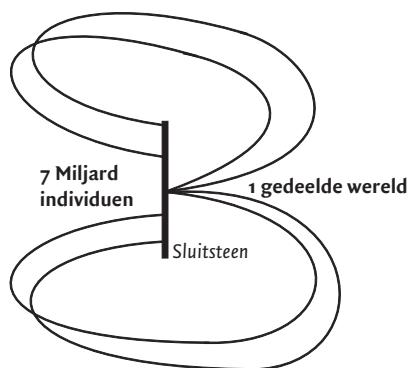
Maar waarom zou dat dan voor die twee sferen achter de eindjes van het wereldspectrum niet gelden? Spinoza vereenzelvigde God met de natuur. Ik vind dat een bijzonder standpunt. Niet omdat ik dat ook zo zie – ik ben veel eerder een agnost die geraakt wordt door vele grondtonen, waaronder religieuze en natuurlijke. Maar Spinoza levert hier inspiratie voor het sluiten van het wereldspectrum.

Immers, al die zeven miljard oorsprongen achter de wil²³⁸ en de oorsprong achter die ene gedeelde wereld zijn zo enorm verwant aan elkaar! Ze zijn in feite exact hetzelfde, want we weten er helemaal niets van, we kunnen ze niet ervaren, we kunnen ze slechts vermoeden, duiden.

Wat we er ook van vermoeden of geloven, er is geen enkele reden om de ene sfeer anders te duiden dan alle 7 miljard anderen. Daarom kunnen we het wereldspectrum sluiten. Ik buig het wereldspectrum tot een gesloten ring van actoren (zie figuur). De onbegrijpelijke eindjes vormen samen één sluitsteen. Deze cirkel is rond (zie onderstaande figuren).

Wat de aard van de sluitsteen is, wie zal het zeggen? We schuiven aan de grenzen, psychologen aan de linkerkant, natuurwetenschappers aan de rechterkant, religieuzen aan beide kanten. Maar achter de grenzen kunnen we niet ervaren.

De sluitsteen als bron van tijd en leven

De grenzen van wat we ervaren schuiven steeds op. Nieuwe ervaringen emergeren in of buiten de mens als actor. Dat ontmaskert de sluitsteen als de bron van tijd. De sluitsteen is hiermee ook de bron van leven. Als het ervaren

²³⁸ Iedere mens zijn eigen oorsprong van de wil.

volledig stopt, stopt immers het leven. En omgekeerd geldt dat als een kind geboren wordt, op dat moment de sluitsteen open scheurt en er een nieuw bewustzijn ontstaat, een nieuwe verbinding tussen links en rechts. Het kind links begint de brug te slaan met de onbegrijpelijke wereld om hem heen rechts. En wij anderen beginnen met aan het kind een mentaliteit toe te kennen, dat wat meer is dan zijn of haar fysieke lichaam.

Dat kind was er voorheen nog niet, het komt voort uit die onbegrijpelijke sluitsteen. Het fysieke kind groeit fysiek, formeert zichzelf uit materie. Voedsel, kleding, het wordt overal vandaan gesleept, zoals ik vermoed dat zijn ervaring zich ook constitueert uit perspectief. Zo geeft het materiële proces, immers niets anders dan veranderend, zich verplaatsend gedeeld perspectief, het voorbeeld van hoe mentaal, particulier perspectief zich reconfigureert. Het mentale perspectivische proces verloopt immers hetzelfde.

Stoppen we met ervaren, is de scheur weer helemaal dicht, dan blijft ons lichaam achter in de gedeelde wereld, vergaat eerst tot stof en diffundeert dan helemaal uit het gedeelde ervaren. Ook datgene wat ons zo menselijk maakt, onze geest, zal zo verdwijnen. Het leven ontspruit zo aan de sluitsteen, fysiek en mentaal en verdwijnt er ook weer in.

‘Toch is het zo dat, als wij zelf beter worden, ook ‘de omgeving’ verbetert. Het wordt tijd eindelijk eens op te houden de schuld apathisch af te wentelen op de omgeving.’
Dostojevski, *Woorden als Spiegels*

Barst weg

Ik begon dit boek in het hoofdstuk *Barst* met een hele reeks van tot nadenken stemmende, verbazingwekkende, wonderlijke, paradoxale, soms ronduitconfronterende consequenties van het dagelijkse denken over en omgaan met onze wereld. De filosofie van de praktijk, met zijn perspectivische grondslag biedt een nieuwe kijk op wat er aan de hand is. Plaats de verhaaltjes-met-barst in perspectief en de barsten verdwijnen. Hieronder zet ik uiteen hoe. Ik loop de eerdere barsten één voor één na.

Nijmegen

Fluitend loop ik in Nijmegen door de zwoele zomernacht, op weg naar mijn vriendin. Het is helemaal geen traject op de stadskaat van Nijmegen dat ik afleg (ik ken de kaart niet eens). Nee, mijn pad slingert zich van herkenningspunt via instructie en activiteit naar ander herkenningspunt. Bij station linksaf, doorlopen langs spoorlijn over paadje tot aan verharde weg, daar even naar de spoorlijn lopen en oversteken. Drie dimensies? Mijn neus! Ik ervaar gewoon wat we inmiddels herkennen als ruimtelijk perspectief.

Toveren

Ook de toverende rare vogel met zijn woeste haardos speelde een perspectivisch spelletje met me. Ik anticipeerde zo sterk op het feit dat het zijn potlood was, die tegen het boek aanstootte, dat ik totaal over het hoofd zag dat het zijn vingers waren. Het potlood stopte hij achter zijn oor. Ik zag wat ik anticipeerde, niet wat er gebeurde. Dat ik ernaast zat wist ik pas later, want potloden verdwijnen immers niet vanzelf. Toen kon ik me niet meer concentreren op waar dat potlood dan *wel* bleef. Maar wat in al die andere situaties dat ik ernaast zit en de vergissing ligt niet voor de hand? Dan neem ik gewoon voor waar aan wat ik ervaar.

Zeno

De paradox van Achilles en de schildpad is een van de scherpste verwoordingen van de scheuren in ons tijdelijk-ruimtelijke besef. We overspannen een ervaring die een aantal keren werkt al denkende tot in het oneindige.

We kunnen steeds sneller hardlopen, steeds knabbelen we een stukje van de recordtijd af (dit proces is overigens verre van continu of monotoon). Maar we kunnen ‘in het echt’ niet oneindig doorgaan met het delen van ruimte (AB/∞). We zetten perspectivisch gezien immers stappen. Maar we overbruggen in het echt, perspectivisch gesproken, geen steeds kleinere afstanden. In gedachten kan dat natuurlijk wel, althans, zo is de *communis opinio*. Welnu, in *gedachten* kan het net zo min. Ervaren is beperkt, discreet en krijgt vorm in termen van perspectief.

Terwijl ik dit schrijf voel ik de slagschaduw van Kant langzaam over mij heen vallen. In zijn *Kritiek van de zuivere rede*²³⁹ toont hij aan dat als je aan het denken slaat zonder een koppeling met het ervaren, de zaken mislopen. Dat is wat hierboven ook gebeurt. In hetzelfde werk verbindt hij twee filosofische scholen, het rationalisme en het empirisme op een eigen manier²⁴⁰. Het rationalisme werd in zijn tijd omstreeks 1775 gerepresenteerd door Leibniz en had als standpunt dat onze verhouding tot de wereld bepaald is door de rede, het verstand. Het empirisme, met als toenmalige vertegenwoordiger Hume, stelde dat onze verhouding met de wereld juist gebaseerd is op de ervaring. Kant stelde in een even unieke als oorspronkelijke redenering dat zowel de ervaring als de rede ieder voor zich geen kennis kunnen verschaffen over de wereld. Alleen door hun synthese is kennis mogelijk, aldus Kant. In zijn wellicht meest bekende zin formuleerde hij dit als volgt: ‘Gedanke ohne Inhalt sind Lehr, Anschauungen ohne Begriffe sind Blind’²⁴¹. In deze ene zin wordt een onderscheid gemaakt tussen waarnemen en denken, ook al hebben ze elkaar nodig. Een onderscheid dat ik, althans in zijn filosofische oorspronkelijkheid moet verwerpen. Het is volgens mij niet zo dat een denkend wezen zich ‘waarnemend’ verhoudt tot een ‘echte wereld’. Nee, de wereld, uw wereld, onze wereld, dat is wat ervaren wordt. De noties van de kenner en de fysieke

239 Immanuel Kant, *Kritiek van de zuivere rede*, Amsterdam 2004.

240 Ik volg hier R. Scruton, *Kant*, Oxford 1982.

241 Gedachten zonder inhoud zijn leeg, ervaringen zonder gedachten zijn blind.

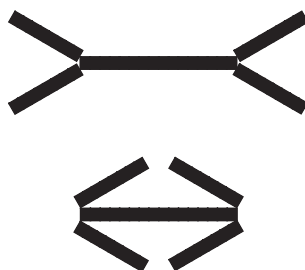
wereld of welke indeling dan ook²⁴², ze zijn filosofisch niet primitief, ze zijn niet zonder straf te scheiden van het perspectief dat hen constitueert. Zeno toont aan hoe absurd de consequenties van het radicaal scheiden van denkend ervaren en handelend ervaren uit kunnen pakken. We geraken onvermijdelijk in een spagaat tussen denken en handelen.

Zürich en zo

Je kunt afstand prima uitdrukken in meters, kilometers, lichtjaren. Maar de praktische relevantie van afstand heb je daarmee niet te pakken. Die is perspectivisch van aard en heeft juist te maken met het ervaren van perspectief. Of iets ver is of niet heeft evenveel te maken met je mogelijkheden de afstand te overbruggen of met de mogelijkheid je reistijd aangenaam of nuttig te besteden, als met de ‘objectieve’ afstand. Het is een kwestie van perspectief.

Chocola

En dan de optische illusie. Er bestaan geen verklarende theorieën voor optische illusies, voor zover ik weet. Dat komt omdat er geen theorieën zijn die beide ‘werkelijkheden’, de visuele en de nagemeten werkelijkheid met elkaar in overeenstemming kunnen brengen. Maar waarom zouden we?

We kunnen toch gewoon constateren dat er zonder liniaal een groot verschil is tussen de beide middelste repen chocolade en bij nameting niet? Dat is toch niet anders dan dat een expert een bijzonder iets verricht in de ogen van een leek, maar iets normaal in ogen van zijn vakgenoot? De kwestie is exact het-

242 Als een kenner zich waarnemend verhoudt tot een echte wereld, dan is het de vraag of die echte wereld dan samenvalt met Kant's *Ding an sich* (waarnemen omvat dan alle ervaringen van de echte wereld) of dat je een fysieke wereld *für sich* waarneemt en erover kunt denken. Dit onderscheid lijkt triviaal, maar is het beslist niet.

zelfde, perspectivisch gezien. De beide middelste repen bevinden zich in een ander perspectivisch netwerk en daarom worden ze anders ervaren. Zoals dat perspectivisch ook verwacht mag worden.

Creativiteit

Creativiteit, de een heeft het, de ander niet. Een sprankelende woordgrap wordt vanzelf sleets in de herhaling. Creativiteit heeft daarom ermee te maken dat een bepaalde potentie, een bepaalde perspectivische toekomst aanwezig is in een bepaalde omgeving, voor iedereen in principe toegankelijk, maar bijna niemand kan die eruit halen. Maar de creatieveling wel. Hij gaat voor waar weinig anderen zouden kunnen gaan. Zo wordt verf en doek een Picasso, mits je Picasso bent. Ook humor is net zo'n moeilijk te duiden fenomeen. Ik denk dat er perspectivisch gezien een mooie theorie van humor te ontwikkelen valt. De essentie is dit. Door de aanloop van een situatie of een verhaal wordt een beeld, een perspectivisch beloop geanticipeerd, wat aansluitend radicaal op zijn kop gezet wordt, het voltrekt zich totaal anders. Je waande je op bekend terrein en op volstrekt onverwachte wijze neemt het verhaal een geheel andere, onvoorziene wending. Van anticipatie naar confrontatie. Overigens zonder enige echte consequentie. Dat werkt dan op de lachspieren. Je werd mentaal pootje gelicht, maar het deed geen pijn. Zo ontstaat een sprankelende woordgrap, als je hem zelf verzint. En daarom is herhalen niet creatief.

Cultuur

Een bedrijf heeft cultuur, een stad, een volk, zelfs delen van een continent. Hoe kan een fenomeen als cultuur (van een bedrijf of een volk) zo prominent aanwezig en tegelijkertijd zo onzichtbaar, gedistribueerd en ongrijpbaar zijn? Dat heeft met een combinatie van twee zaken te maken. Allereerst de wijze van verwerven. Je neemt deel aan een sociaal proces (als een bedrijf of een volk) en zo verwerf je volledig ongestructureerd toch allen eenzelfde wolk van cultureel perspectief. Daarom is cultuur voor een buitenstaander zo moeilijk te verwerven en te begrijpen: een buitenstaander neemt immers niet deel aan dat sociale, ongestructureerde proces. Dat verklaart hoe cultuur tot stand komt. Maar waarom zijn we dan zo blind voor onze eigen cultuur en is de cultuur van andere sociale groepen juist zo confronterend? Dat komt omdat

onze eigen cultuur uiterst vertrouwd is. Daarom gaan we grotendeels op de automatische piloot. Cultuur, het is grotendeels iets vrijwel onderbewusts.

Knikkers

Waar zit de identiteit van de fraaie knikker van mijn zoontje? Er in of er omheen? De knikker is de knikker van mijn zoontje om twee redenen. Ten eerste is het die specifieke knikker met die specifieke tekening. Die maakt hem voor mijn zoontje speciaal. Maar er zijn op deze wereld nog veel meer knikkers met diezelfde (of op zijn minst een sterk vergelijkbare) tekening. Die bevinden zich echter op een andere plaats. Die van mijn zoontje bevindt zich in zijn hand. Hij kan ermee knikken, hem aan zijn vriendjes laten zien en er vrij over beschikken. Die knikker is een bont mengsel van perspectief. Deels is dat eigen aan de knikker, deels heeft dat te maken met zijn verhouding met mijn zoontje. Ook het perspectief dat de knikker van mijn zoontje constitueert is een bont mengsel van mentaal en fysiek, van ruimtelijk en tijdelijk bepaald en juist gespreid; hij kan hem morgen op school immers ruilen.

Schaken

Het verschil in niveau tussen gevorderden en echte schaakmeesters wordt vooral duidelijk onder tijdsdruk: dan presteren de echte meesters veel beter dan de gevorderde schakers. De schaakmeesters denken, maar volgen ook hun intuïties. De gevorderde schaakt reflectief bewust, de meester ook intuïtief en soms bijna onbewust.

Taart

Een taart is helemaal geen cirkel. Een cirkel heeft een omtrek van $2\pi r$ en je kunt er meet- en wiskundige zaken mee uitvoeren. Een taart wordt verdeeld en gegeten op een feest. Dat is geheel ander perspectief. Natuurlijk heeft een taart grofweg de vorm van een cirkel. Maar daarmee worden op geen enkele manier de formeel-geometrische eigenschappen van de cirkel bedoeld. En daarom is een taart prima in stukken te snijden.

Logisch

Als alle mensen sterfelijk zijn (majorpremissie) en Socrates is een mens (minorpremissie), dan kunt u zelf wel de conclusie trekken. Socrates moet dan sterfelijk zijn! Perspectivisch gesproken snijdt deze argumentatie geen hout. Dat komt omdat eeuwige waarheden en zekerheden niet bestaan. Het mens-zijn is een pluk perspectief, die onder andere ook omvat dat individuele mensen sterfelijk zijn. Deze pluk perspectief wordt op Socrates betrokken. En dan wordt daaruit afgeleid dat Socrates sterfelijk is. Pragmatisch gesproken is dat een heel slimme zet. Maar met eeuwige waarheid heeft het helaas weinig van doen. Als we de pluk 'mens' op Socrates van toepassing verklaren, besluiten we daarmee immers tegelijkertijd en impliciet dat hij ook sterfelijk is. Het enige dat 'de afleiding' daar dan nog aan toevoegt, is dat deze verduisterde consequentie ook expliciet zichtbaar gemaakt wordt.

In principe is hier dus geen sprake van een deductie. Als Socrates geboren is, eet, slaapt, praat, kortom van alles doet wat alle andere mensen doen, zal hij ook wel sterfelijk zijn. Maar ervaren hebben we dat nog niet! Ook het syllogisme is dus geen tijdloze waarheid. Socrates wordt pas mens door te sterven.

Toeval

Toeval is de ultieme confrontatie: het geconfronteerd worden met perspectief waarop je op geen enkele manier had kunnen anticiperen.

Van orde, chaos en schepping

Het perspectivisme stelt dat de orde noch in de mens, noch in de omgeving zit. Orde vooronderstelt altijd een bewustzijn, een subject én een object met een relatie ertussen. De orde die ervaren wordt slaat altijd een brug tussen een zelf en iets anders en creëert daarbij allebei. Ik denk niet dat de wereld geschapen is, ik denk dat de mens-in-de-wereld geschapen wordt, iedere dag, iedere configuratieslag weer opnieuw. Het Darwinisme is een simplificatie van dit continue wordingsproces, omdat het de notie van optimalisatie, van beter en slechter als gegeven vooronderstelt. Maar ook die emergeren!

Tijd

Tijd is uiteengezet als het veranderen van perspectivische positie, zonder over een mogelijkheid te beschikken weer naar die positie terug te keren. Dat kan wel, maar dan heet dat ruimte. Tijdelijk en ruimtelijk besef ontstaan zo op het weefsel van perspectief. Het veranderen van positie gebeurt soms vooral anticiperend, soms vooral confronterend, maar altijd in een mengsel van allebei. Dat verklaart waarom de tijd soms vliegt en soms kruipt.

De atoomklok tikt altijd maar voort, maar dat is dan ook een maatschappelijke notie van tijd, die niks van doen heeft met actorspecifieke intenties, prioriteiten en de wil om het ene te ervaren alvorens het andere zich zal of kan voltrekken.

Kei

Inderdaad heeft iedere actor zijn eigen kei. Er bestaat globaal overeenstemming over dat perspectief dat te maken heeft met zijn vorm en plaats. Maar al het perspectief dat te maken heeft met al dan niet voorziene ongelukken, daarin wijken de diverse keien aanzienlijk van elkaar af!

Stemmingen

Stemmingen, gemoedstoestanden zoals verlies, angst en verliefd zijn, grijpen rigoureus in in de wijze waarop je je leven beleeft. De perspectivische filosofie toont dat ze veel beter perspectivisch begrepen worden, dan als neurologische activiteiten. Het zijn ingrijpende perspectivische veranderingen, die substantiële delen van het gehele perspectievennetwerk beïnvloeden. Dat is ook waarom we ze als integraal als *gemoedstoestand* ervaren.

Op de kermis

Het kind op de kermis ervaart daadwerkelijk een kakofonie van perspectief en weet niet waar de aandacht op te richten. Daarom grijpt het je hand, het besteedt het richten van aandacht aan jou uit. Samen kunnen we het wel!

Bos (1+2)

Iedere actor loopt in zijn eigen bos, net zoals automobilisten verschillende keien kunnen zien. De kern van de perspectievenwolk 'bos' is voor de meeste mensen gedeeld, de specifieke invullingen (van de ornitholoog en de houthakker) zijn gedeeld voor ornithologen respectievelijk houthakkers. Het is niet anders dan het subsidiariteitsbeginsel van de Europese Unie.

Kei (2)

De essentie is hier dat als je meer en meer vertrouwd raakt met bepaalde stukken perspectief, je je beweegt van onbewust via reflectief bewust en intuïtief bewust naar onbewust. Kortom, we leren. Maar de notie van leren omvat hier alles wat we ervaren.

Spiegel

De spiegel is een krachtig voorbeeld om de eigenaardigheden van het modelbegrip uit te kunnen leggen. Ik kijk echt naar mijn gezicht. De notie van ruimte verdwijnt op dat moment als ervaringsnotie, want pragmatisch doet dat er niet toe.

Jonge hond

Een jonge hond. Tien Weken oud, een klein balletje speelsheid. Je denkt eraan hoe hij naar je toe zal komen draven, straks als je weer thuis bent, nog een beetje wankel op de poten, je vangt hem dan in je armen. En inderdaad, vrijwel zo komt hij op je af en vang je hem. Dit voorbeeld toont hoe *denken over* en daadwerkelijk *omgaan met* daadwerkelijk een flinke pluk perspectief met elkaar delen. Het verschil zit hem in de plukken perspectief die ze niet delen. Een wereld van verschil, namelijk de gedeelde wereld.

Baby

Het voorbeeld van de baby toont aan hoe een baby het enorme perspectivische spel doormaakt van het verwerven van een werkbaar beeld van onze gedeelde wereld. Iedere keer als ik een baby zie ben ik verbaasd over hoe dicht het perspectivisme staat bij ons dagelijks leven. Hoe is het mogelijk dat we allen het

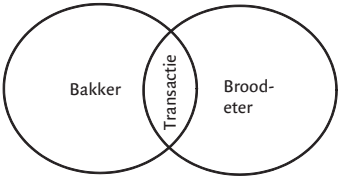
proces van baby tot volwassen mens door hebben moeten maken en dat we dan toch kunnen vinden dat die gedeelde wereld 'er gewoon is'?

Grondslagen voor de wereldverbeteraar

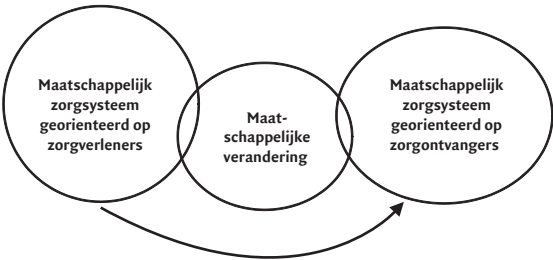
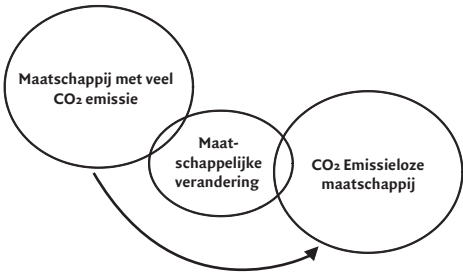
Hoe kunnen we sociaal samenleven, als pluriforme mensen, in een gedeelde wereld? De centrale vraag van deze serie bleek een filosofische vraag. Want wat is immers de mens en wat is zijn wereld? Wat is pluriformiteit? Wat is samenleven? Wat is een maatschappelijke praktijk en hoe verandert deze? De wens deze en verwante vragen in *samenhang* te beantwoorden heeft in het voorgaande geleid tot een grondige heroverweging van de maatschappelijke werkelijkheid waarin wij leven. Dit op zijn beurt heeft geleid tot het ontwerp van een maatschappijbeeld dat daadwerkelijk openstaat voor verbetering: het recursief perspectivisme.

Het recursief perspectivisme kenmerkt zich vooral vanwege twee eigenschappen: unificerend vermogen en praktische gerichtheid. Juist die combinatie is bijzonder: doorgaans leidt verregaande abstractie – nodig om geheel verschillende zaken onder één noemer te kunnen brengen – tot praktische inadeguaatheid. Het recursief perspectivisme maakt dit dilemma hanteerbaar: vanwege haar recursieve aard kan het op vele werkvelden ingezet worden, van klein tot groot, van abstract tot concreet en geheel verschillend van elkaar. Of het nu milieu, de bouw- en woonpraktijk, de zorg, onderwijs, armoedebestrijding, voedselvoorziening, mobiliteit, energie- en klimaatvraagstukken of de financiële wereld betreft.

Het grote unificerende vermogen blijkt onder meer uit het gegeven dat erkend lastige dualiteiten als mens en wereld, object en subject, tijd en ruimte, feit en mening allemaal op dezelfde grondslag ontstaan: recursief perspectief. Dat heeft nieuw licht geworpen op deze dualiteiten. Mens en wereld bleken bij nadere beschouwing – vooral in *samenhang* – problematische noties. Om pragmatische overwegingen en geheel congruent met hun positie op het wereldspectrum, is daarom de voorkeur gegeven aan de introductie van perspectivische actoren, mensen-in-de-wereld, als bouwsteen van maatschappelijke praktijken.

De praktische gerichtheid zit hem vooral erin dat ieder perspectief geformuleerd is rond de notie van verandering. De meest interessante variant voor deze serie is die van maatschappelijk perspectief, waarmee ook complexere maatschappelijke praktijken doelgericht veranderd kunnen worden.

De route om maatschappelijke praktijken te verbeteren is daarom, in zijn meest bondige formulering: ontwikkel maatschappelijk multi-actor perspectief. Archimedes schreef: Geef mij een plek om op te staan en ik zal de aarde bewegen. Het recursief perspectivisme heeft die plek verhelderd. Het samen ontwikkelen van maatschappelijk perspectief resulteert in de actor die onze maatschappij verbeteren kan. Als slechts één actor begint met het formuleren van maatschappelijk perspectief en daar steeds meer anderen bij betreft, kunnen we onze wereld daadwerkelijk veranderen, onze maatschappij daadwerkelijk verbeteren. Dat is geen speculatie, het is reeds herhaaldelijk gedaan, op allerlei schalen. Marshallhulp. De pensioenwet van Drees. Live Aid.

We hebben op sterk vergelijkbare wijze zelfs de aarde van plat rond gemaakt en uit het midden van het heelal getild. Welk een enorme potentie! Datzelfde vermogen kunnen we ook inzetten voor het veranderen, verbeteren van maatschappelijke praktijken op nog bredere en grotere schaal dan voorheen. Het doelgericht ontwikkelen van maatschappelijk multi-actor perspectief is een aanpak met onvermoede potentie voor het verbeteren van onze wereld. Het is geen eenvoudig pad om te gaan, maar er is *geen enkel fundamenteel bezwaar* dat ons in de weg staat.

Dit eerste deel van de serie Samenleving in perspectief heeft de aanpak verder verhelderd: ontwikkel maatschappelijk multi-actor perspectief. Tevens is de bouwsteen van maatschappelijke verbetering onthuld: de perspectivische actor, als mens-in-de-wereld.

Dan geldt nog steeds dat wat voor de een een gruwel is, voor de ander het paradijs inhoudt. Daarom zal deel twee van deze serie ingaan op de heikele vraag hoe dan maatschappelijk koers te kiezen: maatschappelijke ethiek.

Deel drie zal filosofie en ethiek bundelen tot een pragmatische route. En deel 4, het werkboek, waar nu reeds delen van bestaan, in brochure-, rapport- en cursusvorm, zal zich richten op *die* groep waar het werkelijk om draait: de mensen die aan het front staan van maatschappelijke verbetering. Dat is een enorm grote groep. Zij omvat politici en bestuurders, managers, docenten, specialisten, ondernemers, programmaleiders, intermediairs en directeuren. Feitelijk betreft het iedereen die ook maar een vermoeden van een maatschappelijke verbetering ziet gloren. Zij weten als geen ander hoe weerbarstig de maatschappelijke praktijk kan zijn. Maar ze hebben een enorm potentieel in handen: hun bewustzijn en hun vermogen bewustzijn te bundelen. Het werkboek biedt hen steun bij het aanscherpen en hanteren van dit potentieel.

Maatschappelijke praktijken rijzen op en gaan weer ten onder. Dat gaat vanzelf, daar hoeven we helemaal *niets* aan te doen. We zijn immers niet alleen wie we samen zijn, we worden ook wie we samen worden. Onvermijdelijk, iedere dag weer opnieuw. Maar daar kunnen we beter *wel* iets aan doen! We kunnen die verandering wel zeker richten en beïnvloeden. Want er is altijd ruimte voor maatschappelijk perspectief.

Dankwoord

Na een lange en gelukkige jeugd ging ik studeren. De onderwerpen waren boeiend, maar ik heb de eerste jaren ook als een kneedproces ervaren (en ik had de rol die me het minste lag; die van deeg ...). Zodra ik mijn eigen afstudeervakken kon kiezen en grotendeels ook invullen schoten motivatie en resultaten omhoog. Ik kwam na mijn afstuderen te werken bij TNO, een werkgever die mijn interesse naar kennis in de breedte onderkende en ook alle kansen bood daar iets mee te doen. Naast mijn werkzaamheden rondde ik een paar deeltijdstudies en een promotieonderzoek af.

Dank daarom allereerst aan mijn overleden moeder en mijn vader, Annie en Jan Diepenmaat. Ik heb het al eerder geschreven: een goede start is zoveel meer dan het halve werk. Dank ook aan docenten die juist in de eerste jaren weleens gezocht moeten hebben naar mijn motivatie. Dank aan al mijn collega's van TNO, van diverse pluimage, ik heb zoveel van jullie geleerd. En dank aan mijn promotoren, wijlen Wim Harder, en Jacqueline Cramer en Bob Wierlinga voor de bijzondere combinatie van steun en vrijheid die jullie me gegeven hebben. Dit boek is gewoon een consequentie van mijn proefschrift.

Het was inmiddels 1998, ik was 35, had bèta én gammastudies op zak, wetenschap én praktijk ervaren. Klaar voor de volgende stap. Ik startte mijn huidige adviespraktijk: Actors Procesmanagement BV. Vanuit het kleinst mogelijke bedrijf richt ik me sindsdien op het verbeteren van multi-actor praktijken; de meest complexe systemen die we kennen. Meteen ben ik toen ook begonnen met nadenken over de serie Samenleving in perspectief, een serie die reikt van filosofie tot praktijk.

De meeste praktijkmensen zijn wars van theorie, laat staan van filosofie. En vele filosofen en theoretici staan juist ver van de praktijk. Waarom ik dan toch aan deze integrale serie werk? Dat heeft twee redenen. Allereerst denk ik dat opknippen een slechte voedingsbodem biedt voor een krachtige en effectieve maatschappelijke aanpak. Dat resulteert in pars pro toto's, je hebt juist alle hard nodig, de filosofische, de ethische én de pragmatische modaliteit. Dan de tweede en belangrijkste reden: de vele mensen met wie ik als practitioner, als onderzoeker of als docent samenwerk. Met tomeloze inzet werken ze aan

verbetering van maatschappelijke praktijken, ieder vanuit zijn eigen invalshoek. Soms gaat dat goed, soms zit het tegen. Ik heb de wijsheid niet in pacht, maar zie wel dat het zoveel meer in samenhang moet. Ook jullie wil ik daarom allen danken, voor jullie voorbeelden en inspiratie. Ik voel me bevoorrecht dat ik met jullie samen aan zo'n zinvolle taak werken mag.

Een aantal jaren geleden kwam ik in een stroomversnelling bij het werken aan dit boek. Twee dingen heb ik toen gedaan. Als eerste heb ik mijn oude vriend en collega Joost Quakernaat gebeld en hem van mijn vermeende vorderingen op de hoogte gesteld. Joost was al in de late tachtiger en negentiger jaren een geduchte sparring partner bij de ontwikkeling van de concepten die ten grondslag lagen aan mijn proefschrift en die rol nam hij gewoon weer op zich met dezelfde kwaliteit, intensiteit en welbespraaktheid. Ik kan er veel over zeggen, maar wat moet ik kiezen? Joost, ik dank je uit de grond van mijn hart.

Als tweede heb ik contact gezocht met Jan Rotmans en Marjan Minnesma van het Dutch Research Institute For Transitions (DRIFT, onderdeel van de Faculteit der Sociale Wetenschappen van de Erasmus Universiteit van Rotterdam). Ik ben verre van een stereotype wetenschapper; de maatschappelijke praktijk is me veel te dierbaar en het wetenschappelijke publicatieregime in Nederland anno 2008 komt me soms wat merkwaardig voor, maar ik wist ook dat juist de universiteit de atmosfeer en de impulsen biedt om deze cognitieve activiteit tot een goed einde te kunnen brengen. Ik werd meer dan hartelijk verwelkomd; en passant kreeg ik een hele nieuwe vrienden- en kennissenkring erbij. Het recursief perspectivisme heeft andere grondslagen en put uit andere bronnen dan transitie management, maar tegelijkertijd is er ook veel verwantschap en onmiskenbaar betreft het loten op dezelfde onderstam van maatschappelijke verbetering. Ik ben graag in deeltijd bij jullie aangeschoven en prijs me gelukkig vele discussies met jullie te kunnen voeren en ervaringen met jullie te kunnen uitwisselen. Daarom, Jan Rotmans, Marjan Minnesma, Jord Neuteboom, Harry te Riele, Derk Looibach, René Kemp, Jos Timmermans, Josée van Eijndhoven, en alle andere collega's van DRIFT en bredere KSI-omgeving, vooral ook 'mijn' AIO's en teamleden, een bijzonder woord van dank, voor alle discussies en gesprekken, jullie zijn erg de moeite waard. Ook Rob Weterings van TNO mag hier zeker niet ontbreken, en Pieter van Langen (hoewel geen lid van KSI).

Naarmate het typoscript vorderde nam de discussie en de steun toe. Ik denk met plezier terug aan vele gesprekken rond de ontwikkeling van dit boek. Twee licht ik eruit. Het eerste met George Brouwer, Wiep van Bunge en Wouter Pols in een uitstekend Italiaans restaurant in oïo (keuze van George). Ik ben geen

vakfilosoof, maar iedere intellectuele arbeid heeft zijn filosofische wortels en zou deze liefst ook moeten benoemen. Voor een seriematige verhandeling over de maatschappelijke verbeterpraktijk geldt dat eens te meer. Ik heb het gesprek daar in het restaurant enorm gewaardeerd, vooral ook de oprechte inspanning van Wiep mij te behoeden voor een vakfilosofische faux pas. Wiep, George, Wouter, jullie zullen lezen dat het gesprek grote impact heeft gehad; het integrale werk is scherper geworden, vooral ook in zijn positionering en doelstelling. Deze zijn nu in lijn met het doel van deze serie in zijn geheel. Bedankt voor jullie uiterst constructieve bijdragen, ook anderszins.

Het tweede gesprek was met John Grin in een sfeervol etablissement in een groene polder buiten Amsterdam. Voor mijn gevoel waren we omgeven door smokkelaars en rovers, er was zelfs sprake van een laaghangende wolk. John, het was een bijzonder gesprek dat stuiterde van bronnen van inspiratie via visies op maatschappelijkheid en reflexiviteit (multiple reflectiviteit, zeg ik dan steevast) naar definities van het actorbegrip. Vooral ook de politieke dimensie was inspirerend. Over communautarisme en liberalisme, en vooral over hun overgang in elkaar kun je stevige bommen opzetten. Nog steeds denk ik met plezier aan dat specifieke gesprek terug, dank daarvoor.

Freek van der Steen van uitgeverij Parthenon dank ik voor zijn professionele bijdrage aan redactie en uitgave van dit eerste deel, en zijn algehele steun, moreel en anderszins.

Er zijn verder vele mensen, uit professionele en vriendschappelijke kring, maar vaak ook gaat dat samen, die ik nog persoonlijk zal bedanken voor hun specifieke, soms ook indirecte of voor hen onbewuste, maar altijd wezenlijke bijdrage aan dit boek of deze serie. Ik denk aan vele gezamenlijke autoriteiten, af en toe zelfs een treinreis, vele bilaterale en groepsgesprekken. Ik zie af van een opsomming, dat geeft wellicht meer schade dan voldoening, maar ik waardeer de inbreng van jullie allen zeer. Dank!

Dan als laatste jullie, Chris, Frank en Hilda. En ook Sam een beetje. Jullie samen vormen de kern van mijn meest dierbare, waardevolle en eigen maatschappelijke praktijkje. Frank en Chris, jullie dank ik voor jullie energie, de zingeving die jullie als vanzelf met je meebrengen, jullie warmte, jullie frisse en onbevangen kijk op de wereld, ieder op zijn eigen wijze. Als je niet alert bent, wordt die kijk met het verstrijken van de jaren steeds minder oorspronkelijk, steeds meer ingekapseld, pas daar asjeblieft voor op. Dat ik zo intensief door jullie ogen mee mag kijken heeft me zo enorm geholpen bij het schrijven van dit boek, maar ook bij al het andere, iedere dag van mijn leven. Hilda, we hebben zoveel meegemaakt en dat doen we nog steeds, jij en ik. Het is voor

mij lastig te benoemen waar ik stop en jij begint. Ik weet dat het leven nog steeds zwaar voor je is, fysiek, af en toe, en dat ik te vaak weg en te vaak aan het schrijven ben. De vanzelfsprekendheid waarmee jij de spil van ons gezin bent vind ik fenomenaal. Hilda, je bent de vaste grond waarop ik sta, en je weet dat het waar is. Dank. Ten slotte Sam. Jou dank ik voor de momenten dat je met al je vijftig kilo's op mijn voeten neerstort en me aansluitend met je grote bruine ogen vol vertrouwen aankijkt. Niemand heeft zo zeker geweten dat ik dit boek kon schrijven als jij.

Henk Diepenmaat,
oktober 2008, Zeist

Index

A

Archimedes 81, 191, 302
Arendt, H. 44, 81, 84, 87, 130, 150,
174, 192
Aristoteles 58-60, 177, 180, 190

B

Brentano, F. 33, 101-103
Brundtland 20, 21, 72

C

Copernicus 99, 100, 246, 286

D

Darwin, Ch. 272, 296
Descartes, R. 33, 99
Dewey, J. 33
Dostojevski, F. 290
Duns Scotus, J. 188

E

Einstein, A. 115, 142, 204, 246, 253,
277
Epicurus 239, 252

G

Gödel, K. 147
Gore, A. 169

H

Heidegger, M. 25, 33, 44, 81, 83, 101,
108, 111, 133, 140, 162, 164,
168, 176, 212, 250, 254, 256,
Heisenberg, W. 198
Heraclitus 125, 177
Hume, D. 59, 95, 292
Husserl, E. 33

J

James, H. 33

K

Kant, I. 33, 44, 81, 83, 85, 95, 100,
103, 111, 116, 135, 190, 218,
292, 293,
Kuhn, Th. 86, 278

L

Leibniz, G.W. 253, 292

M

Miller, D.W. 126, 190

N

Nagel, T. 86, 99, 101, 181, 182
Nietzsche, F. 92, 182

P

Parmenides 177

Peirce, Ch. 33

Planck, M. 198

Plato 60, 177, 214, 279

Plessner, H. 176

Popper, K. 9, 114, 277

Protagoras 176

R

Rorty, R. 33, 78, 86, 128

S

Safranski, R. 101, 108, 176

Schopenhauer, A. 44, 81, 84, 174

Scruton, R. 292

Searle, J. 99

Socrates 58-60, 296

Spinoza, B. 45, 101-103, 288

T

Taylor, Ch. 176, 205, 206, 242

V

Voltaire 182

Z

Zeno 55, 177, 292, 293

Ons land is relatief welvarend en goed georganiseerd. Evengoed vertonen onze maatschappelijke praktijken soms flinke mankementen. Neem het onderwijs, de zorg, bouwen, wonen en mobiliteit. En op mondiaal niveau: armoede, voedselvoorziening, ziekten, energie- en klimaatproblematiek. Verbeterpogingen smoren vaak in complexiteit en weerbarstigheid ondanks veel inzet en goede bedoelingen.

Hoe komt dat en wat kunnen we daaraan doen? Deze vragen staan centraal in de serie *Samenleving in perspectief*. Procesmanager Henk Diepenmaat ontvouwt in een drieluik – een filosofisch, ethisch en pragmatisch deel – zijn bijdrage aan het antwoord: het recursief perspectivisme. Een werkboek, met praktijkmensen als doelgroep, vertaalt dit naar een actorgestuurde aanpak voor verbetering van complexe maatschappelijke praktijken.

Dit eerste deel, *Een filosofie van de maatschappelijke praktijk* legt de grondslag voor het recursief perspectivisme. Met slechts een in essentie eenvoudige bouwsteen, het fenomeen perspectief, wordt een nieuwe kijk op onze maatschappelijke werkelijkheid onthuld. Deze wordt door Diepenmaat op prikkelende wijze en integraal op perspectivische leest geschoeid. Dat leidt onder meer tot een uiterst kritische analyse van het ontologische onderscheid tussen mens–wereld, situatie–verandering, feit–mening, beeld–werkelijkheid, tijd–ruimte en sociaal–particulier. Zowel een relativistisch als een positivistisch maatschappijbeeld wordt verworpen. Uit de resulterende scherven wordt een nieuw en activerend beeld van ons mensen in de wereld samengesteld. Centraal in deze visie staan perspectivische actoren in concrete maatschappelijke samenhangen.

Dr Henk Diepenmaat (1962) voert al geruime tijd een praktijk in multi-actor procesmanagement: Actors Procesmanagement BV (www.actors.nl). Als denker en doener is hij tevens in deeltijd verbonden aan het Dutch Research Institute for Transitions (DRIFT) van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Hij is onder meer werkzaam in de sectoren klimaat en energie, bouw, zorg, onderwijs, mobiliteit en agro-food.

“Een filosofie van de maatschappelijke praktijk opent nieuwe vensters op de maatschappelijke verbeterpraktijk en het geboden uitzicht is zeer de moeite waard.”

Jacqueline Cramer, minister van VROM

